

MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

ÖTVENHARMADIK ÉVFOLYAM

1936. JANUÁR—JUNIUS 1—6. SZÁM.

Dr. HEVESI SIMON

TÁMOGATÁSÁVAL SZERKESZTIK:

Dr. GÜTTMANN MIHÁLY

Dr. LÖWINGER SÁMUEL

Dr. HEVESI FERENC

Dr. FRIEDMAN DÉNES

BUDAPEST 1936.

Kérjük a T. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni sziveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. Előfizetés egész évre 24 pengő. Rabbíknak, tanároknak, tanítóknak 10 pengő.

TARTALOM:

Társadalom

	Oldal
Dr. Blau Lajos	1
Wertheimer Adolf: Székely Ferenc	2
Dr. Löwinger Sámuel: Dr. Kecskeméti Lipót	4
Dr. Hevesi Simon: Wertheimer Adolf	6
Dr. Löwinger Sámuel: A Rabbiképző Intézet vezérőlbizottságának új tagjai	8
Dr. Guttmann Mihály: Zunz Lipót halálának félévszázados fordulójához	10
Dr. Büchler Sándor: Krausz Sámuel	12

Tudomány

Dr. Munkácsi Ernő: Miniatűr művészet Itália könyvtáraiban	16
Dr. Vidor Pál: Philon pszichológiája	37
Dr. Guttmann Henrik: Párhuzamok az ózsidó hagyomány angyaltanához	48
Szt. Agoston egyházatya műveiben	59
Dr. Hahn István: Chivi al-Balkhi viszonya a zsidó valláshoz	68
Dr. Löwinger S. és Dr. Weinryb B.: Jiddis kéziratok Boroszlóban	68
Jiddische Handschriften in Breslau.	

Irodalom

Dr. Blau Lajos: Alumma	77
Scheiber Sándor: A zsidó bibliográfiai irodalom gyűjtőműve	79
Dr. Takács Pál: Joseph Kastein: Herodes	87
Dr. Hirschler Imre: Folyóiratszemle	91

Homiletika

Dr. Hoffer Ármán: Emlékezés dr. Blau Lajos felett	94
Dr. Kalmár György: Olaj, lángiást, tömjén	99

A Magyar Zsidó Szemlért illető minden küldemény „Dr. Guttmann Mihály és Dr. Löwinger Sámuel Budapest, VIII. Rókk Szilárd-utca 26” címezendő. Kéziratok, tudományos tartalmuakat kivéve, vissza nem küldetnek.

Neuwald Illés Utódai könyvnyomda, Budapest, VIII., Üllői-út 48.
Felelős kiadók: Dr. Löwinger Sámuel és Dr. Hevesi Ferenc.

MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

ÖTVENHARMADIK ÉVFOLYAM

Dr. HEVESI SIMON

TÁMOGATÁSÁVAL SZERKESZTIK:

Dr. GUTTMANN MIHÁLY

Dr. LÖWINGER SÁMUEL

Dr. HEVESI FERENC

Dr. FRIEDMAN DÉNES

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST 1936.

A Magyar Zsidó Szemle ötvenharmadik évfolyamának munkatársai:

	Oldal
Bakonyi József	122
Dr. Bakonyi László	139
Barát Endre	120
Dr. Bernstein Béla	160
Dr. Blau Lajos	77
Dr. Büchler Sándor	12
Dr. Csetényi Imre	172
Dr. Deutsch Gábor	186
Dr. Farkas József	201
Dr. Fokos Dávid	208
Dr. Friedman Dénes	122
Dr. Goldberger Izidor	215
Dr. Groszmann Zsigmond	231
Dr. Guttmann Henrik	48, 243
Dr. Guttmann Mihály	10
Dr. Hahn István	59
Dr. Hevesi Simon	6, 105
Dr. Hirschler Imre	91
Dr. Hoffer Ármin	94
Dr. Jakab Jenő	251
Dr. Kalmár György	99
Dr. Katona József	114
Dr. Kecskeméti Lipót	113
Dr. Kiss Arnold	109
Dr. Krausz Sámuel	254
Dr. Lányi György	269
Dr. Löw Immánuel	112
Dr. Löwinger Sámuel	4, 8, 68
Dr. Munkácsi Ernő	16
Scheiber Sándor	79
Dr. Takács Pál	87
Dr. Vidor Pál	37
Dr. Weinryb B.	68
Wertheimer Adolf	2, 107

TARTALOM:

Társadalom

Dr. Blau Lajos	1
Wertheimer Adolf: Székely Ferenc	2
Dr. Löwinger Sámuel: Dr. Kecskeméti Lipót	4
Dr. Hevesi Simon: Wertheimer Adolf	6
Dr. Löwinger Sámuel: A Rabbiképző Intézet vezérőlbizottságának új tagjai	8
Dr. Guttmann Mihály: Zunz Lipót halálának félévszázados fordulójához	10
Dr. Büchler Sándor: Krausz Sámuel	12
Dr. Hevesi Simon: Blau Lajos	105

Wertheimer Adolf: Emlékezés dr. Blau Lajosra	Oldal
Dr. Kiss Arnold: Blau Lajos emlékezete	107
Dr. Löw Immanuel: Blau Lajos	109
Dr. Kecskeméti Lipót: Blau Lajos és Sokolow Náhúm	112
Dr. Katona József: Blau Lajos, ahogy a tanítvány láthatta	113
Barát Endre: A rektor úr	114
Bakonyi József és Dr. Friedman Dénes: Blau Lajos irodalmi munkássága élte utolsó éveiben (1926–1936)	120
	122

Tudomány

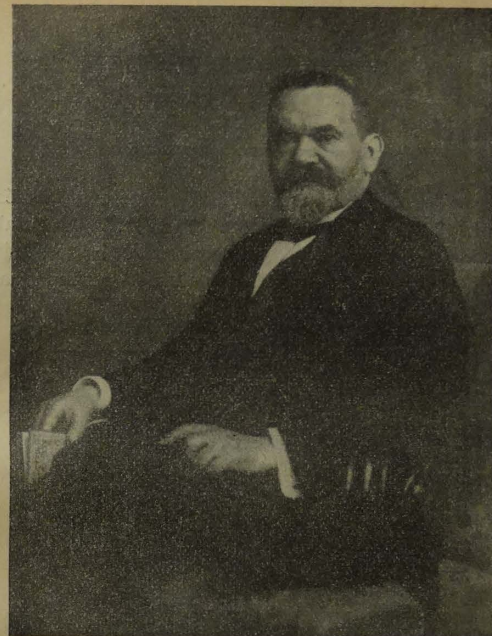
Dr. Munkácsi Ernő: Miniaturművészet Itália könyvtáraiban	16
Dr. Vidor Pál: Philon pszichológiája	37
Guttman Henrik: Párhuzamok az ósidó hagyomány angoltalanához	
Szt. Ágoston műveiben	48
Dr. Hahn István: Chivi al-Balkhi viszonya a zsidó valláshoz	59
Dr. Löwinger Sámuel és Dr. B. Weinryb: Jiddis kéziratok Boroszlóban (Jiddische Handschriften in Breslau . . .)	68
Dr. Bakonyi László: A kongresszusi zsidó hitközségek statisztikája	139
Dr. Bernstein Béla: A zsidókérdés 1848 előtt	160
Dr. Csetényi Imre: A negyvenes évek liberális sajtója és a zsidókérdés	172
Dr. Deutsch Gábor: Igehirdetés	186
Dr. Farkas József: Néhány szójáték magyarázata	201
Dr. Fokas Dávid: A Szentírásnak egy helyéhez	208
Dr. Goldberger Izidor: A tatatóvárosi zsidóság története	216
Dr. Groszmann Zsigmond: A pesti zsidóság második nemzedéke	231
Guttman Henrik: Párhuzamok Szt. Ágoston műveiből a zsidó hagyomány Ádám legendáihoz	243
Dr. Jakab Jenő: Hillel babilóniai tanulmányairól	251
Dr. Krausz Sámuel: Az Aruch completum segítő emberei	254
Dr. Lányi György: Micha József Lebensohn és a felvilágosodás kora	269

Irodalom

Dr. Blau Lajos: Alumma . . .	77
Scheiber Sándor: A zsidó bibliográfiái irodalom gyűjtőműve	79
Dr. Takács Pál: Joseph Kastein: Herodes . . .	87
Dr. Hirschler Imre: Folyóiratszemle	91

Homiletika

Dr. Hoffer Ármín: Emlékezés dr. Blau Lajos felett	94
Dr. Kalmár György: Olaj, lángliszt, tömjén . . .	99

Dr. BLAU LAJOS

1936. március 8-án, purim napján, eltávozott közülünk Blau Lajos, Rabbiképzőnk világhírű rektora, a nagyérdemű tudós, a nagyszerű ember.

A gyászból, amely mindenütt oly bensőségesen nyilvánult meg, legnagyobb részét talán a Magyar Zsidó Szemlének kell kivennie. Negyven esztendőn át, 1891–1931-ig szerkesztette a magyar zsidó tudomány ez egyedüli orgánusát és a háborús évek mindent megsemmisítő pusztításán Ő mentette keresztül az élet számára. Visszavonulása után is csakoly szeretettel támogatta tanácsaival, írásaival.

Itt a Szemlében van az ő lelke, élete és tudománya színes tartalma. Itt jelentek meg társadalmi írásai, tudományos dolgozatai, ismertetései és Irodalmi Szemléje, melynek közel másfélszer darabjában benne van szétszórtan az ő tudományos gondolkodásának ezer megnyilvánulása in statu nascenti.

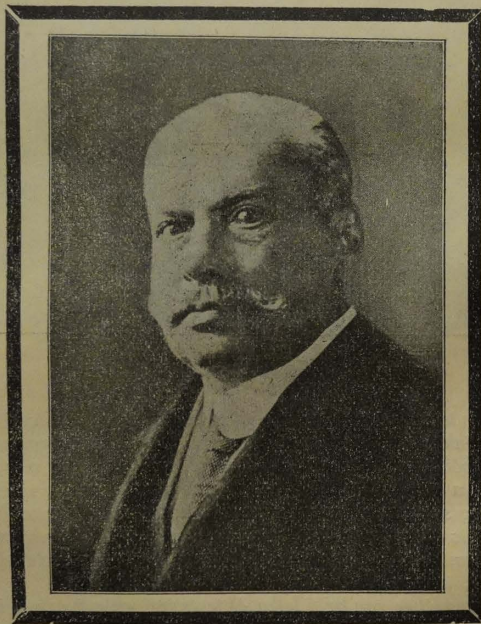
E néhány sorban gyászunk nagyságát akartuk kifejezésre juttatni csupán, hódolatunkat egy, szellemének szentelt Emlékkönyvben fogjuk bemutatni.

Emlékezete örökkön él bennünk, velünk, a Magyar Zsidó Szemlében, amely az ő lelkének élő emlékjele.

Székely Ferenc

1858—1936

Az 1936-os év a magyar zsidóság részére súlyos és hosszú időkre kiható veszteségeket hozott. Olyan erők hullottak ki sorainkból, melyek a zsidó felekezet jogai megővésére, a zsidó tudományos és irodalmi élet fejlesztésére voltak — azt mondhatnám —

gondviselészerűleg hivatva, de a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet szenvedte el az aránylag legnagyobb veszteséget, mert elhunyt az intézet több évtizeden át nagy eredménnyel működő volt rektora, Dr. Blau Lajos, kiről ez értesítő külön

emlékezik meg és utána közvetlenül Vezérlőbizottságunk kiváló elnöke, Székely Ferenc.

Egy ilyen konszolidált és megállapított utakon működő intézmény, mint Rabbiképző Intézetünk, vezetésében nem lehet arról szó, hogy új mesgyék, új csapások nyitásával új irányítás nyújtsák annak fejlesztésében. Egy rabbiképző intézet a szent tan és a vele kapcsolatos tudományos irodalom megfelelő oktatásával már eleget tett rendeltetésének. Különösen áll ez a mi intézetünkre, melynek megadatott a szerencse, hogy mindjárt elindulása-kor és ez után több évtizeden keresztül elsőrangú erők rakták le és erősítették meg tudományos alapjait. Ez tette lehetővé hivatásuk magaslatán álló papi nemzedékek felnevelését. A mindenkor i vezérlőbizottságoknak és elsősorban azok elnökeinek az volt legfőbb feladatuk, hogy a bevált és minden szempontból eredményesnek mutatkozott nevelési rendszer továbbra is fejlesztesse, mint arra a kitűnő elődök előrelátó bölcsesége törekedett. Istenben boldogult elnökünk, Székely Ferenc ezt állandóan szem előtt tartotta. Tette ezt az ő megfontolt, összeütközéseket lehetőleg elkerülő, a bölcsességig lehiggadt, kiegyenlített egyéniségével, azon folytonos igyekezettel, hogy egyrészt a vezetőségben, másrészt a tanügyi tényezőkkel a szükséges összhangot fenntartsa. Finom, gyakorlati érzéke a szükségletekkel szemben, nemes emberi gondolkodása egyaránt a tanerőkkel és a tanítványokkal szemben bizonyították, hogy a Vezérlőbizottságnak tíz év előtti választása minden szempontból kitűnő volt. Példatadó személyisége, sikeres működése még hosszú-hosszú időkön át fogja utódait a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet mai magas szintjének megtartásában és továbbfejlesztésében áldásosan ösztönözni.

Nemes emlékének a mai és a jövő szemináriumi nemzedékek tisztelettel és hálás kegyelettel fognak adózni.

Budapest.

Wertheimer Adolf,
a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet
Vezérlőbizottságának elnöke.

Dr. Kecskeméti Lipót

1865—1936

A megpróbáltatások súlyos esztendejét zárjuk le. Elvesztettük Vezérőlbizottságunk köztiszteletben álló elnökét, Székely Ferencet. Megsírattuk Intézetünk jóságos szívű nesztorát, Adler Gyulát. Nincsen közöttünk többé főiskolánk dísz és büszkesége, Dr. Blau Lajos, aki közel félévszázados pedagógiai és tudományos működésével szerzett tekintélyt felekezetiünknek hazánkban; az ország határain túl pedig az egyetemes magyar kultúrának egyik legismertebb propagálója volt. Ennyi kiváló nagyság elvesztése után, még fokozottabb mértékben hatott az a fájdalmas gyászír egy nyári reggelen, amely Kecskeméti Lipót várátalan halálát jelentette Nagyváradról.

Kecskeméti Lipót egyik büszkesége volt Intézetünknek. Alkotó egyéniség. Életmunkássága messze felülemelkedett az átlagon.

Lánglelkű, prófétai szellemű harcosa volt a zsidóságnak. A héber költők elhivatott tolmácsolója.

A magyar hitszónoklat páratlan erejű művelője. Stílusa, kifejezésmódja újszerű és lebilincselő.

A próféták írásainak congeniális értelmezője. Ujra éli minden szívdobbanásukat. A lélekelemzés legfinomabb eszközeivel elénk vetíti a halott szavakból az élő, vergődő, harcoló és mártíromságot szenvedő embert: a prófétát.

Élete alkonyán jelenteti meg hat kötetben Jeremiás és Ézsaiás prófétákról írt tanulmányait; ezeken kívül pedig munkáinak egész sora vár még kiadásra készen.

Vallástörténeti tanulmányai bámulatos tudományos felkészültségről, hatalmas anyag áttekintéséről és magasan szárnyaló lelkének széles perspektívájáról tesznek tanúságot.

»Egy zsidó vallás van-e, több-e?« (Nagyvárad, 1913.) című munkája a magyar nyelvű theologiai irodalom egyik legnagyobb értékű alkotása. Feltétlenül megérdemelné, hogy valamely nemzetközileg használt nyelven is napvilágot lásson. Világviszonylatban is méltó helyet vívna ki magának.

A magyar stílusnak a legkiválóbbak által megcsodált mestere. Templomi beszédeit a nemzsidó intelligencia is állandóan meghallgatja. A dy Endre a legnagyobb elragadtatással nyilatkozik szónoklatairól. Nem egyszer láthatták az új magyar költészet e vezérő szellemét a nagyvárad zsinagóga hallgatóinak sorában. Ennél nagyobb elismerés nem érhet zsidó papot.

Huszonöt esztendősen került az ország egyik legelőkelőbb rabbiszékébe. Jellemzősége, papi erényei oly tekintélyt szereztek a fiatal Kecskemétinek, amely csak a legnagyobb egyéniségeknek jut osztályrészül. Halála napjáig, több mint négy és fél évtizeden keresztül, hűséges pásztor maradt gyülekezetének. Sem az impériumváltozás után bekövetkezett szomorú idők üldözései, sem az ország első zsidó gyülekezetének, a pesti hitközségnek hívó szava nem tudta rábíni Kecskeméti Nagyvárad elhagyására. Talán, ha fordított lett volna a helyzet, elfogadja a meghívást. Ha úgy érezte volna, hogy Budapesten nagyobb hivatás vár rá, még Nagyváradhoz is hűtlen lett volna...

A magyar nemzeti eszme egyik vezérharcosa az elszakított területeken. A legnagyobb üldözések közepette is büszkén, bátran vallotta magát magyarnak. A fenyegetések özönének éppenúgy ellenállott, mint a csábító szíréhangoknak. Magatartásával, példaadó hűségével útmutatóul szolgált testvéreinek. Az egész erdélyi magyarság eszméinek fátylavívójét tisztelte benne. Megnyilatkozott ez az elismerés, midőn az ősz főrabbi hetvenéves születésnapját ünnepelte és a temetésén demonstratív módon, de minden más alkalmat megragadtak, hogy az Ő egész kivételes, tisztán eszmei alapokon nyugvó hazafias működését kellő méltánylásban részesítsék, mert Kecskeméti Lipót éppen akkor hangsúlyozta leghatározottabban magyarságát, amidőn ezért csak üldözés, szenvedés és megaláztatás járt a hatalmon lévők részéről.

Legjellemzőbb arra az osztatlan elismerésre, amely Kecskeméti személyét körülövezte, hogy, amint az ortodoxia a legádázabb testvérharcok idején is meghajolt egyéniségének tisztasága előtt, mert átértette, hogy minden szavát és cselekedetét az igaz meggyőződés fűti, úgy a román hatóságok is, miután meggyőződtek érzéseinek mély őszinteségéről, felhagytak üldözésével és mindenkor a tiszteletreméltó ellenfélnek kijáró megkülönböztetett bánásmódban részesítették, de mégsem tudták megmenteni templomát és könyvtárát a feltűzött nacionalista diákok dúlásától.

A legnagyobb szellemekre valló alázatos hűséggel ragaszkodott Rabbiképzőnkhez. Tagja volt Vezérőlbizottságunknak mindaddig, amíg ezt a fennálló törvények megengedték. Lemonása után is a régi szeretettel segített főiskolánk növendékein. Gyermeki büszkeséggel küldötte újabb műveit az Alma Mater könyvtárának. Munkái legméltóbb elismerésének tekintette, ha Intézetünk tanárainak ítélete fémjelezte azokat.

Blau Lajoshoz ötven esztendősen barátság fűzte. Együtt indultak el ragyogó pályájukra. Néhány esztendővel ezelőtt — másik két kitűnő osztálytársukkal együtt (Dr. Kohlbach Bertalannal és Dr. Elsass Bernáttal) — alapítványt létesítettek a fél százados meghitt kapcsolat megörökítésére a Rabbiképző Hall-

gatóit Segélyező »Ecz Chájim« Egyesületnél. שאל יחונתן הנאחזים. והנעשים בחיים ובמותם לא נפרדו (II. Sám. 1, 23.)

A két jóbarát útja immár újra találkozott. Az örökkévalóság honában együtt álmodhatnak életük magasztos eszméinek megvalósításáról. Legyen siri álmuk nyugodalmas.

Budapest.

ה'תרצ"ב

Dr. Löwinger Sámuel.

Wertheimer Adolf.

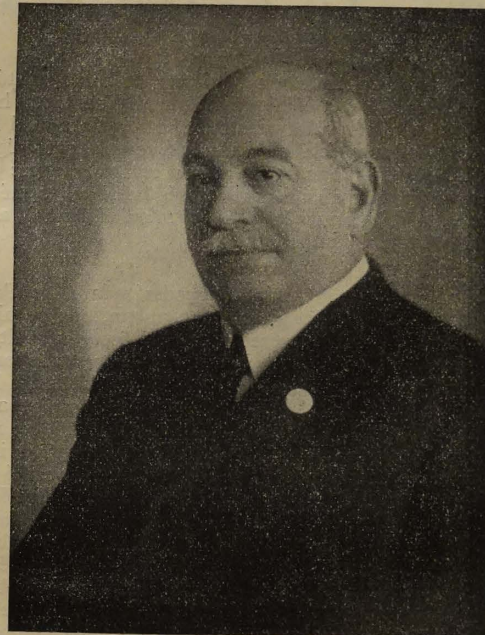
A Ferencz József Orsz. Rabbiképző Intézet vezérlőbizottságának elnöki tisztsége áldott emlékü Székely Ferenc udv. tanácsos halálával megüresedett. Székely Ferenc nemes emlékének és érdemeinek megörökítése után és a kegyeleti idő elteltével a vezérlőbizottság Wertheimer Adolf vezérlőbiz. tagot, ki évek hosszú során meleg érdeklődéssel és hűséges buzgalommal kísérte az Orsz. Rabbiképző Intézet ügyeit, választotta meg elnökévé.

Wertheimer Adolf személyében oly férfiú került a magyar zsidóság papnevelő főiskolájának élére, aki predesztinálva van arra, hogy e nagy fontosságú theologiai főiskola ügyeit a legmegfelelőbb módon irányítsa úgy beavatottságánál, mint azon ideális odaadó szeretetnél fogva, mellyel a papképzés és főiskolánk ügyei iránt hosszú időn át következetesen és változatlanul viseltetett.

Wertheimer Adolf egész multja biztosítéka annak, hogy intézetünk sorsa hűséges kezekbe van letéve. Wertheimer Adolf hitközségünk közéletében, hitközségünk előjáróságában, Szentegyletünk vezetőségében, az Izr. Magyar Irodalmi Társulat élén, az Izr. Múzeumegyesület elnöki méltóságában megérdemelt elismeréssel koszorúzta meg nevét, mindenütt önzetlen, becsületes murkasságot fejtett ki, a vállalt köteleességeket és a reábizott szent feladatokat mindenkor שמים לשם tiszta idealizmussal, minden melléktekintettől szabadon, emelkedett szempontból, kizárólag a magasztos célok szolgálata kedvéért teljesítette, példászerű hűséggel és gondossággal és a magyar zsidóság halálját teljes mértékben kiérdemelte.

Mindenkor megmutatta, hogy benne komoly akarat él, áldást gyarapítani, üdvös és szép eredményeket elérni. Mély vallásos érzülete, következetes ragaszkodása tisztelretémelő jámbor őseinek vallásos szelleméhez, melegen érző nemes szíve, melylyel megértő szeretetet tudott tanusítani a magyar zsidó írók sorsa iránt, öntudatos zsidó érzése és hithűsége, mely mindenkor őszinteségével hatott és imponáló módon nyilatkozott meg,

a zsidó történet és irodalom ismeretében kiemelkedő műveltsége, múzeális szakavatottsága és a művészetek iránt való érzéke, a tudomány és főképen a zsidó tudomány irányában táplált nagyrabecsülése és soha nem lankadó érdeklődése, a papi hivatás magasztossága és jelentősége felől alkotott fennkölt felfogása és meggyőződése oly lelki adottságok, melyek a legnagyobb megbecsülést vonják maguk után és a legmelegebb bizodalmat eszközlik ki számára.

Ezzel a bizodalommal tekintünk vezérlőbizottsági elnöki működése elé, melyet az Orsz. Rabbiképző Intézet élén lesz hivatva Isten kegyelmével áldásosan kifejtteni.

Ezt a tisztséget a felekezet legjobbjai viselték előtte. A régiek közül, ha megemlítjük Simon József dr.-t és báró Hatvany Józsefet, úgy érezzük, hogy a két József emlékéből disz és fény

áramlik, buzdító fény új elnökünk felé. Méltó módon csatlakozik ő nagy elődeinek sorához, most, midőn átveszi nagyemlékű Székely Ferenc örökét papi főiskolánk vezető helyén. Szeretettel üdvözljük Öt új méltóságában, bizodalommal köszöntjük és Isten áldását kérjük reá és működésére.

Budapest.

Dr. Hevesi Simon.

A Rabbiképző Intézet vezérőlbizottságának új tagjai.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr Ónagyméltósága a Rabbiképző Intézet vezérőlbizottságában megüresedett helyekre Eppler Sándort, dr. báró Hatvany Bertalan és dr. Szegő Miklóst nevezte ki. Mindhárman felekezeti életünk vezető egyéniségei közé tartoznak: Kinevezésük osztatlan örömet keltett az egész magyar zsidóságban, mert már eddigi tevékenységükkel teljes mértékben rászolgáltak a közbizalomra és jövődő működésükre is a legnagyobb reménységgel tekinthetünk.

*

Eppler Sándor, több mint negyedszázada áll a Pesti Izr. Hitközség szolgálatában. Nagy része van abban, hogy e hitközség a világ egyik legjobban szervezett zsidó közösségévé vált, amely a gazdasági nehézségek ellenére is szilárd anyagi alapokon nyugszik és ennek következtében hivatásának magaslatán áll. Tudatában van annak, hogy a hitközség elsőrendű kötelessége a vallási és kulturális élet korszerű fejlesztése. Főtitkári működése alatt, az ő hathatós segítségével sikerül az új vallási és kulturális intézmények egész sorát létrehozni. Ezek közül itt a magyar zsidó szabadegyetem, a péntek esti írásmagyarító előadások és a szülők pedagógiuma életrehívását emeljük ki. Dr. Barna Károly kormányfőtanácsosnak egyik legfőbb támogatója minden új és célravezető eszme kivételében. Stern Samu udv. tanácsos, a hitközség és az Orsz. Iroda elnökével egyetemben megszervezi a rabbi-titkári állásokat. Rövid időn belül sikerül neki hat fiatal, lelkes rabbit bekapcsolni a hitközség vallásgondozó munkájába. Felbecsülhetetlen értéket jelent ez a fővárosi hitélet fejlődése szempontjából.

*

Dr. báró Hatvany Bertalan. Főiskolánk alapítása óta ott látjuk vezérőlbizottságunkban a Hatvany-család képviselőit (Hatvani Deutsch Bernát 1880—1893; báró hatvani Hatvany József 1893—1913; báró Hatvany Béla 1914—1933); Hatvany József elnöke is volt a bizottságnak (1906—1913). Dr. báró Hatvany Bertalan tehát régi tradíciók követőjeként kapcsolódik be Intéze-

tünk munkájába. Fiatal kora ellenére nagy szerepet tölt be a magyar zsidóság szellemi életének irányításában. Mély tudásról és a zsidó vallás lényegének igaz átérzéséről tanuskodó cikkei a felekezeti sajtóban jelennek meg. Ott látjuk az irodalmi társulatok felolvasó asztalnál és mindenütt, ahol kultúránk szent ügyének hasznára lehet. Ázsia lelke című hatalmas műve méltó feltűnést keltett tudományos körökben. Azt hisszük, hogy nagyon ritkán nyújtanak be egyetemeinken ilyen nagyszabású és ilyen alapos kutatásokon nyugvó »dissertációkat«. A zsidó kulturális újjáéledés lelkes harcosa. Felekezetünk még nagyon sokat vár működésétől.

*

Dr. Szegő Miklós, a XI. izr. községkerület elnökhelyettese. A dunántúli zsidóság vallási életének fellendítése érdekében olyan nagyjelentőségű munkásságot fejt ki, amelyre alig akad példa felekezetünk történetében. Nem elégszik meg azzal, hogy szűkebb hazájának, Székesfehérvárnak hitéletét fejleszti mintaszervé, de községkerületének kisebb-nagyobb községeit valósággal kényszeríti a rabbi-állás betöltésére, felismervén azt a kétségtelen igazságot, hogy megfelelően képzett és lelkes rabbi nélkül nem képzelhető el egészséges vallási élet. Sok küzdelem után el is éri, hogy kerületének csaknem az összes, lelkipásztor nélkül sýnlódó községei élére papot választanak. Olyan állásokat is megszervez, ahol még soha lelkész nem működött. Községkerületének papjai a leglelkesebb és legkitartóbb irányítójukat és munkatársukat tisztelhetik benne. Hivatva lenne, hogy a papi állások betöltésének kérdésében országos jogkört kapjon. Ennek az egész felekezet hasznát venné. Áldásos működése büzdítól fog hatni az egész országban.

A Magyar Zsidó Szemle szerkesztősége szeretettel köszönti őket új hivatásuk megkezdésekor és Isten áldását kéri nemes és közhasznú munkásságukra.

Budapest.

Dr. Löwinger Sámuel.

Zunz Lipót halálának félévszázados fordulójához.

Mendelssohn Mózes és Zunz Lipót szinte felváltották egymást. 8 évvel Mendelssohn halála után született Zunz és 1886-ig élt. A két férfi halála épen 100 évnire van egymástól. Mindkét férfi kiemelkedő alakja az európai zsidóság új, emancipációs korzakának, de különböző, egymástól lényegesen elütő egyéniségek, és különböző, a megújuló zsidóság társadalmi, művelődési és hitfelekezeti téren betöltött rendeltetésük is. Egy célt szolgáltak, de munkájuknak fordított utiránya volt. Mendelssohn élete és működése az emancipáció előestéjére esik. Az események rendje és a történelmi fordulat parancsszava azt kívánta tőle, hogy készítse elő a középkorvonta szűkhatáru gettóból az egyetemes emberiség felé vezető utat. Igazolja magát a határátlépésnél, képes lesz-e befogadni a világkultúrát, van-e érzéke a világi tudományok és művészetek iránt; tud-e majd a gettóbeli zsidó fia együtt dolgozni a többiekkel, továbbépíteni a modern társadalom nagy művét. Mendelssohn munkairánya tehát belülről kifelé haladt. — Zunznak más életfeladata volt. Az ő idejében a zsidóság már átment az emancipáció első fázisán; megismerkedett a világ-helyzettel, és egészen más oldalról látta az újkori zsidó problematikáját. Látta, hogy a kinti munkában szívesen vesz részt a csak nemrég felszabadult zsidó; dolgozik minden téren, amennyire ezt a külső világ megengedi és tűri. Műhelyekben, iskolapadokban, hallgató-termekben nem hallatszik már panasz zsidó részvétlenség miatt. A zsidóság megtalálta a tágabb világba kivezető utat. Több kedvet és készséget hozott magával, mint a mennyivel kint találkozott. És most már más problémák léptek előtérbe, olyanok, melyeknek megoldásánál a fordított utírányt kell követni, — kint-ről befelé.

Zunz Lipót egyéniségének legsajátosabb vonása, hogy éles tekintete befelé fordul. Ő a külső világot nemcsak, vagy egyáltalán nem abból a szempontból nézi, hogy hogyan kell benne elhelyezkedni, hanem inkább azt nézi, milyen tanulságokat lehet onnan meríteni a zsidóság saját, szűkebb otthonának megismerésére. A kívülről befelé vetített fénynél ismerte fel Zunz azt a munkakört, mely szellemi habitusának megfelelő és ennek szentelte életének minden erejét. Megteremtője lett a zsidó tudományoknak, vagy még pontosabban a zsidó szellemi javak tudományos megművelésének.

Históriai távlatból nézve javára kell írnunk Zunznak elsősorban azt, hogy a rendkívül gazdag, de rendszertelenül lerakódott

tradicionális, ismeretani és irodalmi anyag tömkelegébe rendszert vitt be. Áttekinthetővé tette a zsidóság szellemi javainak inventáriumát. És ez nála közvetett folyamatként jelentkezett, mert Zunz mindig határozott problémákból indult ki és a megfelelő előmunkálatok híján maga volt kénytelen gondoskodni az adat-anyag előteremtéséről is. Ilyen előzetes anyagutakatás révén jutott el az anyagok osztályozásához és ismeretani, valamint kultúr- és irodalomtörténeti értékeléséhez. A zsidó középkoron át felhalmozott héberbetűs, de nem tisztán hébernyelvű, hanem jórészt aram, arab és német kéziratok és nyomtatványok új életre keltek Zunz szorgos keze alatt és új fényforrásokká váltak tudományos feldolgozása tükrében.

Zunz mesterműveinek a tömör forrásanyag adja meg a marandó értéket. A »Gottesdienstliche Vorträge der Juden« mint alkalmi irat jelent meg a zsidó hitszónoklat jelentőségének kiemelésére és irodalomtörténeti gyökérszállainak kibogozására. Az előszóban még erősen küzd középkori csökevények és árnyak ellen, és mégis a munka mint olyan felülmúlja korát, standardmunka lett belőle. Röviddel halála után megjelent másodszor és a zsidó hagyományirodalom tanulmányozása terén nélkülözhetetlen segédmunkája a mai ember számára is. A piutköltészet, a szelichák és kinnák kritikai tanulmányozása nagyszabású történeti és irodalomtörténeti munkának vetette meg az alapját. Mélységes érzéssel követi nyomon a zsidó középkor megrázó mártíromságát; a történész éles szemével olvassa és értelmezi a régi dokumentumok elfakult sorait. Több művet szentel a zsidó középkor régiségeinek és vallásos élettartalmának. Ide tartóznak »Die synagogale Poesie des Mittelalters«, »Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes« és »Literaturgeschichte der synagogalen Poesie«. Kiseb irodalomtörténeti értekezéseket tartalmaz az ő »Zur Geschichte und Literatur« című gyűjtőmunkája, melyből azonban csak az első kötet jelent meg.

E rövid visszapiantásnak nem lehet célja, hogy Zunz irodalmi működését közelebbről ismertessük, csak a félévszázados távolságból felmerülő főbb mozzanatokat érintjük és Zunz életmunkájának marandó hatásaira mutatunk rá. Ő a zsidó tudományok újkori genesisénél mint első teremtető erő tűnik elő. De nemcsak egyéni alkotásai azok, mikre most visszatérünk, hanem a hatalmas lökéssre, melyet az utókornak adott. Nagy horderejű mintákat és problémákat adott kortársainak, tanítványainak és az utána következő tudományápoló nemzedékeknek. Időközben sok olyan tudományos kérdés nyert speciális feldolgozást és továbbfejlesztést, melyet Zunz csak megérintett. Új zsidó főiskolák és tudományos kutató intézetek keletkeztek azóta, melyek Zunz művét folytatják. Mi itten csak azokra a jeles kutatókra mutatunk rá, kik még

Zunz közvetlen hatása alatt állottak és tanítványainak tekinthetők és akik hazánkban úttörő munkát végeztek a zsidó tudomány kiépítésében és meghonosításában, megteremtve a magyar zsidó tudományt, abban a szellemben, ahogyan azt Zunz gondolta és tervezte, — Kaufmann Dávidra, Bacher Vilmosra és Blau Lajosra. Kaufmann Dávidot a középkor vonzotta legjobban és különösen annak gazdag zsidó mártírológiája, Bacher Vilmos kiépítette az AGÁDA hatalmas rendszerét, őt a »Gottesdienstliche Vorträge« termékenyítették meg legjobban. Blau Lajos szellemi életének és tudományos működésének képletében többszörös befolyás vetődik össze, ő genuin zsidó bibliatudós, kritikai talmudkutató és a zsidó multat saját lelkén keresztül tanulmányozó történész. Mindhárom minőségében van egy tényező, melyet Zunz életéből kölcsönzött. és ez a józan és meggyőződéses lelkesültség nemcsak a zsidóságért, hanem a zsidóság által teremtett és megőrzött vallási, kulturális és szellemi nagy értékekért.

Budapest.

Dr. Guttmann Mihály.

Krausz Sámuel.

Kaufmann Dávid professzor 1878-ban írt cikkében* a zsidóság tudományáról megállapította: »die Ware steht niedrig im Preise.« A zsidó körökön kívül állók közönyét és érdeklődésének hiányát a zsidóság tudománya iránt jellemezte ezekkel a szavakkal a Budapesti Országos Rabbiképző Intézet néhai nagy tanára. Abban, amit Kaufmann sajnálattal észlelt, az azóta eltelt évtizedek alatt változás tapasztalható, de fájdalommal nem jó, hanem kedvezőtlen irányban. Mert az a magatartás, melyet páthoszával élesen megbélyegzett, áttekerj a zsidó határokra is úgy, hogy itt ugyancsak közönybe ütközik a zsidóság tudománya, nem talál visszhangra, kevésre értékelik. Kaufmann szerette volna, hogy a zsidóság tudománya egyetemeken katedráit hódítsa meg és innen végezzen a tömegekben felvilágosító feladatokat; jelenleg azonban ott tartunk, hogy ez a meghódításra váró terület kiszélesedett — a zsidó közönséggel, hitközségekkel. Európa több országában a zsidóság, mely még nem oly régen a magasabb vagyak egyikének a tudósainak sorába való emelkedést tekintette és kitűnt a tudományával foglalkozók megbecsülésével, szívesen áldozott a zsidóság tudományáért, napjainkban az elsőről lemondott, két utóbbi erényét pedig elhanyagolni kezdi, nem egészen gazdasági okok következtében. Hacsak nem áll be fordulat, a jelekből kö-

* 1 Gesammelte Schriften von David Kaufmann. I. Band. Herausgegeben von M. Brann (Frankfurt am Main, 1908), 4.

vetkeztetve nincs messze az idő, hogy egyes országokban zsidó tudósok munkáinak olvasója már csupán a zsidó tudósok egyre gyűrűlő köre lesz, hogy közleményeiket, bármily értékesek, saját költségükön fogják a nyilvánosságnak átadni és hogy előkelő múltú zsidó tudományos intézmények sorsát a lassú elmúlás veszedelme fenyegeti.

A rendkívül nehéz viszonyok, melyekkel a zsidóság tudománya és ennek művelői kemény harcot folytatnak mostanában, kételességgé teszi, hogy valahányszor alkalom kínálkozik, meg-tisztelő figyelemben részesítsük a zsidóság tudományának neves képviselőit. A nekik ilyenkor kijáró méltánylásból biztatás is in-geget feljűk, hogy idealizmusukat sértetlenül megőrizve dolgoz-
nak tovább azon a téren, mely a tehetségek ráfordított fáradságát nem viszonozza megfelelően és semmi esetre se úgy, mint ahogy a más felekezetűek teszik, akik tudományos életük reprezentánsait a maguk édes és nem elhanyagolt, mostoha gyermekeinek tartják.

Tudományunknak Krausz Sámuel majdnem félszázadon át ápolója, kiváló hivatottsággal, sok eredménnyel és hogy elismeréssel közeledünk feléje, ehhez az alkalmat születési dátuma nyújtja, melyet ünnepélyes hangulatban tart számon a Magyar Zsidó Szemle, melynek hasábjairól indult el a fiatal Krausz Sámuel a tudomány világának erkölcsi sikerei felé.

Az idén február 18-ikán érte el ugyanis életének azt a szakát, melytől a hajdani zsidó írástudó a másodfokú öregséget számítja. Szellemi élénkséggel, testben töretlenül, szikáran, fürgén, épűgy, mint amikor tudományos pályáját ennek a folyóiratnak lapjain megkezdte, fordult be a hetvenedik esztendő kapuján a magyar származású Krausz Sámuel, ki harminc év óta távol él ugyan hazánktól, de ehhez meleg vonzalmát megtartotta szakadatlanul. Nemcsak termetre, hanem más vonatkozásban szintén már az iskolában fejfel magaslott ki Krausz Sámuel, aki most a bécsi rabbi-szeminárium hírneves igazgatója, ebben a díszes állásban utódja az ugyancsak magyar eredetű Schwartz Adolfnak. Tanulótársai felnéztek rá, mivel érezték, hogy különb náluk s rászolgál a meg-becsűlő tekintetre. Habár most került hivatalosan az öregsorba, az öregséget jelképezte egész fiatalon is, korától elűtő komolyságával és súlyos tudományos poggyásza miatt, melynek gazdag tartalmu megszerzéséhez másoknak terjedelmes élet szükséges, míg Krausz Sámuel ehhez még tanulóéveiben jutott. Ismereteinek sokaságát egyedül szerénysége multa felű; amolyan érett buzakalász volt mindig, az áldott fejet alázatosan lehajtva. Törtetőnek, öntelnek sohase ismerték, csak elvonultnak, zajtalanul munkálkodónak és úri finom lelkűnek, akitől idegen volt álnokság, elgáncsoló szándék, aki örülni tudott és nem nézte irigykedve, ha mások tudományos előrehaladását tapasztalta.

Könyvek nélkül el se lehetett képzelni ezt a zalavármegyei Ukkon született halkszavú, nagyszál fiút, kinek már ifjúságában az ókori klasszikusok, a magyar, német, francia, angol remekírók, a Biblia, a Talmud, a zsidó tudósok termékeinek magába fogadása jelentette a legfőbb szórakozást, mert az élet örömét a tanulásban találta.

A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet alsó tanfolyamának volt növendéke Krausz Sámuel, mikor a Magyar Nyelvőrben megjelent tőle egy kuruckorbéli ballada, melyet falujában hallott s jegyzett fel a magyar népelet s történet iránt érdeklődő, az ismeretgyűjtésben és szorgalomban egyedülálló deák. Az érettségi vizsgára készülődésben időt tudott szakítani, hogy Bacher Vilmosnak segítségére álljon a Wodiáner Cosman hátrahagyott talmudi és bibliai vonatkozású művének, a Nácháláth Jehósua két kötetének kiadásában (Bécs, 1890.). Alighogy lematurált, gyors egymásutánban, főképp a Magyar Zsidó Szemlében adta közre tanulmányait, melyeknek egy része a keresztény egyházatyáknak a zsidókkal összefüggő szellemi területét tárgyalta. Utóbb a Lattes-féle pályamunkába fogott, mely a zsidó hagyományos irodalomban előforduló görög és latin kölcsönzők kritikai jegyzékét követte. Zur griechischen und lateinischen Lexikographie aus jüdischen Quellen címmel a Bysantinische Zeitschrift-ben jelentette meg 1893-ban a doktori gradust elnyert papnövendék, amit ebben a tudományágban felszínre hozott akkor és amelynek anyagát később Löw Immánuel tudományos támogatásával a Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum kétkötetes munkájában gyarapította.

A fiatal Krausz Sámuel tudományos készségének elismerése volt, hogy rabbinak soron kívül, 1894. február 22-én avatták fel, amikor már a budapesti országos izraelita tanítóképzőintézetben elfoglalta a Biblia és héber nyelv tanszékét. Rabbállást, bár felajánlották neki Tapolcán is, nem vállalt, hanem megmaradt a tanári pályán, hogy rajta kizárólagosan a tudományt szolgálhassa. 1906-ban professzornak hívta meg a bécsi rabbiszeminárium, ahol tudományának bősége, kötelességtudása, nemes, tiszta lelkülete, érző zsidó szíve, hevülete az emberiség örök ideáljaiért, hozzájárult ezen intézet hatásának, jó szellemének kiformálásához. Krausz Sámuel itt érvényt szerzett meggyőződésének, hogy a rabbiszeminárium ne csak tanítson, hanem nevelje is azokat, kik Izrael gyűlekezeteinek vallási vezetői lesznek. Növendékei rajongnak érte, amivel kifejezésre juttatják, hogy Krausz Sámuelről nemcsak ismereteket kaptak, hanem hogy egyszersmind törődött velük, lelküket gondosan atyai komolysággal s szeretettel irányította.

Krausz Sámuel tollából a tudományos művek, tanulmányok, értekezések, cikkek, hozzászólások, ismertetések, kritikák, kiad-

ványok tömege került ki. Tudományos termékenységéről a Szentföldön tiszteletére készülő gyűjteményes mű fog áttekintést nyújtani. Ezen a helyen Krausz Sámuelnek, a Talmudische Archäologie szerzőjének csak néhány magyar vonatkozású dolgozatára mutatunk rá: Magyarországi régiségek a Talmudban; Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai; Attila kardja; Zsidó kéziratok a régi budai könyvtárban; Római emlékek a pannon zsidókról; Az alberti-irai ókori zsidó kö; Kutschera báró a kazárokról; Bacher Vilmos; Magyar zsidók a Balkánon.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat megbízásából Krausz Sámuel adta ki Bacher Vilmossal és Bánóczi Józseffel együtt a Szentírás magyar fordítását és ő tőle bírjuk magyar nyelven a talmudi életszabályok és erkölcsi tanítások gyűjteményét. De benne, egyéniségében bírjuk a Biblia és a Talmud etikájának megvalósulását is, mert ifjúságától fogva szemléltetően, példamutatóan volt ennek hordozója Krausz Sámuel rektor érdemes élete. Ez a nemes élet terjedelmével nyúlják be a következő évtizedekbe is a régi tudományos munkák sorát újabbak hosszú listájával gazdagítva. De ez az élet, melyet a tudományos világ tisztelete kísér, jusson el egyben ahhoz, hogy meglegedetten láthassa családja boldogságát, az idén a jeruzsálemi héber egyetem kutató gárdájába bekerült István fiának tudományos sikereit és hogy Bécs rabbiszemináriuma nem jut a páduinak sorsára, hanem fennmarad a zsidó vallási érdekek és tudomány fontos, pótolhatatlan váráként.

Keszthely.

Dr. Büchler Sándor.

TUDOMÁNY.

Miniatürrmüvészet Itália könyvtáraiban. Héber kódexek.

I.

Bevezetés a héber kódexek miniatürrmüvészetébe.

Minden tudománynak s minden kutatási ágának vannak út-törő munkásai, kik a kezdeményezés rögvétését végzik, megjelölik az utat, melyen haladni kell és kiknek példája ösztönöz, hat és búzdítja azokat, akik a továbbfejlesztés munkájára vállalkoznak. Ilyen úttörő hőse volt a zsidó könyv, a zsidó könyv-illustráció és miniatürrmüvészet tudományának Abraham Adolf Berliner professor, a berlini rabbiszeminárium egykori tanára, a római zsidók történetének romantikus lelki kutatója, aki két alkalommal, 1873-ban és 1876-ban hosszú tanulmányúton volt Itáliában, a héber könyvek klasszikus hazájában s ebből a célból először kutatta át Olaszország minden jelentős gyűjteményét, hogy Izrael ősi örökségét, középkori és renészansz-kori kódexeit megismerje, kiemelje azokat ódon könyvtárak sötét rekeszeiből s a tudományos irodalomban napfényre hozza.

Berliner kutatásairól két munkájában számol be. »Ein Gang durch die Bibliotheken Italiens« című tanulmánya¹ egy felolvasás keretében végigvezet Olaszország könyvtárain és kóstólót ad abból a páratlanul gazdag anyagból, amit ezek héber könyvekből magukban rejtene. »Aus den Bibliotheken Italiens«² studiumában már mélyebben dolgozta fel kutatásait. De Berlinert elsősorban a könyvszöveg és különösen a középkori rabbinikus irodalom vallástörvényi (halachikus) döntései érdekelték. A könyvdíszítés, a miniatürrmüvészet csak bizonyos érdekességet, lelket-szemet gyönyörködtető megpihenést jelentett számára, anélkül, hogy kutatásainak általános irányától eltérítette volna.

¹ Felolvasás, melyet 1876. január hónapjában Berlinben a Sefath Emeth egyesületben tartott.

² Magazin für jüdische Geschichte und Litteratur, Jahrg. I. és II.

Berliner tanulmányai hatottak reám, amikor elhatároztam, hogy közel hat évtized után, nyomdokait követve, én is végig-megyek Itália könyvtárain s a héber kódexek birodalmában betekintek azokba, amelyek a zsidó illusztráció és a miniatürrmüvészet szempontjából jelentősek. S midőn ott ültem a könyvtárak dolgozószobáiban, türelmetlen vágyakozással várva, hogy egyik vagy másik régóta áhított könyv kezembe kerüljön, s amidőn e pillanat bekövetkezett, hányszor éreztem azt a lelkes, szinte meghatározó érzést, hogy ezt a kódexet Berliner, vagy talán a zsidó könyvtörténetnek egy másik nagy kutatója: Kaufmann Dávid forgatta előttem. Ez az érzés ugyanolyan volt, mint amely akkor fogott el, midőn egyik római tanulmányutam alatt a régi gettóban megismerkedtem egy 95 éves aggastyánnal, Salmoni nevű könyvárussal, aki elbeszélte, hogy ő volt az, aki ifjú korában Berlinernek vezetője volt a gettóházak tömkelegében és ő magyarázta meg neki a régi római gettó topográfiáját, mert az időkö-zben lebontott falakat és kapukat még gyermekkorában személyesen látta és ismerte.

Történet és művészet kapcsolatos fogalmak. Azt szokták mondani, hogy a festészet a népek és idők tükré. Ha ez igaz, akkor joggal mondhatjuk, hogy a miniatürrfestészet a történet kézitükré. Ezért a zsidó miniatürrmüvészetnek a zsidó szellem történetében különösen nagy jelentősége van. Az itt nemcsak a művészetnek egyik fajtát jelzi, hanem egyúttal a zsidó történetnek hű kísérlője, amelynek tükrében sok olyan is meglátható, melyről betűk, szavak nem beszélnek. Sőt a zsidó miniatürrmüvészet fontossága még fokozódik, ha arra gondolunk, hogy a zsidóságnál az ókortól a XIX. századig a »nagy festészet« nem létezett és évszázadok teltek el, mialatt a »nagy vérszi kifejezésre vágyó, vagy teremlő zsidó léleknek egyedüli tere a kódex-illusztráció és a miniatürrmüvészet volt. A gettőlakásokban nem volt hely festmények számára; a zsinagógák ábrázolókat falaikon alig fogadhattak be. A mindenünne kitasított, egyszerűsanyargatott zsidó lélek könyveibe temetkezett. A könyvet, mint a szellemi táplálkozásnak forrását, — bár korlátozásokkal — meghagyták számukra és a zsidó lélek igyekezett könyveiben művészi készségének és szükségleteinek bőséges kifejezését adni. De ehhez is szabadság, a szabad levegőnek némi lehellelte kellett.

A zsidó történetben a középkorban és az újkor elején, talá-lunk olyan korszakokat, amikor lecsendesült az üldözés heve, engedett az elnyomás, megpihenhetett a védekező kar, a kábult agy megnyugodott és a szabad levegőt szíva, a zsidó lélek rövidesen művészi alkotásokba fogott. Ez volt a helyzet Spanyolországban és Portugáliában a XII—XIV. században, Németországban az első keresztes hadjáratok üldözései után a

XIII. században, amikor a birodalmi kamaraszolgálat intézményében némi támogatást kaptak; ilyen viszonyok voltak a XV–XVII. században Itáliában, ahol egyes államok az üldözés ellen védelmet és nyugodt fejlődést biztosítottak. Ezeknek a nyugalmi periódusoknak eredményei a zsidó illusztrált kódexek.

Igy két kultúrgócpon alakult ki: az egyik a déleurópai, amely a spanyol-portugál és olaszthoni kultúrát jelentette, a másik az északi, amely Németországban volt. Az ibériai félszigeten ebben a korszakban államférfiak, tudósok, művészek, költők, nagyhirű orvosok és egyéb intellektuális pályán működők tűntek ki a zsidóság köréből, nem is beszélve arról a fejlett és az iparművészet fokát elérő ipari tevékenységről, amelyről a történelem bizonyosságot ad. . . S Németországban is, amidőn az üldözés harca elpihent, csakhamar megszólalt a dal, előkerült a lant, amelynek húrjait zsidó Minnesänger pengette s a gótikus szellem virágos díszei megjelentek a zsidó imakönyvek, bibliák s vallástudományi könyvek pergamentjein.

Ezekben a nyugalmi periódusokban az élet realitásának béklyóiba zárt zsidók keresve keresték a szépet, az izlést s ilyen díszítésekkel ékesített imakönyveikkel akarták emelni az áhítatos órák hangulatát. Az illusztrált kódexek megrendelői és első használói még nem a gettó sötét odúinak lakói, hanem középkori értelemben vett, többé-kevésbé szabad emberek, akik a környező lakosság előkelőinek ruházatát magukra öltve ülték ünnepeiket. Minő hatást vált ki belőlünk még ma is, ha a sarajevói haggádának egy ilyen miniatürképét szemléljük és azon magunk előtt látunk talán Toledóban, a XIII. században tartott peszachuennepi est (széder este) szertartását, megörökítve azt a pillanatot, amikor a ház ura az aranyos kelyhet felemeli és az ünnepi áldást elmondja.³ Ugyanezen kódexnek egyik másik lapján megpillantjuk a román stílu zsinagóga »facade«-ját, majd belsejét, a magas emelvényen elhelyezett nyitott tóraszekrénnel s ezt a hangulatot még fokozza a kép első terében lefestett az a jelenet, amikor a közönség kivonul a zsinagógából s az egyik apa áldásra emeli kezét gyermeke fején, aki kezében az imakönyvet viszi.⁴ S letűnt évszázadok megjelenését érezzük, amikor a londoni British Múzeumban lévő másik spanyol eredetű haggádában megpillantjuk az egykori zsinagóga szószékét, helyesebben a tóraolvasásra és előimádkozásra rendelt emelvényt. A reneszánsz vidámabb könyvedése csillámlik ki a pármái »De-Rossi« gyűjteményben lévő

haggada ama lapjából, ahol a »Léfikkakh« kezdetű ima gyönyörűen festett initáléja mellett a firenzei nemes ifjak ruházatában ülő fiatalember emeli fel az ünnepi kupát.⁵

Ezek a miniatürök abból a szellemi környezetből származnak, amelyek Spanyolországban a toledoi zsinagógákat (S. Maria La Blanca és Samuel Abulafia zsinagógáját), Németországban a wormsi románstílusú Rási zsinagógát, Veneziának szépséges reneszánsz és barokkstílusú »scuola«-it és a római »cinque sinagoge« házat teremtették meg.

A zsidóság eszmévilágától nem idegen a képzőművészet szeretete. Az a felfogás régen meghaladott álláspont, hogy a tizparancsolatnak »ne csinálj magadnak faragott képet« tilalmából a művészet elvetése következne. Mert ennek ellentmond a zsidóság egész története, amelynek csaknem minden korszakában művészeti alkotási vágy és tényleges alkotás egyformán igazolható.

A zsinagógai művészet felkarolásának vallási motívumát megtalálták Mózes diadalénekének ama rajongó felkiáltásában: »Ez az én Istenem, hadd ékesítsem őt« (Exodus 15, 2.). Ime, ez az a bibliai hely, amely alapul szolgált arra, hogy komoly rabbitekintélyek is előmozdítsák a zsinagógák feldíszítését és általában az istentisztelettel kapcsolatos tárgyaknak művészi kivitelét. Így jutott be a művészet a zsinagógába és a zsidó vallási életbe; így keletkeztek művészi kivitelű templomok, tóraszekrények és előimádkozói emelvények, gyönyörű szőttes tórafüggönyök, a Tórának ékszerdíszítései: az ötvösművészet remekei, a festett peszach- és purimtalak és ugyanez a gondolat vezetett a zsidó könyv díszítéséhez is.

A könyvdíszítés művészete a középkorban és a reneszánsz idején elterjedt mindenütt, szerették, kedvelték s mindenféle formában ragaszkodtak hozzá. A szellemi élvezet előforrásának tekintették, hogy szükségeseink tartották a legelvontabb filozófiai és orvostudományi munkákat is miniatürökkel díszíteni. Csak egyetlen kivétel volt, amely semmilyen díszítési elemet nem tűrt meg, a szent Tóratekercs, amely egyszerűségében megmaradt abban a formában, amiként annak előállítására és írására a Talmud keletkezése idején kialakult.

A zsidóság a könyv népe és hosszú évszázadokon át a könyv művészete volt az egyedüli művészi átlés, amely a zsidóság számára lehetségesnek mutatkozott. Ez a tény — amellet, hogy a zsidó történet egyik logikus adottsága — az általános művészi fejlődés szempontjából is megérthető. Hiszen tudjuk, hogy az ábécénknek betűi egykor képek voltak, szimbólumok, fogalmak vagy cselekvések számára és hosszú fejlődés

³ L. e képet David, Heinrich Müller és Julius v. Schlosser »Die Haggadah von Sarajevo« című művében (3. old.).

⁴ L. Müller és Schlosser op. cit. fol. 34.

⁵ Cod. De-Rossi. No 111.

vezetett a jelenhez, amikor a betűk csak hangok jelei. Történeti folyamat kellett ahhoz, hogy a betűk szavakká álljanak össze, a szavak növekedjenek és sokasodjanak fogalmak kifejezéseivé. Fogalmak és szavak ismét mindinkább absztraktabbak lettek, míg végre elérkezett az idő, amikor az elfáradt szellem szívesen tért vissza a képiráshoz és örömmel látta, hogy a betűk sivatagát képek ékesítik.

A zsidó könyvművészetben a könyveknek két fajtát kell megkülönböztetni: a díszített és a miniatűrös kódexeiket. A fejlődés kezdetén csak díszítették a betűk egyhangú sokaságát, — aranyozták a kezdőbetűket, vagy a fejezetek (imádságok) első szavait. Az aranyozás a könyvdíszítés első, legprimitívebb megjelenése. De a díszítésnek egyéb formái is kifejlődtek. Igen elterjedt az első szavaknak nagyobb betűkkel való írása (maiusculum), vagy egyes részeknek (szavaknak) szabad szemmel alig olvasható kis betűkkel való levetítése (minusculum). Később a betűk egyéb díszítéseket kaptak: állati fejekből, vagy növényi motívumokból állították össze, esetleg arabeszkzerű vagy más ornamentikával díszítették. Már az illusztrált kódexek világába való átmenetet képez az az eset, amikor az initiale maga is képábrázolás, vagy a kezdőbetű keretül szolgál arra, hogy azon belül a szöveggel többnyire összefüggő jelenetet ábrázoljanak. Az állati fejekből való összeállításnak egyik legszebb példája a római Biblioteca Casanatense egyik XIII. századból való, valószínűleg Spanyolországból származó haggada kódexe. (H. VI. 4. 2761.)⁶

Nézzük pld. a »Dajjénú«-initiale. A betűk felső része csupa kutyafej, mindegyik más formában, — az összeállítás ötletes és művészi. Ugyanígy buldoggfejekből van összeállítva az »Alachath-kammá« initialeja, vagy a »Séfókh Chamáthékhá« kezdőszavai.⁷ Az utóbbinál a »D« betű elefánt ormányszerű figurát ka-

⁶ Pergament könyv, 45 cm. hosszú, ugyanolyan széles, 84 oldala van.

⁷ A széder este hangulájában, amikor a haggadá-kódexek középkori olvasói az Egyiptomból való kiszabadulásról emlékeztek meg, gondolataik nemcsak az egykori kiszabadulás emlékét rajzolták körül, hanem azok legalább oly mértékben a jelen nyomorúságára és elnyomatásaira terelődtek, — különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak a zsidóság elnyomóival szemben kitörő ennek az őszinte kifakadásnak: »Önts ki haragodat...« Az illusztrátorok is előszeretettel emelték ki. A »Séfókh Chamáthékhá« imát rendszerint nagy gondnal készült »maiusculum« vezet be. Számos olyan haggadá kódexet láttam, ahol csak a »Séfókh« szó volt initialeval díszítve. S ennek még mai nap is van hagyománya. A szefard haggadáiban többnyire azt látjuk, hogy míg az egész szöveg szabályos betűkkel van kisérvve, a »Séfókh« imánál átvették valamelyik régi kódex maiusculum initialeját.

pott. Tanulságos megfigyelni a »Bárúkh Sómér« initiale. Az első és második betűben a kutyafejmotívum van, a harmadik egy női fej, a negyedik első része különböző arabeszk ornamentummal van díszítve és két sárkányban végződik.

Az initiale-díszítésnek egy későbbi korszakát mutatja be a nürnbergi »Germanisches National Museum«-ban őrzött haggadá, ahol a hatalmas initiale-n belül a legváltozatosabb ábrázolások láthatók.

A nem illusztrált, csak díszített kódexeknek sajátos formája a masszórával díszített példányok. Masszórának a bibliai szöveghez fűződő és annak kiejtését pontosan megállapító magyarázatot nevezzük. Szokásos volt, hogy míg magát a bibliai szöveget nagyobb betűkkel írták, a hozzáfűzött magyarázathoz, a masszórához kisebb betűket használtak. A zsidó kéziratíró: a szófér, a masszóra szövegét használta fel arra, hogy élenkítse a pergamentalapok egyhangúságát és így lett a masszórának szabad szemmel alig látható parányi betűiből díszítési elem. A masszóradíszítés felhasználásánál két típus különböztethető meg, a spanyol és a német. A spanyol eredetű kódexekben a masszóra piciny betűi keretként veszik körül a szöveget és a kéziratíró a masszóra betűit arabeszk ornamentikába rakta össze. De az is előfordul, hogy ezek a parányi betűk növényt, vagy gyümölcsöt ábrázolnak. Ilyen pld. a pármái De-Rossi gyűjtemény 187. kódexe, a masszóra díszítés remeke.

A német származású kódexekben a masszóra megszűnik keret lenni, hanem rendszerint a lap alsó részén, vagy valamelyik szögletében foglal helyet; a betűk jelentékenyen nagyobbak, mint a spanyol kódexekben, szabad szemmel is olvashatók és csoportosításuk nem arabeszk ornamentikához vezetett, hanem rendszerint állati vagy emberi figurákhoz. Ilyen pld. a »De-Rossi« gyűjtemény 265. sz. kódexe. A német származású masszórás kódexeknek ez a típusa a művészi kivitel finomságában nem éri el a spanyol kódexek eleganciáját, de erősebb bennük a rajzoló fantáziája, lendülete és a tárgy érdekességére való törekvése.

A masszóradíszítés elterjedt kedves forma volt már a XII. században. Rabbi Jehuda ben Sámuel Speierből, a »Széfer Chaszdím« (»A Jámborok Könyve«) című munkájában arra figyelmezteti azokat, akik valamelyik szóférnél könyvet rendeltek meg, hogy ne felejtsek el kikötni, hogy a masszórát nem szabad madarak, állatok vagy egyéb alakok ábrázolására felhasználni.

A zsidó könyvművészet második megjelenési formája: a miniatűrös kódex. Ezeket már nem parányi betűk érdekes összeállításával díszítették, hanem itt már valóságos képek, ábrázolások jelennek meg. Ezek a tulajdonképeni illusztrált kódexek, amelyekben a művészi készség

teljessége bontakozhatott ki. E tanulmány kereteit messze meghaladná, ha a zsidó miniatüzművészet egész történetét előadnám s. ezért tárgyunkkal kapcsolatban csak annyit jegyezek meg, hogy a zsidó miniatüzművészet, mint általában a zsidó művészet, a környező nép művészi formájához és fejlettségi fokához igazodott. A spanyol-zsidó miniatürokben a mór művészet keleti-bizánci hatása párosult a Franciaország-ból jövő gótikus szellemmel. Ennek a korszaknak legjellegzetesebb művészi terméke, az u. n. szarajevói haggada. Németországban a XIII—XIV. században a gótika nyers, erőteljes realizmusával festették a zsidó miniatüroket is. A legnagyobb fejlődést Itáliában éri el a zsidó miniatüzművészet. A XIV. század végétől és a XV. század elejétől kezdve a zsidók is részt vettek a Quattrocento és Cinquecento virágzásában és megállapítható, hogy a zsidó miniatorok alkotásai egy fokkal sem állanak hátrább az egykorú keresztény egyházi vagy világi művek mögött. Ebben a korszakban fejlődött naggyá a zsidó miniatüzművészet; többnyire ebből az időből származnak azok a pompás könyvek, amelyeket Olaszország és más külföldi könyvtárakban ma is bámulunk. S lassan a könyvdíszítés megszűnt illusztráció lenni. A XVI. század elején a zsidó miniatüzművészek is megtanulták a nagy olasz mesterek felfedezését: a perspektívát és ennek felhasználásával az illusztráció helyébe az önálló kompozíciót tették. A miniatura festménye ekkor már csak tárgyi összefüggésben van a könyvvvel, egyébként független alkotás, amely a könyvben van, de a könyvnélküli önállóan megállhat. Ebből a korszakból való a párisi Rotschild gyűjteményben levő »Eszter« könyvének ábrázolásai, — a római »casanatseni Biblia« híres Ádám és Évája, a vatikáni »TurEbhen Há-ezer« házasságkötési jelenete. — Avicenna kánonjának a bolognai egyetemi könyvtárban őrzött világhírű jelenetei és mások...⁸

A könyvnyomtatás felfedezése a zsidó miniatüzművészetnek épséggel nem vetett véget, hanem csak más irányba terelte. Sőt a nyomtatás felfedezésével, a sokszorosítással elért nagyobb publicitás az illusztráció művészetnek új, tágabb teret nyújtott. Mert a fametszés hosszú időn át valóságos művészet volt, méltó utódja a pergamentkódexek festésének. A könyvnyomtatást eleinte mint művészetet fogták fel és a könyvdíszítés a nyomtatás első korában oly magas fokra emelkedett, amelyet talán azóta sem ért el. A reneszánsz kor metszetes nyomtatványiban teljes harmóniában van a betű és az illusztráció. E kor legkiválóbb rajzolóinak szel-

leme bekapcsolódott az új felfedezésbe, azt teljesen átértézte; a betűk öntői pedig még mindig a régi kéziratos betűk hatásai alatt voltak és ezért még mindig teljes harmóniában volt a betű és az illusztráció. Így keletkeztek azok a csodálatosan szép fametszetes héber nyomtatványok, amelyek közül első volt az 1526-ban nyomott ú. n. prágai haggada; kiadója Gerson Kohén. A címlapon a festett kódexek világából ismert családapát látjuk, aki gyertyával, tollseprűvel és egy tányérral a kezében a peszachünnepe előtti napon a kovászos kenyér utolsó haradványait gyűjti össze. A szegélydísz a korai német reneszánsz legszebb ornamentikáját foglalja magában. A szöveg közti képekben a korábbi évszázadok hagyományaiból ismert témák jelennek meg: a nyúl-vadászat, a Megváltó, Eljáhu próféta öszvérháton, a négy fiú, akik között a »gonosz« a korabeli német Landsknechtek (gyalogos zsoldosok) egyenruháját viseli. Ennek a munkának legértékesebb metszete a »Sefókh« kezdetű ima oldala. A szegélydíszek képei között felismerjük Ádámot és Évát, Juditot Holofernes fejével, Sámsonat a város kapujával, az öszvérháton érkező Eljáhu prófétát. A szegélydísz alsó szélén pedig két vadembertől tartott oroszlanos cseh címer látható.

Ez a nyomtatvány szemléltető példa a reneszánsz héber fametszeteire, amelyekben két folyamat látszik összefolyni és ezek egyesüléséből gyönyörű hatások származtak: a késői gótika romantikája és naturalizmusa egybefolyik az új-jáéledő klasszikus művészi érzékkel. Így a reneszánsz fametszetes könyvei csodálatos vegyülei a fogalmaknak és a stílusformáknak.

A fametszetek világában jobban előtérbe lép a fametsző, mint korábban a kódexfestő, akinek nevét a legtöbb esetben nem ismerjük. A későbbiek során, — amikor arról lesz szó, hogy a héber miniatüroket tényleg zsidó kezek festették-e, — látni fogjuk, hogy milyen nagy jelentősége van ennek; de már most felemlítem, hogy a legelső ismert fametsző művészek között, egyik kiválóság zsidó volt. 1521-ben a velencei szenátus Mosé del Castellazzo-nak és fiainak engedélyt adott, hogy Mózes öt könyvéről illusztrációkat készíthessenek és azokat fába vés-hessék. Mosé del Castellazzo fellépte az olasz zsidók művészetének mags fokát jelzi.

Ami ezután jött, — a rézmetszet bevezetése, új korszakot jelentett a könyv művészetében, de a dekoráció számára határozott süllyedést. A fametszet igen megfelelt a művészi harmónia követelményeinek, mert ezeknél egybeolvad a betű és az illusztráció s gyakran szinte megfedkezünk arról, hogy nem kézzel festett, hanem sokszorított művet látunk. Ennek technikai okai is voltak. A fakliséket (met-

⁸ E festmények leírására a későbbiekben visszatérünk.

szeteket) t. i. a betűszöveghez hozzáillesztették és így egyazon sajtóval nyomták. A rézmetszetnél azonban egészen más volt a helyzet, mert itt a papírt a rézlemez elmélyített vonalaiba préselték, míg a fametszetnél a falapnak kiemelkedő felületét nyomták be a papírba. Ezért a szöveg és az illusztráció közötti mechanikus összeköttetés a rézlemez bevezetésével egyszerre megszűnik, mint-hogy mindkettő számára a nyomás különböző módjait kellett használni.

*

A zsidó miniatűrművészet kellő megértése végett tekintsünk végig azon a anyagon, amit ez a művészet az illusztráció tárgyául felhasznált. S csodálkozni fogunk azon a széles területen, amely a zsidó irodalomnak csaknem valamennyi rétegét érintette, olyant is, amely a mai fogalmak szerint alig lenne alkalmas illusztráció céljára, pld. vallástörvényi fejtegetéseket tartalmazó vagy filozófiai munkákat. Ez azt bizonyítja, hogy a képzőművészeti alkotó erő és szépérzék minden területet igyekezett a maga számára meghódítani, még olyant is, amely kissé távol esett a miniatűrművészet céljaitól.

A könyvillusztráció anyagául elsősorban a könyvek könyve, a Biblia jön tekintetbe. S itt éles válaszfalat állítottak a »Pentateuch«-nak zsinagógai használatra rendelt pergament tekercse és annak könyvalakban használt kódexe között. Míg az ősi formájú pergament tekercsnél következetesen mellőzték a legcsekélyebb díszítést is, a Biblia-könyveket, — úgy Németországban, mint Olaszországban, — a legszínesebb és legváltozatosabb miniatűr-festészet céljára használták fel. Az egyes olasz könyvtárak értékes darabjainak ismertetésénél reá fogok térni a római Casanatense könyvtár híres Bibliájára, amely 1456-ban Firenzében készült s amely fedéllapján Ádámot és Évát ábrázolja, a reneszánsz nyers realizmusában. Olaszthonban őrzött másik remekművű Biblia a velencei hitközség könyvtárában van. Ezt Danièle Medico Samuelle fia illusztrálta, munkáját Pisában kezdette meg 1398-ban és Perugiában fejezte be 1405-ben. A Bibliának nem minden könyvét illusztrálták. Elsősorban Mózes »Öt könyve« volt a művészet tárgya, — de kedvelt anyag volt a Zsoltár,⁹ Eszter könyve és ritkán Jób szomorú története. Eszter könyve különösen jelentős anyag volt minden időben a zsidó miniatűr-művészet számára. Nagy különbség van a Tóra s Eszter könyvének pergamenttekercse között. Míg a Tóratekercs szigorú hagyománya minden díszítési elemet távol tartott, addig Eszter könyvének tekercse a széderesti haggádá mellett a zsidó illusztráció-

⁹ A Zsoltár könyvének talán legszebb illusztrált példányát a pármái Palatina könyvtárban láttam, a De-Rossi gyűjteményben. (Cod. De-Rossi 510.)

művészet par excellence tárgya. A purimi ünnep jókedve; vidám hangulata és az a tudat, hogy ez az az ünnep, amikor a zsidó embernek népe csodás megmenekülésén nemcsak örülnie szabad, de örülnie kell, — visszatükröződik az illusztráció színességében, csapongó változatosságában és élénkségében. Eszter könyve illusztrációinak sajátossága még az is, hogy az ábrázolások céljára egyéb bibliai könyvekből vett idézeteket is felhasználtak. A Magyar Tudományos Akadémia Kaufmann könyvtárában lévő,¹⁰ Itáliából származó gyönyörű illusztrált tekercs ábrázolásai között láthatjuk Ahasvérus lakomáját s a kép felett szárnyas puttik között a Példabeszédekből vett (25, 16) az a mondás olvasható: »Ha mézet találtál, egyél míg elég neked«. Egy másik kép mottójául az Énekek Énekének ezt a szép mondását vették: »Mint a rózsza a tövisek közt, olyan az én kedvesem a hajadonok közt«. Eszter könyve volt az a bibliai könyv is, amelyben a fejlődés későbbi korszakában találkozott a kézírás a fametszettel, illetőleg rézmetszettel. Zsinagógai használatra t. i. csak kézírásos pergament tekercset szabad használni s amikor a XVI. század közepétől fogva a fa- majd a rézmetszetek lettek divatosak, a kézírást és a nyomtatást oly módon kapcsolták egybe, hogy a pergament tekercsek kézírásos szövegét nyomtatott metszetekkel díszítették. S nem kisebb művészettel készülték ezek a metszetek, mint a korábbi festett miniatürok. Úgy hatnak a pergamenten, mint a tusrajzok, első példát adva a fehér alapon fekete vonalak nagyhatalmú grafikus művészetének.¹¹

Az illuminált könyvek másik nagy csoportja: az imádságos könyvek és pedig elsősorban az ünnepi machzór-ok, azután a hétköznapi sziddur és az alkalmi rituálénál, a circumcisiónál, esküvőknél, temetéseknel használt könyvecskek. Ezek a gazdagon díszített imádságos könyvek bizonyítékai annak, hogy a művészi szemlélet az ájtatosság felkeltésének és megerősítésének fontos eszköze, amelyről a zsidó lélek nemcsak hogy nem mondott le, hanem ahhoz még az elnyomtatás sötét évszázadaiban is szívósan ragaszkodott. Pedig egyes rabbi-tekintélyek felszóltak az ellen, hogy az imakönyvben állati és növényi ábrázolások legyenek, — arra való hivatkozással, hogy az ilyesmit az áhitatot zavarják. Ezen állásponton volt a zsidó történelemnek egyik mártir papja, az 1293-ban fogságban meghalt Rothenburgi Méir rabbi. De a tömegérzés, a művészi formához való vágy erősebb volt a rabbik óvásánál. Változatlanul továbbra is miniatürokkal festették az imakönyveket és hiába foglalt állást ellene, a több mint 100 évvel

¹⁰ »Katalog der Hebräischen Handschriften und Bücher in der Bibliothek des Prof. Dr. David Kaufmann v. Dr. Max Weisz« 14. sz. a.

¹¹ Ilyen ritkaszép példányt őriz a vatikáni könyvtár Ebr. 533. sz. alatt.

később, az 1427-ben Wormsban elhunyt Rabbi Jákób Mulin is, miniatűrművészet az imakönyvekben tovább is tért hódított. A festményekkel díszített imakönyvekkel szemben elfoglalt ez az álláspont a szigorú német befogásnak felelt meg; Itáliának derűs, művészettel áthatott légkörben ilyen gondolat fel sem merült. A német és olasz miniatűrművészet egyébként többször találkozott. Ennek egyik jellegzetes példája a pármái De-Rossi gyűjtemény 653 sz. machzór kódexe, amelyet 1450-ben Ulmban írtak és festettek és 1453-ban Itáliában, Treviso-ban fejeztek be.

A festett machzók hagyománya csaknem napjainkig megmaradt. Birtokomban van a veneziai Bragadin nyomdában nyomott peszachünnepi machzór a XVIII. század első évtizedeiből, amelyben nemcsak dekoratív díszítések, de szárnyas angyalok (puttok) is láthatók. Sőt még a múlt században nyomott machzókban is, az »seóért« és a »harmatért« mondott imádságnál a Zodiákus jelképei még mindig szerepeltek.

Az imakönyvek köréből indult ki a peszach haggadáak illusztrációjának művészete is. Sokszor előfordult, hogy a peszachi haggadát az ünnepi machzórba foglalták és az előbbi annak csak egy részét képezte.¹² A fejlődésnek e korszakában is a haggadá fejezete képezte a miniatűrös képek leggazdagabb anyagát. Később a peszach haggadá elszakadt a machzórba foglalt többi imádságtól, önálló könyvecske lett, leggazdagabb forrása a zsidó miniatűrművészetnek és ez a jellege a fa és rézmetszeteken keresztül a mai napig megmaradt. Miért éppen a peszach haggadá lett a zsidó miniatűrművészet jellegzetes könyve? Ennek több oka volt: A haggada imakönyv ugyan, de csakis házi használatra. Ez a tény magában véve is a képes ábrázolásra tágabb lehetőséget nyújtott. De ehhez más is járult. A peszachesti ceremónia valódi célja az ifjúság gondolatvilágának felerkentése; az est központjában a gyermek áll, akinek a Biblia parancsai szerint (Deut. 6, 20; Exod. 13, 14; Exod. 13, 8; Exod. 12, 26) el kell beszélnie az Egyiptomból való kiszabadulás csodás történetét. A gyermek kedélyvilágára pedig mi sem hat közvetlenebbül, mint a kép, az ábra.

A peszach haggadá illusztrációinak ma már külön irodalma van.¹³

S ezzel kapcsolatban csak annak megjegyzésére szorítkozom,

¹² Példa erre a pármái De-Rossi gyűjtemény 653. sz. kódexe.

¹³ Az irodalom összefoglaló műve: »Die Haggadah von Sarajevo« v. David Heinrich Müller und Julius v. Schlosser Wien 1898; I. ebben külön értekezést: Der Bilderschmuck der Haggadah v. Julius v. Schlosser.

hogy a középkorból és az újkor elejéről nem kevesebb, mint 107 festett haggadá kódexet ismertünk.

Az alkalmi liturgikus könyvecsék körül a »berith-miláh« kor mondott imádságokat tartalmazó könyvecséknek van nagyobb jelentőségük. Az a szokás, hogy ezeket az ú. n. móhél könyveket ornamentális, esetleg figurális díszítésekkel ékesítsék, szinte napjainkig megmaradt; de természetesen a művészi készség fokozatos gyengülése ezekben is látható.

A szertartásoknál használt festett könyvek és az ugyancsak dekorált magánokiratok közé tartoznak, a miniatűrökkel díszített házasságlevelék, »kéthubbáh«-k. A szefard zsidóság (színesebb és élénkebb életfelfogásából fakadt az a sajátos gyakorlat, hogy a házassági szerződést tartalmazó okiratot, a kéthubbáh-kat — amelyeknek szövegét egyébként a vallástörvények előírják, — művészi kivitelű miniatűrökkel díszítették. A XII—XIII. századból kéthubbáh-kon még megelégedtek gótikus levéldíszekkel és dróleriekkel, de a reneszánsz korában már bibliai jeleneteket ábrázoltak, a barokk és rokokó kor művészete pedig a házasságkötés szertartását, valamint a házaselet apró-cseprő kedves jeleneteit is elővárszolta. Ebből a korból való az Országos Magyar Zsidó Múzeumban őrzött, Sienában 5478. év második adar hó 6. napján (a polgári időszámítás szerint 1718-ban) kelt Mose ben Josua Galico-nak Maselot b. Ábraham Galico-val kötött házasságáról kiállított kéthubbáh. Oldalt ornamensek közt a völegény és a menyasszony portréja látható; a menyasszony korabeli díszruhában, — a völegény parókában. Ezenkívül egész csomó figurális jelenet van lefestve. A felső sorban a ház ura és úrnője. A férfi mögött a piaci bevásárlásról hazatérő szolgálk kísérete; a nő mögött pipere és ebédasztalnál foglalatosskodó asszonyszemélyek. Az alsó sor képen látható, amint az asszony kézimalmot hajt, — bort ereszt a hordóból. Egy másik képen lóháton érkező lovagi ruhába öltözött vendégeket fogadnak a ház előtt.

Ezekben a házasságlevelékekben nagy változatosság volt. A jobb módúak művészekkel festettek, a szegények kéthubbáh-in ellenben gyakran igénytelen, primitív rajz volt. A reneszánsz korban szokássá vált, hogy a völegény és a menyasszony arcképét festették a kéthubbáhra. De a XVI. században Ábrahám di Botton rabbi határozottan megtiltotta a miniatűrfestésnek ezt a fajtát és tényleg későbbi időben a portréfestés már nem fordul elő.

A kéthubbáhok apákról fiúra, anyáról leányra szállottak a családban és újra meg újra felhasználták akként, hogy a szövegét tartalmazó középső részt kivágták, az azt övező díszes keretet pedig úgy használták fel újra, hogy a kivágtott középső részbe az új házassági szerződést ragasztották be. A kéthubbáhok művészetében különleges formák alakultak ki. A leggyakrabban elő-

forduló stílusnál, két oszlop közt van az írott szöveg és pedig azzal a hagyományos tartalommal, amiként azt a rabbinikus törvények előírják: Köröskörül bibliai idézetek, szellemes mondások és jókívánságok, amelyek a házasságot boldogságra utalnak és az ifjú párnak szerencsét kívánnak. A bibliai idézetek többnyire az Énekek Énekéből valók. Gyönyörű tájképek mellett megszólatatják az Irást: »Kelj fel kedvesem, én szépm és jöj el; mert ime a tél elmúlt, az esőzés elvonult, elment; virágok mutatkoztak az országban, az ének ideje elérkezett és gerle hangja hallatszott országunkban.«¹⁴ A Bibliából való egyéb szegélyfeliratok is olvashatók. Így pl. a livornói zsidó múzeumnak egyik remekművé kéthubbáján, amely 1726-ban a híres Medina család egyik tagjának házasságára készült, a következő felirat olvasható: »És mondta az egész nép, mely a kapuban volt, meg a vének: Tanulj! Tegye az Örökkévaló az asszonyt, aki bemegy a házadba olyanná, mint Ráchél és Léa, akik felépítették ketten Izráél házat« (Ruth, 4. 11.).

Ilyen és ehhez hasonló szegélyfeliratok és a házassági szerződés szövege között vannak a miniatűrök, amelyeknek tárgyai a legváltozatosabbak: a zodiakus jelképeit, Izrael 12 törzsének jelvényeit, a sinajhegyi kinyilatkoztatást a két kőtáblával, a hétkarú menórát, a jeruzsálemi templom szent edényeit, sőt magának a jeruzsálemi szentélynek és Jeruzsálem városának panorámáját is megfestették a 137. zsoltár szellemében, amelynek sorait gyakran idézik:

»Ha elfelejtenék Jeruzsálem, sorvadjon el a jobbam,
tapadjon nyelvem nyemhez, ha nem emlékszem meg
rólad,
ha nem törődöm Jeruzsálemmel, még legnagyobb boldogságomban is.«¹⁵

De a Biblián, az imakönyveken és egyéb liturgikus könyveken kívül, más tárgyakhoz is eljutott a zsidó miniatűrművészet. A középkor és reneszánszkorban a könyvek sokkal nagyobb jelentősége volt, mint ma. Azokat kézzel írták, tehát hosszú ideig tartott előállításuk és így természetes, hogy nagy árat kértek tarthatta és az író népszerűsége meg a tekintélye fokozta azt a törekvést, hogy az illetőnek munkáját miniatűrökkel díszítsék és mesteri kötésbe foglalják. A könyv tekintélye és az a vágy, hogy hogy azt minél szebben állítsák elő, nem volt zsidó sajátosság; a kolostorokban írt kódexek, de a világi tárgyú munkák közt pl.

¹⁴ Cant. Cant. 2, 11. 12.

¹⁵ Dr. Frenkel Bernát magyar fordítása szerint.

Dante »Divina Comediája« bizonyítékai ennek. A művelt jobbmódú zsidóság rajongott a festett kódexekért. És így természetesen kell találnunk, hogy mindazokból a könyvekből számos művészi munka maradt az utókorra, amelyeket nagyrabecsültek és gyakran forgattak, — így filozófiai, etikai és orvostudományi művek. Ezek közt elsősorban Maimuni Mózes munkái jönnek tekintetbe. Halhatatlan művei közül különösen a »Jad Ha-cházáká«-t és a »Misné Tóráh«-t — a zsidó irodalomnak e korban legbecsültebb és legtöbbet használt termékeit — festették, szépítették.¹⁶ Maimuni könyvein kívül a miniatűrművészet szempontjából egyéb munkák is jelentősek. Ilyen pl. Rabbi Jáková ben Ásérnek, a XIV. század közepén élt nagynevű vallástudósnak Arbááh Turim című már említett munkája, amelynek egyik remeke a vatikáni könyvtárban van. Miniatűrökkel díszítették a XIII. század közepén élt híres olasz törvénytárgyarázónak Rabbi Jészájá ben Mali di Trani munkáit, — a nagy Hohenstaufen-császár, II. Frigyes udvarában élt Jáková ben Abbamare filozófiai prédikációit, Albó József híres filozófiai művét a Széfer Ha-ikkárim-ot és sok másokat. Az orvostudományi munkák közül páratlanul népszerűek voltak Abu Ali-Al-Hussein, vagy másnéven Ibn Színá, latinosan Avicennának kánonjai, amelyeket többen fordítottak le héber nyelvre. A legszebb miniatűrös Avicenna a bolognai egyetemi könyvtár büszkesége.¹⁷

*

Vajon a könyvművészetnek e remekei tényleg zsidó művész kezeitől származnak? Ez a zsidó miniatűrművészetnek egyik régi kérdése, mert ennek bizonyítása nélkül az illuminált zsidó könyv a zsidó kultúrtörténetnek csak egy érdekes epizódja, de nem annak szerves része. Elképzelhető lenne t. i., hogy csak a könyvek szövegét írták zsidó szófírek, de a festészeti munkát keresztény kezek végezték. Ilyen közös munkára példa is van, ilyen a firenzei Laurenziana könyvtárnak egyik gyönyörű Bibliája (Plut. I. No. 31.), amelynek díszítési elemei kétségtelenül bizonyítják, hogy azok nem zsidó kézből származnak.

De egy pár kivételtől eltekintve, a művészettörténet kétséghalmozhatatlan ténynek tekintti, hogy zsidó miniatűrművészek díszítették a héber kódexeket. S erre több alapos bizonyíték van.

¹⁶ A festett Misné Tóráh-példányok között talán a legszebb a budapesti Magyar Tudományos Akadémia Kaufmann könyvtárának remeke. (L. dr. Weisz M. idézett katalógusában 77. sz. a.).

¹⁷ L. Dr. Munkácsi Ernő: »Avicenna kánonjának miniatűrjei«, a »Múlt és Jövő«, 1935. januári számában.

Elsősorban azt kell szem előtt tartani, hogy a zsidó miniatűr-művészet nem egyes véletlenül kifejlődött tehetségek munkája, hanem szerves fejlődés eredménye. A zsidóság körében a kéziratok, könyvek leírása, azoknak díszítése a középkorban élethivatássá vált, amellyel hivatászerűen, sőt pontosabban kifejezve, iparszerűen foglalkoztak egyesek és ezen iparüzőkből valóságos céhek alakultak. A munkát megosztották. Voltak, akik a pergament bőrének finom kidolgozását végezték, mások csak szöveget írtak, ismét mások aranyoztak, vagy a miniatűrket festették. A középkori kódexek betűit művészi rajzolták le és gyakran fordul elő, hogy az író és miniatűr egy és ugyanazon személy volt. Mindezekben való művészi készség apáról fiúra szállott, és az egyes művészcsaládokban »titokként« örítették azokat a módszereket, amelyek a betű vonalvezetésének finomságát biztosították s azokat a keverési recepteket, amelyek a festékek előállításánál felhasználtak. S. hogy ez így volt, annak egyik érdekes bizonyító adata, egy portugál-zsidó miniatűr-művésznek a XIII. század végéből való munkája, amely a legrészletesebben leírja a miniatűrképekhez szükséges festékek előállítási módját. Ez a kódex jelenleg a párizsi Palatina könyvtárban található, a De-Rossi gyűjteményben 945. sz. a. van katalógizálva. E kódexet portugál nyelven írták, de héber betűkkel és pedig spanyol keleti kurzív írással. Az értekezés végén levő szokásos záradékból (colofon) tudjuk, hogy a szerző Szófér Ábrahám ben Jehúda Ibn Chajim és hogy azt 1262-ben írta. Erre a korra utalnak egyébként a szövegben előforduló archaikus portugál szavak is. Az értekezés 20 lapból áll, mindegyiken 12 sor van és az egész könyv 45 fejezetre oszlik. Érdekesekek e munkának bevezető szavai: »Ebben a könyvben az van leírva, hogy miként kell készíteni a színes anyagot a könyvek festéséhez; beszélni fogunk mindenekelőtt csak az aranyról. Ha aranytintát akarsz készíteni, amellyel képes vagy illuminálni, festeni maiusculum-ot készíteni vagy írni...« stb. Minden fejezet egy-egy szín keverését vagy a festészetnek valamely eljárási módját írja le. Ez a portugál zsidó festő érdekes tanácsot ad, pld. a 6. fejezetben: »a kék szín előállítására végezt végy fényes gummiarabikumot és old fel egy pohár vízben; majd vedd a poharat, a benne levő anyagot lenvászonra jól keverd fel és önts bele tojás sárgáját; azután az egészet öntsd be egy szaruba vagy egy csigába. Vedd tudomásul, hogy a kék színhez naponta kell a festéket előállítani, mert ha az hosszabb ideig áll, fekete lesz, — sőt a fenti eljárást naponta kétszer vagy háromszor is el kell végezned.« Egy másik helyen (a 25. fejezetben) az aranyfestés technikáját írja le: »Ha arany színt akarsz festeni, végy okker vöröset és fehér festéket, annyit az egyikből, mint a másikból és egy kevés gipszet s mindezeket keverd össze, majd öntsd bele

tojásfehérjébe, míg a keverék egész gyengén szétfolyós lesz. Azután keverd össze az egészet vízzel s jól keverd mindaddig, míg teljesen folyékony lesz. Ekkor próbáld ki egy pergamenten. Ha pedig ecsettel akarsz aranyat használni, légy óvatos és mielőtt megszáradna, tégy föléje még aranyat s jól fényesítsd ki sertés vagy ló fogával.« Az egyes fejezeteknek bevilágítanak a miniatűr-festők technikájába és ilyen kérdésekre kapunk választ: »Miképpen kell készíteni az aranyfestéket illuminálás céljára« (1. fej.), miként kell készíteni az AURUM MUSICUM-ot, a sárgás arany-színt (2. fej.), miként kell előállítani az aranyat aranyépénzből (4. fej.), különböző színek árnyékolásáról (35. fej.), a lakkozásról (42. fej.), a vörös tinta előállításáról (43—44. fej.), a zöldszín előállításáról (45. fej.) stb.¹⁸

Ahol a miniatűr-festészet technikájáról egy könyvet írtak, ott ez a művészet nem lehetett ritka, felszínes jelenség és már ebből is joggal következtethetünk arra, hogy a spanyol-portugál zsidóság körében festőiskolának, vagy legalább festészettel is foglalkozó »Szófér« családoknak kellett lenni. Ezt a feltevést konkrét adatok is alátámasztják. Az oxfordi múzeumban (2323. sz.) őriznek egy művészi díszített bibliakodexet, amelynek záradékából olvasható, hogy azt Mose Ibn Chabib és annak fiai írták és festették 1306-ban Soriában (Castiliában) és pedig ama módszer szerint, ahogy azt mesterüktől Izsák ben Gersón-tól tanulták. Soriából származik egy másik művészi kódex is, amelyet festője Sémtób ben Ábrahám Ibn Gáon 1312-ben fejezett be. Úgy látszik, hogy a castiliai Soria a zsidó miniatűr-festők központja volt. De máshol is éltek ilyen mesterek. Nevezetes volt erről a toledói község, ahol az Izráel-Szófér család művészi készsége bámulatos miniatűröket alkotott.¹⁹ Pontos adatok vannak még Galicia spanyol tartományban élt festőről,²⁰ sőt egy szobrászról is, aki Assisi Szent Ferencnek portréját készítette.²¹

Hasonló volt a helyzet Itáliában is. Az a körülmény, hogy az illuminált héber kódexek tulajdonképpeni része olasz eredetű, rávilágít arra a szellemre, amely Olaszországban a művészi formák iránt megnyilvánult. Raffael, Michelangelo és Pinturicchio korában a zsidó és keresztény lakosság közt sűrű érintkezés volt, a művészet szeretete nem ismert

¹⁸ Lásd erről bővebben Bernheimer op. cit. 333. és köv. old.

¹⁹ Izrael ben Izrael festett egy jelenleg Párisban lévő kódexet. (L. dr. Kaufmann Dávid: »Zur Geschichte der Jüdischen Handschriften-Illustration« 298. oldalon) és a De-Rossi gyűjtemény 782. sz. kódexét.

²⁰ Mose ben Jakob Ibn Sabara, La Corunna-ban él és Josef Ibn Clajjim biblia kódexét illuminálta (oxfordi múzeum 2322.).

²¹ Kaufmann op. cit. 299. old.

amely a könyvek tulajdonosait féltve őrzött birtokukhoz fűzték. 1473-ból való a következő feljegyzés a livornói könyvtár 2. sz. kódexében.²⁴ »Megvettem ezt a »Alfazit«-t Méir ben Ábrahám úr útján, Dávid ben Uri úrtól (jó emlékezetű) és ő megkapta a vétel-árat testvére Obadja útján; Adar Hasení 17. napján a 233. évben (1473)... Az igazságnak megfelelően tanúsítottuk, hogy alulírott útján megtörtént az adás-vételi ügylet és pedig Dávid ben Uri úr rendelkezése folytán eladtam ezt a példányt Alfazi-t Chajjim ben Ásér úrnak. Ez az adás-vétel befejezett, elhatározott, véghezvitt ügylet volt, nem színlelt és nem olyan, amely bármikor is visszavonható lenne. S az említett Dávid úr semmilyen kifogást nem hozott fel ezen adás-vétel ellen, semmilyen színlelést stb., mert megnevezett Dávid úr teljesen kielégítetett és ő megkapta a vétel-árat testvére Obadja útján, teljesen (az utolsó fillérig). Ma a negyedik napon, Adar Hasení hónap 17. napján, a kis időszámítás 233. évében. Mindenben megegyeztünk és határoztunk. Aláírva: Méir ben Ábrahám.«

S ha ezeket a könyveket forgatjuk, a colofon-on és az adás-vételi záradékon kívül, a szöveghez nem tartozó latinbetűs sorok is feltűnnek, az első vagy az utolsó lapon. Latin betűk, amelyek rendszerint latin, ritkán olasz szöveget tartalmaznak, — héber könyvben! Hogyan kerültek ide? Ezek a cenzura megtörténtének tanúsításai, a cenzor (expurgator) hitelesítése. Alig van olyan kódex, amelyben a tussal vastagon kihúzott szavak ne emlékeztetnének a zsidóság szellemi életét ellenőrizni és felügyelni akaró cenzura működésére.

A XVIII. század végén alig találunk olyan kódexet vagy nyomtatványt, amelyen ne lenne a cenzura jele. A cenzura nem volt egyforma. Voltak jobb- és rosszindulatú cenzorok, de nem is minden héber könyvnél jártak el egyformán. A legszigorúbban a talmudpéldányokat kezelték, különösen annak »Abhódá Zará« fejezetét, amelynek számos kitételét alaptalanul a kereszténységre vonatkoztatták és ezért törölték. Néha filozófiai munkákat is erősen cenzuráltak, pld. Albo József »Széfer Ha-ikkárim« című művét.

²⁴ Bernheimer op. cit. 163. old. קניתי זה האלפסי ע"י מהר"ם מעיר ביד אברהם מצד דוד ביד אורי ו"ל וקבל דמי מכירתו ע"י אחיו עובדיה י"ז אדר ר"ל. אמר יצחק שער ידי ח"מ היה הקניי דלע"י ובצו"ר ר' דן בן הר"ר אורי ו"ל מכרתי זאת חתיכי האלפס למנהר"ר חיים יצ"י ביד אשר ו"ל והמכור הניל חיות מכור' נמור' שריר וקיימ' דלא בהשטא' ודלא להשטא' ודלא למנהר"ר ביה מן. וימא דנן ולעולי' ולא ישען ר' דוד הניל על המכור הניל שים אונא' או מקח מעות כי נחפזים ר' דוד הניל בפ"ם נמור וקבל דמי המכור ע"י אחיו עובדיה יצ"י משלם היום י"ז אדר השני ר"ל פ"ק. הכל שריר וקיים נא' מאיר ביד אברהם ולהנה. כאשר כתב לע"י שאר' כמנהג' מאיר ש' מהר"ם המכור הניל אני ח"מ מאשר ומקיים כמבוא לע"י היום י"ז אדר מרחשון שנת ה'ר"ל פ"ק נא' דוד בן הר"ר אורי וצ"ל.

A XVI. és XVII. század közepén jegyzék készült arról, hogy a zsidó könyveket milyen helyeken kell cenzurálni. (Canon Purifications.) Amelyik cenzornak ilyen jegyzéke volt, az gépiesen végezte töröl munkáját. De nem minden cenzornak volt ilyen listája és így ugyanazon könyvvél hol szigorúbban, hol enyhébben bántak el; de ugyanazon cenzor is ugyanabban a könyvben más és más helyeket húzott ki.

A cenzoroknak általában igen kevés héber tudásuk volt és ezért gyakran egy-egy szó miatt egész sorokat töröltek.

A cenzurázott kódexeken látható a cenzornak aláírása. Sokat emlegetett cenzor volt a XVI. században Domenico Jerolimitano; áttért zsidó, aki ezt a jellegét a cenzura alkalmazásánál külön is hangsúlyozta és aláírásához hozzátette »ebreo convertito« (áttért zsidó). A cenzorok közül sokan voltak áttért zsidók; így pld. a már említettén kívül Jacopo Geroldini, Laurentius Franguelli, Renato da Modena stb.

A cenzura megtörténtét rendszerint a következő szavakkal jelezték: »Revisto, corretto, spurgato, Pld. »Ego frater Renatus a Mutina ord. is Capp (ucci) norum correxí anno 1621.«

A kódexek jelentékeny értéket képviseltek. A legtöbb könyv végén levő feljegyzésben olvasható, hogy az illető könyv milyen összegért cserélt gazdát. A könyvek értéke Itáliában általában magasabb volt, mint Németországban, ami azzal magyarázható, hogy Olaszországban nagyobb volt a jólét és többen vásároltak. Mai értékben nehéz meghatározni, hogy a könyveknek mi volt az egykori értékük, mert a pénz értéke mindig vásárló erejétől függ és különböző korszakokban, ugyanazon pénz neve alatt más és más mennyiségű arany került forgalomba. A könyv árát a renésszansz korban többnyire »fiorini« és »ducati«-ban fejezték ki. Később Rómában az eladott könyveken »zecchini«, és még később a »scudi« pénznemek szerepeltek. Pld. a pármái De-Rossi gyűjteményben levő 76. kódex, amely Rási kommentárt tartalmaz, 1391-ben 7 dukátért kelt el. Természetesen a miniatűrös kódexek sokkal nagyobb értéket képviseltek, amire nézve jellemző, hogy Avicenna kánonjának híres bolognai példányáért 200 dukátot ajánlottak fel.

Ezek a kódexek és pergamenttekercsek nemcsak a hideg, objektív tudományos kutatás tárgyai számunkra; nemcsak arra való, hogy elővegyük, nézzük, esetleg nagyító lencsével tökéletesbben lássuk betűiknek finomságát, vonalvezetésük eleganciáját, színezésük fénypompáját... Ezek nemcsak objektumok, hanem mintegy megismerésülve megszólalnak és mint a zsidó történet élő, létező tanúi, hol halkán egyszerűen, hol síró elégiával, hol büszke öntudattal beszélnek évszázadok történetéről, szenvedéséről, szívós kitartásáról...

A cenzura foltjai mellett vérfoltokat is láthatunk a pergamenterken, a kardnak vagy késnek dúrva vagdalását... félig elégett, a zsaratnok áldozatává lett oldalakat..., minő pogromról, a zsidó negyedik felgyújtásáról, férfiak, asszonyok és gyermekek lemészárlásáról beszélhetnének... Eszünkbe juttatják a »félelmetes napok« imádságából a vértanúkra utaló fohászt, — azokra emlékeztetve, akiket »lemészároltak Egységed hitvallásáért« és akik »tűzbe-vízbe mentek Neved megszenteléséért«. Számos colofonból megtudjuk, hogy a könyv írója börtön mélyén sinylődött, mialatt írta, sőt az is előfordult, hogy a könyvet saját vérével írta... Berliner említi a vatikáni könyvtár egyik kötetéről,²⁵ amelynek írója Jirmija Nomiko ben Mosé (1453-ban), hogy az könyve végén előadja, hogy munkáját börtönben fejezte be, ahova ellenségei ártatlanul juttatták...

S a héber kódexek miniatűrjeinek is sokkal nagyobb jelentőségük van, mint más hasonló könyveknek. Míg más népek, társadalmi osztályok életét, történetét, küzdelmeit az nagy festői váznak színes ragyogása, szobrok és szoborcsoportozatok, hatalmas épületek és reliefek örököztették meg, — az Írás népe múltjának egyedüli hűséges őrizői: könyvei.

Ha elmerülünk e miniatűrök világában, felnyitjuk díszes, gyakran bőr- vagy ezüstkötésű fedelüket és hártavékony lapjait forgatni kezdjük, — feltárul előttünk a zsidóság multja és színes valóságban bontakoznak ki évszázadok, korok, nemzedékek... Betekintve e miniatűrök kaleidoszkópjába: beléphetünk a spanyol zsidók keskeny románstílusú zsinagógáiba; ott áll előttünk az imádság-terem magas emelvénye, ahol talán a nagy Maimuni hirdette az Igét;²⁶ láthatjuk a középkori kis német városok egyszerű életét, zsidó lakosaiknak igénytelen örömeit, — a német zsidók alaposságát, amellyel a szent Törvény pontos betartására és az ünnepi szabályok megőrzésére fordítottak.²⁷ A nap-sütötte itáliában vidámabb az élet, ünnepeikre díszes ruhát öltenek, pészach este aranykupákból isznak,²⁸ a menyasszony és vőlegény pompás öltözékekben, előkelő környezetből körülvéve jelennek meg.²⁹ Bejutunk a reneszánsz művészetében ragyogó városok terére, utcáira és a zsidó miniatűrös képek hátterében a sötét gettósíkátorok helyett a Quattrocento palotáinak oszlopcsarnokai

²⁵ Cod. 249. »Ein Gang durch die Bibliotheken Italiens« 22. old.

²⁶ Müller-Schlosser op. cit. Fol. 34; a szejrevói haggádából.

²⁷ A pászkasütési jelenet-sorozat a nürnbergi haggádában (Germanisches National Museum); Ernst Kohn-Wiener, Die jüdische Kunst, 209. old.

²⁸ Cod. De-Rossi. No. 111.

²⁹ A vatikáni Túr Ebben Há-ezer kötetben.

és a Cinquecentóban épített ferde tornyok bontakoznak ki.³⁰ Nem hiányzik a reneszánsz realizmusa sem; a képes biblia első oldalán meztelen, erőteljes Ádámot, csábító Évát láthatunk.³¹ Orvosi munkák képein megjelenik a zsidó intellektuel, az orvos, amint tanít, gyógykezel, szílden bának a beteggel, pulzusán tartja kezét és műtéttel segít rajta.³² S amikor a betűkben a filozófus az Isten értelmét tanítja, a kísérő képen bájos, enyhe tájat látunk: ragyogó eget, kék, kissé hullámos vizet, repdeső madarakat, sötétzöld ciprusokat...³³ S a fantázia sem marad el... egyfelől elmereng a hajdani boldogsága: szabad hazája, szent szertartások szimbólumain, a frigysátor, a hétágú aranylámpás, az áldozati edények, az oltár, a Szent Tóratekercs... Mindezeket megálmodják, megfestik...³⁴ a mult történetének eseményeiből merítenek reményt a jövő szabadulására... s az Apokalipszis víziójában festik le Salamon király trónusán³⁵ s megjelenik a messiási idők jelképe az újra felépítendő Jeruzsálemi Szentegyház, ahova a világ összes népei elzarándokolnak.³⁶

(Folytatása folyóiratunk következő számában.)

Budapest.

Dr. Munkácsi Ernő.

Philon pszichológiája.

I.

A mindenség strukturájának dualitása, ellentétekből való felépítettsége igen nagy jelentőségű tanítás Philon bölcseletében. Ph. gyakran beszél arról, milyen fontos az ellentétek ismerete (ἐπιστήμη τῶν ἐναντίων)¹ és milyen nagy baj az ellentétek nemismerése (ἄγνοια τῶν ἐναντίων).² Az alapellentét a szellem és az anyag ellentéte, ez azonban különböző formákban nyilatkozik meg: mint Isten és a világ, a jó és a rossz, a lélek és a test, az ész és az érzé-
kiség stb. ellentéte.

³⁰ Lásd Avicenna kánonja miniatűrjeit a bolognai egyetemi könyvtárban.

³¹ Róma, Biblioteca Casanatense, Pentateuch, H. IV. 7. 2830.

³² Avicenna kánonjai miniatűrjei.

³³ L. Albo József: Széfer Ha-ikkárim miniatűrös kódexében, a *rovigoi* Accademia dei Concordi könyvtárban.

³⁴ Cod. Turin, CCLI.

³⁵ L. 384. sz. a. machzórban, a Magyar Tud. Akadémia Kaufmann könyvtárban.

³⁶ A szejrevói haggádában, I. Müller-Schlosser id. mű Fol. 32. Ugyanígy a vatikáni könyvtárban, ebr. 533. sz. kódexben.

¹ Quod deus sit immut. 24, Quis rer. div. heres 207.

² De ebr. 6.

Ph. fölfedezi a nagy tény- és értékbeli dualitást a makrokosmosban és a mikrokosmosban, a mindenségben és az emberben egyaránt. A makrokosmosban az egyik oldalon megpillantja Istent, a szellemi létet, a ható okot, a másik oldalon megpillantja a teremtet világot, az anyagi létet, a szenvedőleges tényezőt. Ebből a meglátásból születik meg az a nagy csodálkozás, amely Ph.-t filozófussá avatja, hiszen, tudjuk, minden filozófust egy nagy csodálkozás, egy nagy megdöbbenés tett filozófussá. Hogyan függ, hogyan függhet egyáltalában össze egymással Isten és a világ? Hogyan teremthetett egyrészt Isten egy gyarló világot és hogyan lehet másrészt ez a gyarló világ mégis, minden gyarlósága ellenére is, Isten világa? Annak a megoldásnak, amelyet erre a kérdésre a ph.-i logostheologia ad, a lényege az, hogy Isten nem érintkezik a világgal, de kihat rá. A makrokosmosnak már most Ph. szemében megfelel egy mikrokosmos. Ez a mikrokosmos visszatükrözi a makrokosmos strukturáját, belső dualitását és ezzel kapcsolatos problémáit. Az ember ott áll a szellem és az anyag világának a határán. Része van szellemben, lélekben, észben, de része van anyagban, testben, érzékiségben is. Hogyan függ össze az emberben a szellem az anyaggal, a lélek a testtel, az ész az érzékiséggel? — kérdi a ph.-i pszichológia. Hogyan kell cselekednünk, hogy ami bennünk értékesebb, nemesebb, az lehessen valóban uralkodóvá? — kérdi a ph.-i ethika.

Ph. alapp problémáinak ez a beállítása, amelyet különben más alkalommal már részletesebben kifejtettünk és igazoltunk,³ a pszichológiát mint a mikrokosmosra vonatkozó alapkérdés tényoldalát mutatja. A ph.-i pszichológia a ph.-i filozófia egy segmentuma és valóban Ph. egyáltalában nem úgy közeledett az emberi lélekhez, mint ahogyan a mai pszichológus közeledik. Ma úgy látjuk, hogy a pszichológia tapasztalati tudomány és így módszere is, bár magától értetődően specifikus tárgyának megfelelően módosítva, a tapasztalati tudományok módszere: a megfigyelés (observatio) és a kísérlet (experimentum). Ph.-nál hiányzik az elfogulatlanság, a praesuppositio-nélküliségre való elvszerű törekvés, gyakran operál általános és más filozófusok rendszereiben kialakult fogalmakkal és inkább tanulmányozza Platonnak, Aristotelesnek, a Stoának vagy a Szentírásnak az emberi lélekre vonatkozó tanításait, mintsem magát az emberi lelket, mint tapasztalati adottságot.

Melyek voltak tehát azok a legfőbb tanítások, amelyeket Ph. görög és zsidó forrásaiban talált?

Platon három lelket vett föl. A vágyó lélek (τὸ ἐπιθυμητικόν)

³ A görög és a zsidó gondolat találkozása Ph. bölcseletében. M. Zs. Sz. XLIX. 322—348. I. (Főleg 332—336, ill. a különnyomatban 13—17. I.).

közös az állat- és növényvilággal, a haragvó (=érzelmi) lélek (τὸ θυμοειδές) közös a magasabb rendű állatokkal, az eszes lélek (τὸ λογιστικόν) azonban csak az emberé. Az eszes lélek az, ami halhatatlan, ami a legnagyobb működést, a megismerést végzi, ami az ember igazi, legbensőbb lényegét alkotja. Aristoteles szerint a lélek első entelechiája a már életre képes testnek. Ő már nem három lélekről, hanem az egylélek három alapfunkciójáról beszél: az érzékelésről (αἰσθησις), a törekvésről (ὁρμησις) és a gondolkodásról (νοῦς). Nála is megtalálható azonban a lélekfunkcióknak egy platonikus színezetű, hármas tagoltságú hierarchiája. A növényben még csak vegetatív funkciókkal találkozunk, az állatban ezenkívül megérzéssel, ösztönnel és a helyváltoztatás képességével, az emberben pedig mindezek mellett, illetve fölött a gondolkodással is. A νοῦς ποιητικὸς, az intellectus agens, amelyről különben a Stagirita meglehetősen homályos tanításokat ad, valami tiszta aktualitás, amely a testhez kötött lelki funkciók megszűnése után is tovább él. Magasabb és alacsonyabb rendű lélekrészekkel a Stoában is találkozunk, itt azonban a felosztás szempontja más, a ἡγεμονικόν-nak az alacsonyabb funkciókat végző lélekrészekről való megkülönböztetése nem olyan természetű, hogy ez utóbbiak az állattal közös osztályrészei lehetnének, hiszen az alacsonyabb rendű funkciók között ott van az érzékelés és a nemzés mellett a beszéd is.

A Szentírásban Ph. két egymással szemben álló tanítást talált. »Minden húsnak lelke a vér« — mondja a Szentírás egy helyen.⁴ »Arcába belefújta az élet lehelletét és az ember élő lélekke lett« — mondja egy másik.⁵ A lélek substantiája tehát egyszer a vér, egyszer a lehellet.⁶ Ph. természetszerűleg a Szentírás egységéből indul ki, az ellentéteket tehát valahogyan el kell oszlatnia, ki kell egyenlítenie.⁷

Ph. előtt így ott hevernek az építőkövek, mást mond a görög gondolat, mást mond a zsidó, sőt mindakettő külön-külön is ellentmondásokat tartalmaz és neki most belőlük egy egységes pszichológia épületét kell megalkotnia. Nézzük hát, hogyan lát Ph. neki a munkának, hogyan illeszti egymás mellé a köveket és milyen az az épület, amelyet belőlük emel.

⁴ Lev. 17. 11.

⁵ Gen. 2. 7.

⁶ Quod det. pot. insid. sol. 80.

⁷ Hasonló feladat előtt állott Philon akkor is, amikor az Istentogalom filozófiai kidolgozásának munkájához látott. »Nem ember az Isten«. Num. 23. 19. »Amin az ember...« Deut. 1. 31. A megoldást l. Quod deus sit imm. 51—69. (V. ö. id. dolg.-om 337, ill. a különnyomatban 18. I.).

II.

Az egész világ Isten alkotása. Minden sokféleség, tökéletlenség mélyén valami egység, valami célszerűség rejlik. Még az úgynevezett »holt anyagban«, kődarabban, fadarabban is valami lélekszerű erő mutatkozik, valami, ami bensőleg összetartja, konkrét formáját megadja, ami ezt a kődarabot ezzé a kődarabbá, ezt a fadarabot ezzé a fadarabbá teszi. És ahogyan fölfelé haladunk, mindig megtaláljuk a régi mozzanatok, de mindig találunk valami újat is a régieken felül. A növények fokán beszélünk először életről, az állatok fokán beszélünk először lélekről. Teljeségig azonban, már amennyire erre halandó egyáltalában képes, csak az ember jut el. Benne megvan az anorganikus világ kiválósága, az összetartó erő, megvan az egész organikus világ kiválósága, az éltető erő, megvan az a kiválóság, amely ezen belül a képzeletalkotó, érzékelő, vágyódó állatot túlemeli a növények világán, a lelkesítő erő, de mindezeket betetőzi és megkoronázza a gondolkodás ereje.⁸ Ez az erő, amely lehetővé teszi az embernek, hogy megragadja a testek és cselekedetek lényegét, egyrészt kitüntet, kiemeli őt minden más halandó közül, másrészt rokonságba hozza a magasabb, istenibb lényekkel.

Hagyjuk azonban el ezt a túlságosan széles perspektívát, amely csak eltérít voltaképeni tárgyaktól, az embertől s mint-hogy az ember sajátos mivoltát a ph.-i filozófia egészének ismerete alapján éppen határonállásban ismertük fel, nézzük meg tüzetesebben, mi az, ami az embert a határhoz köti, mi az, ami anyagi világból kiemeli és mi az, ami a szellemi világból visszarántja. Az ember közvetlen szomszédja lefelé az állat. Az állat és az ember együtt alkotják a földön a lelkes lények világát, a nagy különbség köztük, láttuk, az, hogy az állatban nincs meg, az emberben megvan a *νοῦς*, a szellem, a gondolkodás ereje. Az állati lélek — vagy ahogyan mi éppen a magasabb rendű emberi lélektől megkülönböztetve mondani szoktuk: az állati pára — nem halhatatlan, eleme durvább és meg van kötve, alá van vetve a kényszerűségnek, az *ἀνάγκη*-nek. Az emberi lélekben az a plusz, amely az állattal szemben megvan, a szellem, amelyet Ph. gyakran a lélek lelkének vagy a lélek szemének is nevez, tisztább, jobb elemből való, halhatatlan és nem köti kényszerűség, hanem szabad akaratral rendelkezik. Ezeknek a határozományoknak azután nagyjelentőségű kihatásai vannak az etikának — tehát a mikrokosmosra vonatkozó alapkérdés értékdolálásának —

⁸ A négy erő: *ἔξις* (ἐκτική), *φύσις* (φυσική), *ψυχή* (ψυχική), *λογική* (λογική). L. főleg Leg. All. II. 22–23. és a német ford. jegyzetét hozzá.

területén. Az állatot nem nevelhetem, csak idomíthatom, az állat viselkedését nem dicsérhetem és nem gáncsolhatom, csak az ember érzülete és belőle fakadó cselekvése van alávetve ethikai megítélésnek, csak az ember érzületére és belőle fakadó cselekvésére vonatkozólag van értelme jutalomnak és büntetésnek. Eből következik azután az is, hogy az embernek joga van az állatot, valamint a növényt vagy a holt anyagot, a magá céljaira fölhasználni, eszközül, birtokul, eledelül tekinteni. Az ember, »a teremtés koronája« éppen azért volt a teremtés rendjében utolsó, hogy mire megjelenik, mindent, amire szüksége lehet, készen találjon.⁹

Ime, Ph. tanításai, bár tartalmilag szinte telítve vannak görög elemekkel, tendenciáiban a bibliai világfelfogás felé mutatnak vissza. Az egész Szentírásban mindössze egy rövid fejezet szól a mindenségről, minden egyéb az emberé. A Szentírás számára a természet nem az az átfogó egész, amelybe mint rész kapcsolódik bele a történet, hanem csupán az a keret, amelyben a történet lejátszódik.¹⁰ Az égre, a földre, a világosságra és az égboltozatra, a szárazföldre és az égitestekre, majd az állatok világára csak rövid szavak jutnak, rajtuk hamar túl kell esnünk, hogy elérhesünk a Szentírás egészének voltaképeni tárgyához, az emberhez. »Alkossunk embert« — mondja Isten — »képünkre, hasonlóságunk szerint, hogy uralkodjék a tenger halán, az ég madarán, a barmon, meg az egész földön és minden csuszó-mászón, amely mozog a földön«. És nemcsak a föld, de még az ég is, amely céljait szolgálja, a világító testek azt a hivatást nyerik, hogy válasszák el a nappalt az éjjeltől, szolgáljanak jelekül az embernek ünnepek, napok és évek számára.¹¹

Közben szinte magától megoldódott a két bibliai vers¹² ellentéte is. Minthogy az emberben van, ami az állattal és van, ami Istennel rokon, a két vers közül nyilván az egyik erre, a másik arra vonatkozik. Az állattal közös a vér lelke; az isteni erő, a szellem a lehellet lelke. A lehellet lelke az, ami az embert fölemeli, a vér lelke az, ami visszatartja s a kettő együttlété, a kettő közötti állandó feszültség az, ami az embert legmélyebben

⁹ Csak néhány fontos helyet idézünk. A lélek három kiválósága a természettel (= nem lelkes világgal) szemben: *αἰσθησις*, *φαντασία*, *δύναμις*. Quod deus sit imm. 41–44. Az ember kiválósága az állattal szemben: *νοῦς*. U. ott 45–50. — (Az állatok világán belül is vannak fokozatok. Legdurvább lelke van a hálnak, magasabb a szárazföldi állatnak, még magasabb a madárnak — Platon: Tim. 92. a. szerint.) — Az ember a teremtés rendjében. De opif. m. 77.

¹⁰ L. id. dolg.-om 335. ill. a különleny. 16. l.

¹¹ L. főleg Gen. 1, 26–31. és 2, 7.

¹² L. 4. és 5. jegyz.

jellemzi. Am amikor a Szentírás az embert Isten képmásának nevezi, akkor nem zülálja meg az Isteneszmét, nem lop belé anthropolóphistikus vagy anthropopathikus elemeket, hanem a bennünk lévő isteni lehelletré, halhatatlan és szabad lelkünkre gondol.¹³

Anélkül, hogy valamely közvetlen vagy közvetett hatást akár csak sejtenénk is, rámutatunk arra a nagy hasonlóságra, amely Ph. ismertetett tanításai és az idevágó kanti tanítások között megfigyelhető. Az emberi léleknek az állattal közös rétegei kanti nyelven az embert mint jelenséget (Erscheinung), az emberi lélekben lévő isteni lehelletré az embert mint az intelligibilis világ polgárát, mint magánvalót (Ding an sich) jelenti. Az ember, mint Isten képmása, tehát mint szabad és halhatatlan lélek megfelel Kant erkölcsi személyiségének (Persönlichkeit), amelyben az ész önmagának vetette alá az érzéki világba tartozó egyént. Végül az, hogy az embert kiválósága, szellemisége emeli a természet fölé s teszi az állat és növényvilág urává, egyezik azzal az elgondolással, amelyből a kategorikus imperativus is kisarjadt és amely szerint az embert, akinek méltósága (Würde) van, mindig célként kell tekintenünk, míg a dolgokat s alacsonyabbrendű lényeket, amelyeknek csak árúk (Preis) van, eszközökként is felhasználhatjuk.

III.

E dolgozat keretében a lélektannak mint szaktudománynak egyes tanításait nem vehetjük sorra, csak néhány világnézeti szempontból, a görög és a zsidó gondolat találkozásának szempontjából jelentős eszmét és gondolatot fejthetünk ki. Többen kimutatták, hogy Ph. a lélek egyes részeinek számában és elnevezésében néha a platonit, néha az aristotelesi hármas felosztást fogadja el, néha e kettőt kombinálja is, legszívesebben azonban mégis a stoikus kettéosztást alkalmazza.¹⁴ A platonit és aristotelesi

¹³ A harmonizálási törekvés a már idézett helyen kívül is gyakran visszatér. Pl.: Quis rer. div. heres 45. és kk. (L. a német ford. II. kötet 301. és 302. l-ján a jegyz.-et.) — Az ember Isten képmása. Gen. I, 26. V. ö. De opif. m. 69. — Hogy az emberben lévő isteni szellem rokon-ságban és kapcsolatban van az ég isteni lényével; hogy az embernek az állattól elütő egyenes tartása is azt szolgálja, hogy az égi lényeket szemlélje; hogy az ember istenismerete a lélek és az Isten összetartozandósága alapján lehetséges — mindez, mint I. Heinemann kimutatja, Poseidoniusztól való.

¹⁴ L. főleg Kaffka-Eibl: Der Ausklang der antiken Philosophie. (Geschichte der Philosophie in Einzeldarstellungen. 9.) München, 1928. 184. l. és a megfelelő (798—800.) jegyzetek.

felfogás között Neumark szerint az a fő különbség, hogy Aristotelesnél az ethika értékszempontjai egészen elkülönülnek az ontológus tudományok tényszempontjaitól. Aristoteles átveszi Platon felosztását, de elhagyja belőle az egyes lélekprincípiumok megformulálásában kifejezésre jutó értékelést.¹⁵ Amikor Ph. a platonit felosztást tanítja, amint ezt főleg az Allegóriák könyvében teszi, nemcsak a gondolatot, de a képeket, a hasonlatokat és a fordulatókat is átveszi. Lelkünknek három része van, fejtegeti például egy helyen,¹⁶ a gondolkodó, a bátran törekvő és a vágyakozó, mindháromnak megvan a maga székhelye (fej, kebel, has) és a maga erénye (belátás, bátorság, józanság). A gondolkodó lélek a kocsis, amelyik a vezetésre és irányításra van hivatva, a bátran törekvő és a vágyakozó a lovak, amelyeknek engedelmeskedniük, alkalmazkodniuk kell. Ha az uralkodásra hivatott rész valóban uralkodik s az engedelmeskedésre hivatottak valóban engedelmeskednek, akkor ebből a harmóniából megszületik a negyedik, leg-egyetemesebb erény, az igazságosság. A kocsis és a lovak analógiájára a közvetítés, gondolatával kapcsolatban majd még visszatérünk, most bemutatunk még egy kettős, stoikus felosztást is. E szerint a lélek két részre oszlik, az értelemre (λογος), e vezető (vagy legalább is vezetésre hivatott) részre (ἡγεμονικόν), amely önmagával megelégszik, csendes és nyugodt életet kíván és az értelmetlenre, (ἄλογον) amely a maga hét erejével (látás, hallás, izlés, szaglás, tapintás, beszéd, nemzőképesség) arra van hivatva, hogy reá hallgasson és őt kövesse.¹⁷

Szkématicusan ezt a felosztást a következőképen ábrázolhatjuk:

L é l e k			
I. Értelmes.	II. Értelmetlen.		
1.	2-6. Érzékek:	7. Nyelv által	8. Nemzőké-
	látás,	megnyilvánu-	pesség.
	hallás,	ló értelem	
	izlés,	(beszéd).	
	szaglás,		
	tapintás.		

Az érzékek közül a látás, a hallás és a szaglás magasabb, az izlés és a tapintás alacsonyabb rendűek. Mindegyik érzéknek

¹⁵ Neumark: Geschichte der jüdischen Philosophie des Mittelalters. II. Berlin, 1910. 424. l.

¹⁶ Leg. Alleg. I. 70. és kk.

¹⁷ A nemzőképesség néha hiányzik a felsorolásból. (T. i. a felsorolásra gyakran a 7-es számnak, a pythagoreikus számmisztika e jelentős számának dicsérete ad alkalmat s a 7-re néha a lélek részeinek, néha az alagon részeinek száma.) A philoni helyek összeállítását l. Kaffka-Eibl id. m.

megvan a maga anyaga és ítélőképesége, amellyel a hatáskörébe eső tárgyakat egymástól megkülönbözteti, a látásnak a színek, a hallásnak a hangok, az ízlésnek az ízkülönbségek, a szaglásnak a szagok, a tapintásnak a puhaság és keménység, hideg és meleg, simaság és érdesség.¹⁸

A látás nemcsak a legmagasabb rendű, de egyszersmind a legkülönbözetlenebb érzékelés is. A látás merész és mintegy elébe megy a dolgoknak. A szem a többi érzékszerv királya s a lélek legközelebbi rokona, kíséri a lelki jelenségeket, kifejezi az örömet, a bánatot és a zavart, mintegy természetből való tükre a léleknek. Hogy láthasson, fényre van szüksége, s valóban a Nap, a Hold és a csillagok a látást szolgálják fényükkel. Ami az értelem a lélekben, az a szem a testben, amint az értelem a tisztán szellemi dolgokat, úgy látja a szem az érzékeleg felfoghatókat. A látás vezet el sok jóhoz, többek közt a filozófiához, a legfőbb jóhoz is. Amikor az ember látja a csillagok szabályos pályáját és mozgásait, a lelken valami csodálatos öröm és most már a szellemi látás utáni vágy vesz erőt, kutatni kezdi, mi a látható dolgok lényege, örökkévalóak-e vagy kezdetük van, milyen természetűek és melyek azok az okok, amelyek mindezeket így hozták létre s ebből a kutatásból megszületik a filozófia, »a legfőbb jó, amely az emberi életbe belépett«.¹⁹

IV.

Több ízben említettük már fejtegetéseinkben a szellem és az érzékiség ellentétét. Különösen foglalkoztatja Ph.-t az a láncszerű kölcsönhatás, amelyben az emberi lélek erői egymással állanak. Ha megfigyeljük azt a sort, amelynek egyik végén a

¹⁸ A mai tapasztalati pszichológia a látás körében fény- és színérzeteket, a »tapintás« körében nyomás-, hő-, in- és helyzetérzeteket különböztet meg, felveszi továbbá az ú. n. közérzetet, amelynek egyik faja a fájdalomérzet. Magasabb és alacsonyabbrendű érzékekről ma is lehet hallani, még pedig abban az értelemben, hogy csak a látási és hallási területen van művészet (képzőművészet, zene), az ízlés, szaglás, tapintás területén nem. Ez persze nem tisztán pszichológiai szempont. — A zsidó gondolkodók tanításait az érzékekről l. Kaufmann: Die Sinne. Beiträge zur Geschichte der Physiologie und Psychologie im Mittelalter. Aus hebr. und arab. Quellen. 1884. (A Rabbiképző értesítőjében magyarul is.) — A philoni helyeket l. Kaiffka-Eibl id. m. 801–802. jegyz.

¹⁹ Például: De vita Mos. I. 124. De Abr. 150. és kk. De opif. m. 53. és kk. (Hogy a szemnek a látáshoz fény kell, l. Arist.: De anima II. 7. p. 418 b. — A látást, mint a filozófai forrását ill. l. Platon: Timaeus.)

szellem, másik végén az észrevétel tárgya, az érzéki valóság áll, akkor az érzékiséget a középben fogjuk megtalálni. A szellem nem tudna kihatni az érzékiségre, ha Isten nem adna észrevehető tárgyat, viszont a tárgy hiába állana ott, ha a szellem, mint egy forrás »bele nem nyúlne« az érzékszervbe, azt mozgásba nem hozná s a tárgyra nem irányítaná. Az érzékszerv egyik oldalán a szellem, másik oldalán a tárgy hatásainak van kitéve.²⁰

Ebben az összefüggésben a szellemnek és az érzékiségnek éppen természetből való szoros kapcsolatát benső összefüggését és egymásrataláltságot ismertük meg, lássuk azonban a kettőnek azt a relációját, amely ellentétes természetüket és rendeltetésüket világítja meg. Ph. a mindenségben megkülönbözteti a gondolt (νοητόν) és az érzéki (ᾠρατόν) dolgokat, az ideák világát és az érzéki világot. A teremtesben először volt meg az idea, azután keletkezett a valóság, éppen az ideában való részesedés (μεθεῖσις), az idea benne való megjelenése (παρουσία) révén. A platoni fel fogás már most azt tanítja, hogy az igazi megismerésben a test csak akadály, az igazi megismeréshez a léleknek, a testtől lehetőleg különvált, önálló elmélkedése vezet. »Elmélni akkor tud a lélek legjobban, ha semmi testi érzés nem háborgatja, sem látás, sem hallás, sem fájdalom, sem gyönyör, hanem ha lehetőleg magában van, nem törődve a testtel és amennyire csak teheti, vele közösségbe és érintkezésbe nem lépve törekszik a valóság felé.«²¹ Ph. ezt a platoni gondolatot a maga allegorikus magyarázatával a Szentírásnak egy olyan elbeszélésébe vetíti bele, ahol mi aligha keresnők és aligha találunk meg. Isten Évát akkor teremtette, amikor Ádám aludt.²² Ph. szerint Éva az érzékiséget, Ádám a szellemet jelenti. Az érzékelés akkor keletkezik, amikor a szellem alszik és akkor alszik el, amikor a szellem felébred. Ha valamit jól, élesen át akarunk gondolni, a magányba merülünk, szemünket becsukjuk, fülünket befogjuk, érzékszerveinket, ha szabad így kifejeznünk magunkat, »üzemen kívül helyezzük«. Ha viszont az érzékiség fölébred, ha egy képet nézünk, egy dalra hallgatunk, nem gondolunk semmit, a szellemet helyezzük üzemen kívül, (még fokozottabban így van ez persze, akkor, ha valamelyik alacsonyabbrendű érzékünk ágaskodik fel, ha például izlelő érzékszervünk mohó kéjjel lát neki a testi gyönyöröknek.) A szellem olyan, mint a Nap s amint a Nap ragyogása láthatatlanná teszi a Holdat és a csillagokat, úgyhogy azokat nem is látjuk csak akkor, amikor a Nap lenyugszik, úgy a szellem fénye is árnyékba borítja

²⁰ All. I. 28. és kk. — és a német ford. jegyzeteit hozzá.

²¹ Phaedon.

²² Gen. 2, 21–22.

az érzékeket, úgyhogy ezek csak akkor tűnnek elő, amikor a szellem elalszik.²³

Ph.-nál az éles ellentétek fölismerését áthidaló, közbülső tagok beiktatása szokta követni. Isten és a világ éles ellentétét áthidalja a logos, az isteni ész, ennek alárendeltjei, a teremtő és az uralkodó isteni erő meg a többi erő vagy idea. Az emberben is megvan az ellentét, az emberben is meg kell, hogy legyen az áthidalás. Az igazi lélek, a »lélek lelke«: a szellem. Ezt az anyaggal, a föld porával, a testtel a lélek alacsonyabbrendű, értelmetlen részei kötik össze. Amint a logos kettős szerepe a makrokosmosban, hogy mint »Isten fia« Istent a világ előtt és mint »főpap« a világot Isten előtt képviselje, úgy ezek is képviselik a szellemet a test és a testet a szellem előtt. Azonban, amikor a lélek hármas felosztását fogadom el, akkor ezt a közvetítést nemcsak a szellem és a test között, de a lélek részein belül is megtalálhatom. Platon hasonlatában is,²⁴ amelyet már említettünk, a nemesebb ló, a bátran törekvő lélek maga is segít a koccsnak, a gondolkozó észnek a szertelenségre hajló másik lónak, a vágyó lelkeknek megfékezésében s ezzel a lélek fogatának megmentésében.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy az ellentétek gondolata milyen rendkívüli jelentőségű Ph.-nál a pszichológia területén is. Ez az ellentét azonban a maga igazi, ősi, mélységes valójában a konkrét egyén fejlődésének egy tetszés szerinti pontján már nem tűnik élénk, itt a harc, a küzdelem során már a győzelem az egyik félhez szegődött, itt már vagy az ész, vagy az érzékiség — pontosabban: vagy a logos, vagy az alogon²⁵ — az, amelyik fényével, illetve sötétjével a másikat elhomályosította, itt már vagy az ész az, amelyik biztosan kezében tartja a lélekfogat gyeplőt vagy a megvadult lovak azok, amelyek bölcs irányítás és vezetés nélkül rohannak s ragadják magukkal a lélek szekerét. Ha a szellem uralkodik, akkor az érzékiség megtisztul, akkor nem leszünk mámorosak az ivásnál és nem leszünk elbizakodottak a jóllakásnál, akkor az érzékelés értékes adatokat szolgáltat a szellemnek és annak munkáját elősegíti. Ellenkező esetben a szellem börtönében, hiszen kívülről

²³ Leg. Alleg. II. 25. és kk. — Amikor Philon arról beszél hogy nagy festők képeinek látásakor, nagy zeneművek hallásakor »nem gondolunk gondolhatóra«, nyilván arra gondol, amit ma ez élmények irracionálisitásának kifejezhetetlenségének (ἀβυσσος, ineffabile) mondunk. Ottó, amikor Das Heilige c. nagyjelentőségű művében a vallásos élmény irracionális elemeiről szól, foglalkozik a zenei élmény irracionálisával és a kérdés irodalmával is, hogy mennyire más attitude-del, mint Philon, mondani is fölösleges.

²⁴ Phaedrus.

²⁵ Vagy a *lehellet*, vagy a *vér* lelke.

jön a testbe és annak halála után is tovább él (praeexistens és immortalis),²⁶ egyre több foltot kap.

Számos dologról szólhatnánk még: arról a bizonytalanságról, amely Ph.-nál az egyes lélekreszek lokalizálásának kérdésében vagy arról az ingadozásról, amely a lélek anyagtalanságának, illetve fluidumszerűségének kérdésében megfigyelhető;²⁷ arról, hogyan van meg Ph.-nál is — éppen úgy, mint Platónnál — a lélek egységének hangoztatása és a lélekreszek felsorolása;²⁸ arról, hogyan magyarázza Ph. is, mint a stoikusok, az affektusokat természet ellen valóknak, a lélek betegségeinek és zavarainak, amelyeket a jelenlévő szerencse (öröm), a jelenlévő szerencsétlenség (bánat), a fenyegető szerencsétlenség (félelem) vagy a jelen nem is lévő fordulat (kíváncsiság) támaszt;²⁹ arról, hogy a vallási élmények leírásában milyen új elemeket illeszt be a lélekről szóló hagyományos görög tanítások közé³⁰ stb. Célunk azonban nem az egyes tanítások összeállítása volt, hanem annak az igazolása, hogy Ph. rendszerében, amely természetesen nincs előttünk concis összefüggésben, i. a pszichológia a makrokosmosra vonatkoztatott alapprobléma tényoldalát képviseli, 2. a makrokosmos struktúrája és tematikája valóban visszatükröződik a mikrokosmosban, az emberben. Mint legjellemzőbbet, a mikrokosmosban is a szellem és az anyag platonikus színezetű tény- és értékbeli dualitását figyeltük meg.³¹ (Pszichológiáról lévén

²⁶ A halhatatlanság problémáját ill. I. Neumark id. m. 429, 435. l-ok. Treitel: Gesamte Theol. und Phil. Philo's von Alexandria. Berlin, 1923. 36. l. Etc., etc.

²⁷ Kaffka-Eibl id. m. 797. jegyz., Neumark id. m. 423 l.-től.

²⁸ Kaffka-Eibl. id. m. 184. l.: »Von der Einheit der Seele im Sinne des Platonischen Phädo spricht Philon nie (803. j.: Leg. All. II. 37. sagt er nur, dass die Kräfte der Seele sich still verhalten), öfter von der Unterordnung der Seelenteile unter die Vernunft (804. j.: Qu. in Gen. IV. 85. 310).« — Hadd idézzük e megállapítással szemben. Quod det. pot. ins. sol. 49. és k.: »Mert a léleknek, amely nem az összetett, hanem az egyszerű lényekhez tartozik« (V. ö. Platon: Phaedon 78. c.) »el is kell szenvednie azt, amiről azt hiszi, hogy cselekszi«. (Ellentétben az egymástól elválasztható lényekkel, amelyek közül az egyik cselekvő, a másik szenvedő.).

²⁹ De dec. 142—146. (V. ö. Zeno frg. 136, 138.).

³⁰ Az általánosan elfogadott felfogás szerint a vallási élet pszichológiája a philoni pszichológia legerdekesebb és legeredetibb része.

³¹ Philon elődje, a Sap. Sal. szerzője a lélek halhatatlanságának eszméjét akarta filozófiailag megalapozni. Ez már nála is a halhatatlan szellem és a mulandó anyag ellentétének formájában jutott kifejezésre. Egy másik szerző, a Peri autokratoros logismou (»IV. Makkabéuskönyv«) szer-

szó, minket jelenleg elsősorban a ténybeli dualitás érdekelt, mégis elkerülhetetlen volt, hogy a tény és értékszempontok összefüggését, a pszichológia és az ethika határterületét is ne érintsük.) Az ellentétek áthidalásának specifikusan ph.-i módszerét, a közvetítés gondolatát is több irányban megtaláltuk. Így azt a képet, amelyet Ph.-ról szóló korábbi dolgozatunkban megrajzoltunk, nemcsak kiegészítettük, de meg is erősítettük.

Budapest.

Dr. Vidor Pál.

Párhuzamok az ózsidó hagyomány angyaltanához Szt. Ágoston egyházatya műveiben.

(Folytatás)

4. Az angyalok gondolatvilágáról.

Aug. szerint az angyaloknak önálló megértésük nincsen. A teremtmények megértéséhez nem jutnak saját belső látásukból vagy saját intelligenciájuk folytán, hanem Isten által. Külön említendő, hogy saját lényük felismerése kétféle lehet. Vagy Isten által ismerik fel önmagukat is, ez esetben ismeretük a reggelhez hasonlít, vagy önmagukból fakad az önismeret, akkor az az esthez hasonlít (homályos). Ezt a felfogást Aug. az Írás szavaiból igazolja „és volt este és volt reggel — egy nap” (Civ. XI, 29, és: De Genesi ad litt. V, 18, 36).

Hasonló elképzeléssel találkozunk a midrasban is. De itt ki van domborítva az ellentét angyal és ember közt: az angyalok nem képesek önjelölésük felismerésére, a teremtményeket, de az embernek megvan ez a képessége. Amidőn Isten meg akarta teremteni az embert, tanácskozott az angyalokkal. „Mi legyen a teremtmény a teremtmény embernek?” Kérdezték az angyalok. „Nagyobb lesz a bölcsessége, mint a tiétek”, felelé Isten. A bizonyítás pedig a következő volt: Isten kivezetette az angyalok elé a barmokat, a vadállatokat és a madarakat és megkérdezte, mi ennek a neve, mi annak a neve? Ők pedig nem tudtak erre felelni. Erre aztán Ádám elé vezette az állatokat ugyanazon kérdéssel és Ádám min-

zöje, — akiről kétes még, vajjon Philon előtt vagy Philon után élt — azt akarta bizonyítani, hogy az érznek az ösztönök és szenvedélyek fölötti uralmáról szóló (stoikus) tanítás legtisztábban a zsidóságban fejeződött ki.

denre megfelelt: „Ez ökör, ez teve, ez szamár, ez ló stb.” „És mi a te neved? Engem Ádám név illet meg, mert a földből ('adama') teremtettem.” „És mi az én nevem?” „Téged az Adonaj név illet meg, mert ura ('adon') vagy teremtményeidnek” (Ber. R. 17, 4 és párh. ed. Theodor u. o.).

Figyelemreméltó a megismerendő csoportok beosztása: a) teremtmények, b) önmaga, c) Isten. Aug. az első kettőt világosan megkülönbözteti egymástól. Istenről külön nem beszél ebben az összefüggésben, de a kifejezés „Isten által megismerni” arra enged következtetni, hogy az angyal tudása nem egyéb, mint isteni megszállás. Tehát az angyal magában véve passzív. Erre mutat Aug.-nak ama észrevétele is, hogy Jákob azért kért volna áldást attól az angyaltól, akivel hajnalig küzdött, mert abban Isten lakozott (Aug. Sermo V, de luctatione Jacob VI). A zsidó hagyományban gyakran említetik, hogy az angyalok — a chajjot csoportját sem kivéve — nem részesülnek istenlátásban. sőt a hely felismerése sem adatott nekik, holott az embernek halála órájában megadatott az istenlátás kegye . . . וְהוּא אֵלֹהִים הַקּוֹדֵשׁ וְהַלְאֵי הַשֵּׁרֶת . . . (Sifre Bamidb. 12, 6; 103. ed. Hor. 101. Egybevetendő még Sem. R. 23 végén, és: 23, 7, és Pirke d. R. El. 4).

Aug. elmélete, mely szerint az angyal tudása nem önképesség, hanem isteni megszállás, megmagyarázza sok más tételét is, melyhez ózsidó részről nincsen megfelelő párhuzam. Így pl., hogy isteni szemlélet útján az angyalok egyszerre bírják a nappalt, az estét és a reggelt (De Genesi ad litt. IV, 29, 46). Ezen a módon megismerik az emberek gondolatait is, akár akarják az emberek, akár nem, (Aug. u. ott XII, 22, 48), és megszámlálhatnak olyan dolgokat is, amelyeket ember nem tud megszámlálni (Aug. Enarratio in. Ps. 146, 11). Ebből az elméletből következik az is, hogy tudják az egyszerű, örök és változatlan igazságot (Aug. de diversis quaestionibus ad Simplicianum, II, 6). Ez mind egybevág az isteni megszállás eszméjével.

Külön kiemelendő, hogy Aug. szerint az angyalok soha sem tévednek jóságaikban (Civ. IX, 22). Aug. rendszerén belül ez nem szorul magyarázatra; hiszen minden szellemi megnyilatkozásuk nem egyéb, mint isteni megszállás. A zsidó hitkörben nem szerepel az

angyal mint próféta (Ábrahám gyermekének megjövendölése például nem prófétai tevékenység, hanem isteni megbízatás végrehajtása), de van más mozzanat, mely az angyalnak tudomására juttat eseményeket, melyek csak a jövőben fognak bekövetkezni. Ez a mozzanat alkalmoszerű és különösen akkor következik be, amidőn Isten törvényt tart az emberek felett felső serege (az angyalok) közepette. Az angyalok itt, mint résztvevői a mennyei tanácsnak és nem mint próféták értesülnek a jövődő sorsváltozásokról (Sanh. 38 b, jerusalmi u. ott I. fej 18 a). Az ilyen előretudásuknak összefüggése van avval is, hogy az angyalok nagyrészt végrehajtói az isteni akaratnak, és mint olyanok megtudnak dolgokat, amelyeket az emberek még nem tudnak. Külön megemlítendő, hogy az angyalok nem is gyakorolhatnak prófétai tevékenységet. És még ott is, ahol az isteni akarat végrehajtóiként jelennek meg, ügyelniük kell arra, hogy megbízatásukat túl ne lépjék, még avval sem, hogy az embereket felvilágosítsák küldetésük céljáról. Tehát legközelebbi teendőik felől sem prófétálhatnak, ha csak nincs erre külön küldetésük. Amidőn a Szodomába érkező két angyal hirdeti Lótnak, hogy ők a helység elpusztítása végett jöttek, túllépték evvel a hirdetésükkel küldetésüket és égi büntetéssel sújtattak מלאכי שרת על ידי שניו מבטרין של הקב"ה נדחו ממחוצות קליה שנה וכו (Ber. R. 50, 9 78, 2, Tanch. ed. Buber Vajjera 21). Evvel szemben vannak dolgok, amiket az ember előbb tud meg mint az angyal כל אדם שאינו מנחש מנסיין אוהו במחיצה שאפילו מלאכי השרת אינן יכולין ליכנס בתוכם. Nedar. 32 a. V. ö., még Bamidb. R. 20, 20). Az ünnepek megállapítása teljesen az emberek kezében van. Az angyalok csak akkor szerezhetnek róla tudomást, amidőn a földi hatóság már intézkedett א"ל ר"ה? . . . למחר ר"ה? (Tanch. ed. B. Bo 13, továbbá: Balak, 23, Deb. R. 1, 13).

Az angyalok rendeltetéséből következik a zs. hitkör szerint az is, hogy náluk a cselekvés áll előtérben, nem pedig a megértés נקשה קודם לנשימה (Sabb. 88a).

Az isteni akaratnyilvánítás különböző formái. — Az ember igen változatos módon jut el az isteni akarat megtudásához. Eljuthat hozzá valamely tárgy által, pl. a Szentírás által, a világegyetem valamely alkotó eleme (pl. csillag) által (Máté 2, 2), sorsfordulat által vagy belső lelki élmény által, mint pl. a prófétáknál, végre

kimondottan angyal által, ahogy pl. az ősatyáknál találtuk, vagy valamely hangot adó teremtmény által, pl. égből jövő láthatatlan hangok által, vagy pedig álom útján, amint ezt Lábánnál látjuk, kihez ezen az úton jut el az intés, hogy ne bántsa Jákobot; Pharao pedig ezen az úton szerez tudomást a bekövetkezendő éhínségről. Az isteni akarat továbbítása eljuthat az emberi lélekhez extázis útján is, mint pl. Petrusnál, és a tiszta értelem útján is. Ha tehát Isten az emberekhez ennyiféle formában beszélhet, mennyivel többféle lehet az isteni megnyilatkozás formája a jó és a rossz angyalokkal szemben (Aug. Sermo XII, in Job I, 6 et Matth. V, 8, 4). Mindenesetre belsőséges, kimondhatatlan módon beszél velük (Aug. De Genesi ad litt. VIII, 25, 47). Az angyalok intellektuális élőlények (animalia) és halhatatlanok (Aug. Civ. IX, 13c), akik által Isten az emberekhez is szól. (Aug. Enarratio in Ps. 104, 9).

Itt szorosabb kapcsolatok észlelhetők a zsidó hagyománykörrel. Az isteni megjelenés váltakozó formáiról szól a midras is. Jöllehet, Istent az egész világegyetem nem tudja befogadni, de ha akarja, beszél Mózesrel a frigytábla két rúdja közül, és előfordul, hogy beszél az ember feje hajszálai közül (Ber. R. 4, 4). Vagy a csipkebokorból nyilatkozik meg Isten (Sem. R. 3, 4), vagy a sziklából jelenik meg (Pesikta R. 90 a b). Az angyaljelenségek különféleségéről is gyakran szól a midras. Jechezk. 8, 3 szerint megjelenik egy angyali kéz, mely az égtől a földig ér, és Ábrahámnál elfér egy fa alatt három angyal (Sem. R. 3, 6). Némelykor úgy jelennek meg, némelykor állva, néha női, néha férfialakban. Néha természeti erők formájában végzik küldetésüket, mint szél, vagy tűz (u. ott 25, 2, v. ö. még Pirke d. R. E. 4. fej.).

Ez utóbbi példában a természeti erőkkel azonosított מלאכים nem 'küldöttek' hanem 'angyalok' értelmében szerepelnek. Itten tehát olyan felfogásbeli átalakulás ment végbe a מלאכים szó értelmezésében, amely kedvez a misztikus irányzatnak, De a régi naturalisztikus alapértelem még átcillámlik némely homályos angyaltételen. Az ismert tétel, hogy egy angyal csak egyféle küldetést végezhet; és amiként egy angyal nem végezhet kétféle munkát, úgy nem társulhat két angyal egy munkanem végzésére אין מלאך אחד עושה שתי שליחות ולא שני מלאכים עושים שליחות אחת (Ber. R. 50, 2), megtalálja természetes magyarázatát abban, hogy

amint a természetes erők, mint tűz, víz és szél, csak egyféle munkára alkalmasak, úgy a velük azonosított angyalok is kötvé vannak egyféle küldetéshez.

5. Az angyalok viszonya a világhoz, a népekhez és egyes emberekhez.

Aug. szerint az angyalok teljesen igazságosak (Aug. *Contra duas epistolas Pelagianorum*, III, 18). Ebből az következnék, hogy az angyaloknak nincsen önadta hajlandóságuk, mely eltérne, illetve eltértené őket istenkivánta rendeltetésüktől. Evvel nincsen teljes összhangzatban Aug.-nak ama tétele, mely szerint az angyalok számára fennáll a parancs, hogy ne saját akaratok értelmében éljenek, hanem Isten értelmében, amiként az emberek is Isten és nem az emberek törvénye szerint kötelesek élni (Aug. *Civ. XIV*, 4a). A zsidó hagyománykörben nincsen az angyaloknak saját hajlandóságuk. Egész lényük arra van beállítva, amire Istentől rendeltettek. Meg kell jegyeznünk, hogy ez nem zárja ki sem a hibát, sem a tévedést. Érdekes példa Izraelnek kiszabadulása Egyiptomból és a Vörös tengeren való átkelése. Istennek eme csodákban gazdag népfelszabadítási ténylege felett dicsőhimnuszot akarnak zengen az angyalok. Isten ezt megtiltja nekik azon megokolással, hogy „kezem munkája (Egyiptom serege) a tengerbe merült és ti énekelni akartok!?” Egészen világos, hogy az angyaloknak itt említett szándékában nem valami belső, az isteni akarral szembehelyezkedő mozzanatot kell látnunk, hanem éppen ellenkezőleg, tisztán Isten felé forduló, de rosszul értelmezett buzgalmat (*Sanh. 39b*). De az is előfordul, hogy az angyalnak Isten által kijelölt rendeltetéséből folyólag származhatnak bizonyos ellentétek az isteni akarral szemben. Lényegileg azonban az esetlegesen felmerülő ellentétek forrása itt sem valamely dualizmusban keresendő az angyal belső hajlandósága és Isten akarata között, hanem abban a merev szigorúságban, mellyel az angyal istenszabta rendeltetéséhez ragaszkodik, a természeti erőkben lakozó merev következetesség mintájára, Isten igazgatásában pedig esetről esetre csodaszerű kivételekre van szükség. Egy agáda szerint (*Arachin 15a*) felszólította Isten a tenger fejedelmét (angyalát), hogy adja ki az elnyelt egyiptomiak hulláit, mire a tenger fejedelme, meg akarván tartani amit kapott,

akként érvelt: „Van-e szolgál, ki urától ajándékot kapott és ezt ismét visszakéri tőle?” Később több ilyen agáda is előfordul, de mindazonokon végighúzódik az a motívum, hogy minden fejedelem vagy felettes angyal vigyáz a neki kirendelt birodalomra, hogy ne csökkentsék azt, vagy sérelem ne essék rajta.

Az angyalok szervesen átölelik az egész világegyetemet (Aug. *De libero arbitrio*, III, 32). Ebből bizonyos rendfokozatok adódnak. Az ég angyalai a levegő hatalmai (daemonok) fölé vannak rendelve; érthető, hogy kigúnyolják őket (Aug. *Enarratio IV*, in *Psalmum 103*, sermo IV, 9). Isten a világ népeit az angyaloknak alárendelte, Izrael pedig saját osztályrészének tette meg (Aug. *Enarratio I*, in *Ps. 88*, sermo I, 3). Az angyalok dolga, a lelkeket az Ur színe elé vinni (Aug. *Collatio cum Maximino Ar. episc. XIV*, 9). De az angyalok nem játszanak közvetítő szerepet Isten és az emberek között, mert ez, a keresztény dogma szerint, a megváltó feladata. Az angyalok ugyanis nem halandók és nem boldogtalanok, mint az emberek, tehát hiányzik lényükből az a tényező, mely alkalmassá tehetné őket arra, hogy kapcsolatot képezzenek az istenség és az emberiség között (Aug. *Civ. IX*, 15). A rossz angyalok pedig belső okból nem végezhetnek közvetítő szerepet. Azon angyalok, akik Jákob létráján lejöttek, nem voltak lehanyatló angyalok, amire talán a kifejezésből folyólag gondolni lehetne, hanem jó értelemben leszálló angyalok (Aug. *Enarratio in Ps. 119*, 2). Az angyalok állandóan Isten dicsőítését hangoztatják vagy olvassák, de nem betűkből, hanem megmagyarázhatatlan, csodálatos módon, és könyvüknek soha sincsen vége (Aug. *Confessiones*, XIII, 15 c). Az angyalok Isten szolgái, kik Isten parancsára hirdetik a törvényt (Athanasius: *Arianusok elleni I. beszéd 55—62 és első levél Serapionhoz*, 10).

A zsidó hagyományokban sok itt a párhuzam, de több pontban van eltérés is. Az eltérések a keresztény dogma különállásából folynak, de a párhuzamokban is mutatkoznak kisebb felfogásbeli árnyalatok, melyekből a teljes kongruencia hiánya megmagyarázható. Avval az embermódra konstruált angyali rangfokozattal szemben — melyen belül a magasabb kigúnyolhatja az alacsonyabbat — szól a zsidó hagyomány az angyalokról, mint Isten hadseregéről, melynek tagjai egymással szemben tisztelettel és alázattal vi-

seltetnek. Honnan tudjuk azt, veti fel a kérdést egy régi forrás (Abot d. R. Natan, 12. fej), hogy az angyalok félvé tisztelik egymást és tisztelegnek egymásnak, és hogy alázatosabbak az emberek fiaínál? Mert amikor dicsőímnusra nyitják ki szájukat, mindenki a másiknak akarja átengedni a megkezdést, hangoztatván, hogy a másik nagyobb. Nem pedig úgy, ahogy az emberek közt szokásos, hogy mindegyikük nagyobbnak érzi magát a másiknál. Némelyek szerint az említett angyali versengés az osztályokra és csoportokra vonatkozik, amennyiben mindegyik osztály a másikat tartja a nagyobbiknak.

Az angyalok, mint a világegyetem szerves tényezői nagyobb tért foglalnak el a zsidó hagyományban mint Aug.-nál. Ez talán abból magyarázható, hogy a מלאך a zsidó hitkörben sokkal tágabb értelmű, mint az ἄγγελος a nemzsidó hitkörökben. A héber מלאך küldöttet, követet jelentvén, Istenhez viszonyítva is ezen alapértelemből indul ki, és mint Isten követe és eszköze, nagy tér nyílik neki a természet rendjén belül is. Az ég angyalai és a levegő hatalmai nem állíthatók egymással szembe, mint angyalok és daemónok, mert mindkétrendbeli szellemrendszerek egyenlően szolgálják Isten céljait, és egyenlő értelemben küldöttéi vagy angyalai a szervesen felépült világegyetem Istenének.

A világegyetem angyalai sorából külön kiemelendő a „világ fejedelme” שר העולם, mint az egész világrend fölé helyezett angyal. Ezt az alakot nem találjuk Aug.-nál a rendes angyalok sorában, ami minden bizonnyal dogmatikai okokra vezethető vissza. Aug. nem vehet át oly normális angyaltípust, mely már címében hirdeti („világ fejedelme”), hogy Isten és a világegyetem között nincsen más közbeeső kapocs mint a világ angyala. Megjegyzendő, hogy a főhelyen, mely a világ fejedelméről szól (Sanh. 94a), szó van a messiásról és arról, hogy a világ angyala is bele akar szólni abba, hogy ki jelöltessék ki messiásnak. A 'világ fejedelme' igen ősi típus, amely mellett az őskereszténység sem mehetett el észrevétlenül. Kétségtelenül ebből lett Ján. ev.-ban (12, 31; 16, 11) 'e világ fejedelme' ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου és evvel azonos ὁ τοῦ κόσμου ἄρχων (u. o. 14, 30), mely a sátánt jelzi. Az Új Testam. apokryph könyveihez tartozó Ascensio Jesaiae 2, 4 szerint már Menasse, Júda királya, szegődött volna Beliar szolgálatába, ki

'e világ fejedelme' és a gonoszság angyala, kinek neve Matanbukus (V. ö. Paul Riessler, Altjüdisches Schrifttum ausserhalb der Bibel 681; továbbá Edgar Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen, 2. kiad. 304). A zsidó hitkörben a 'világ fejedelme' többször szerepel és mindvégig a 'világ angyala' értelmében. Hozzá tartozik a teremtett világ lényeihez, kinek szájába teszik a zsoltárverset (Ps. 37, 25) 'fiatal voltam, meg is vénhedtem, de nem láttam igazat elhagyatva' (Jebam. 16. b). Ezen szavak, mint az összefüggés mutatja, nem gonosz szellem, hanem igaz angyal szavai. Világegyetemi helyét különösen a következő agádák mutatják világosan: R. Levi nevében közölt hagyomány szerint (Midr. Teh. ed. Buber, 104, 24) a világ fejedelme üdvözölte Istent a teremtés befejeztével a zsoltár szavával 'Legyen az Örökkévaló dicsősége örökre' (Ps. 104, 31), az összes többi teremtmény pedig reámondta ugyanezen vers befejezését: 'örüljön az Örökkévaló az ő művein'. Ugyanezen zsoltárszóval üdvözölte a világ fejedelme Istent a világtéremtés közben is, amidőn látta, hogy a teremtmények fajaik szerint jönnek létre (Chul. 60 a). Csak ritkán szól hozzá Istennek történelmi megnyilatkozásaihoz, és akkor is Istennel szemben a tehetetlenség és megnyugvás hangján beszél. Midőn Isten az egyiptomiakra az utolsó csapást akarja mérni, megszólal a világ fejedelme (Jób, 31, 14): 'Hiszen mit tehetek, ha Isten felkel, s midőn számon kér, mit felelek neki?' והיכן יהיה שר העולם אמרו וכו' (Sem. R. 17, 4).

A világegyetem kimagaslóbb részeinek külön angyalai vagy fejedelmei vannak. Különös említést érdemel a 'tenger fejedelme', angyala, מיד רמו הקביה לשר של ים ועמד מועדו; אמר לו הקב"ה (Ber. R. 10, 7; ed. Theod.-ban hiányzik ez a részlet.) לשר של ים פלוס מותן ליבשה וכו' (Pessach. 118b). A 'tenger fejedelmének' szerepét a világtéremtés alkalmával 1. B. B. 74b.

Az elemek angyalai többször említetnek את הקביה ושינה עמר שמונים של מלאכים דעל מיד עבר על נורא ודעל נורא עבר על פרולא. יש מלאך ממונה על האש וזה על הברד וזה על הנובא וכו' (Echa R. 2, 2), (Jalkut Bamidb. 12. § 739, ed. Wilna, 483b). A természeti jelenségek fölé is angyalok vannak rendelve: Az eső angyala Ridja, akinek alakja is le van írva (Taan. 25 b), a jégeső és tűz 'fejedelmei' (Midr. Teh. ed. B. 117 végén 480), a fogamzás angyala

volt akkor, és őrangyalai felváltották ott egymást, עוֹלָם אוֹתָם שָׁלוֹם. Más és zsidó körben jobban elterjedt hagyományok szerint azonban egyes népek angyalai voltak azok, amelyek Jákob létráján fel- és alászálltak, még pedig ama népekhez tartozó angyalok, amelyekkel Jákob utódai később történeti kapcsolatba kerültek. A fel- és leszállás nem jelenti e tradícióban tisztán a mozgási irányt, hanem szimbóluma a felvirágzásnak és lehanyatlásnak. Aug. minden valószínűség szerint ki akarja zárni ezt a felfogást, mert ellenkezik dogmatikájával. A midras szerint ugyanis az utóljára leszálló angyal Róma angyala, holott az akkor már kifejlődött dogma szerint Róma, gazdát cselelve, nem szállhat le soha.

Itt még nyomon követhetjük régi közös tradíciók kettéhasadását és részbeni törlését. A népek angyalai nem találják meg kellő helyüket az ókeresztény dogmatikában; a reájuk vonatkozó hagyományokról visszatekintünk vagy egészen eltűnik. A pogány Rómára vonatkozó részek is elcseneveződnek; kezdetben közös-ellenségként szerepel zsidónak és kereszténynek. Tertullianus (De Spectaculis 30. fej.) még igen lelkesen szól a jámborok gyönyöreiről, miket élvezni fognak a vétkes népek — élükön a rómaiak — bűnhődésének láttára. Aug.-nál a kép megváltozott, különösen Rómát illetőleg.

Még messzebbmenő változás ment végbe az angyalok vonatkozásában az egyes emberekhez. Aug. nál az egyes emberek fölé rendelt angyalok szerepe összezsugorodott arra, hogy az Ur színe elé viszik a lelkeket. Evvel szemben igen gazdag tartalmu a keresztényen kívül és részben kimutathatóan ősi angyaltan. Az angyaloknak igen nagy szerepük van az emberek cselekvéseinek számontartásában. E minőségükben lépnek fel mint vádlók és védők Isten színe előtt (Sabb. 32 a, Jób 33, 23—24 nyomán. Bővebben jerus. Kidd. I. 9). Szolgálatot teljesítő angyalok kísérik az embert, hogy cselekedeteit ellenőrizzék. Hogy részrehajlás ne történhessék, párosával vannak; az egyik baráti érzelmekkel figyeli az embert, a másik kritikus érzelmekkel, מלאך טוב és מלאך רע (Sabb. 119 b; Taan. 11 a). A jóérlélmű angyal tevékenysége nem független az ember érdemeitől. Mert csak akkor tudja védőmunkáját végezni, ha támaszt talál rá az ember

cselekedeteiben is (Midr. Teh. 17, ed. B. 66 a). A támasz módját valamint a vádló és védő harcát I. jer. Kid. I. fej. végén. — Angyalok mint az emberek tetteinek feljegyzői már talmudelőtti korban említettek (Hen. 89, 61 és köv.). Evvel függhet össze a régi hagyományos felfogás az élet, a számadás és a bűnök könyveiről, amiket Henoch-ban többször találunk (pl. 103, 2 és 97, 6. V. ö. Pesikta ed. B. 157 b és köv.).

Aug. azonban nem nyújt minden részleteiben egyöntetű adatokat az angyalokról. Épen sokoldalú tudásánál fogva nem kerülhette el a sokféleséget a tradíció tömegében. Némely helyen hangsúlyozza az angyalok könyörületét az emberekkel szemben és Isten parancsára nyújtott segélyüket (Aug. Enarratio in Ps. 62, 6). Imáinkat Isten színe elé viszik (u. ott, En. in Ps. 78, 1). Isteni világosságot adnak az embereknek, de azt nem magukból, hanem Istenből adják, úgy ahogy mi is világosságot adunk a háznak, amennyiben ablakokat készítünk. Az angyalok is csak Isten fényét közvetítik (En. in Ps. 118, sermo XVIII, 4). Örülnek az emberek üdvösségének (Enarratio IV, in Ps. 103, sermo IV, 2). Az angyalok meghallgatják imáinkat, s általuk — a már említett elv alapján — Isten az, aki imáinkat meghallgatja (Aug. Civ. X, 12). Ilyenformán segítségükre vannak az embereknek (Aug. De diversis quaest. octog. tribus, quaest. 67, 7). A zsidó hagyományban, amint már említettük, a szolgálattétel angyalai különálló lények; Istennek a küldöttjei ugyan, de nem isteni megszálltság által végzik feladatukat. Tagjai az isteni ítélőszéknek (Pes. R. Kah. 28).

Budapest.

Dr. Guttman Henrik.

Chivi al-Balkhi viszonya a zsidó valláshoz.

Chivi al-Balkhi¹ a középkori zsidó vallástörténet alakjai közül mindmáig egyike a legérdekesebbeknek. Főmunkája, kétszáz kér-

¹ Neve valójában Châyúyák (חַיְיָוּיָא), de a szokásos írás חִיבִי Chivi. A rávonatkozó főbb értekezések: Posnansky: חִיבִי הַבְּלִי (Hágoren VII. 112—137), külön is. U. a.: Zschr. f. Hebr. Bibliogr. XIX. 2—8 l. u. a.: חִיבִי הַבְּלִי (Hacefira XLII 175—210, külön is). Davidson: Saadia's Polemic against Chivi al-Balkhi, New-York 1915, 104 l. Vajda: A propos de l'attitude religieuse de Hiwial-Balkhi. (RÉJ 1935 81—91 l.). Sajnálom, hogy Ventura: La philosophie de Saadia Gaon (Paris 1934) könyvét, mely Vajda cikke szerint érdekes adatokat tartalmaz, nem tudtam megszerezni.

dése a Tóra és annak tanításai ellen, az ókori Marcion² után a zsidó tan legnagyobb ellenfelévé teszi. Mig azonban Marcionnal szemben egyáltalában nem, vagy csak homályos célzásokban védekezik a zsidóság,³ addig Ch. a leghevesebb ellentmondásoknak valóságos viharát zúdította magára. Két kizárólag ellene írt munkáról tudunk: az egyiket Szádja gáon, korának reprezentatív zsidó gondolkodója írta, a másikat egy kevésbé ismert szektárius: Abú Amrán al-Tifliszi.⁴ Ezenkívül Szádja más munkáiban is — különösen az Emunoth ve-Deoth-ban — vitába száll vele, Ábrahám ibn Ezra, a nagy Tórakommentátor többször is említi⁵, mindenkor a legnagyobb gyűlölettel, középkori kommentárokból, krónikákból többször is felbukkan neve.

Magának Chivinek arab nyelven, verses formában megírt munkája, amely vádjait a Tóra egyes verseinek sorrendjében közölte, teljesen elveszett. Az ellene írt vitairatokból csak Szádja munkájának egy nagyobb töredéke maradt meg héberül, ugyancsak versben. Ebből, valamint a többi apróbb töredékből Ch. munkájának nem egészen harmadrésze, mintegy 60 kérdés, rekonstruálható.⁶ Tudjuk azt is, hogy melyek voltak tanításának főforrásai:

² Rávonatkozólag I. Harnack nagyszabású könyvét: Marcion. Das Evangelium von fremden Gott² Leipzig 1924.

³ Erről bőven Marmorstein: Marcion and Jewish religion. (Hebrew Union College Annual VI. 141—183).

⁴ Személyére nézve I. Karkaszáni: Kitáb al-anvár (első fejezetét kiadta Harkavy az Orosz cári archeológiai társaság VIII. évkönyvében (1894, külön is). p. 269 f., 285^{ost}, 315^{ost}; Harkavy a Graetz-Rabinovitz féle héber történethez írt függelékében III. k.; Bacher: JQR VII. 687 ff. — Valószínűleg nem volt egyszerűen karaita; az általa alapított szekta a X. sz. derekán fennállt.

⁵ ad Gen. 3. 9. (hosszabb verzió); Ex. 14²⁷, 16¹³, 34²⁹.

⁶ Szükségesnek tartom ezt — legalább egy jegyzet keretében — kissé bővebben kifejteni. Davidson (op. c. p. 26) 47 kérdést talál, ugyanígy Vajda (l. c. p. 81) míg Posnansky (תשובה p. 13. sz. 2) csak 44-et. Az itt adott számot a következő módosítások által nyertem.

a) A Davidsontól egy kérdésnek vett 1—4. §. valójában két kérdést tartalmaz.

1. Miért tiltotta meg Isten Ádámnak a tudás fája élvezését?

2. Bizonyára félt tőle, azért tartotta távol Kerub által az életfától.

b) A 10. § — miért vannak emberi bajok? — valójában hét kérdést tartalmaz: miért van éhség, betegség, félelem, elhagyatottság, üldözés, hideg,

a perzsa-zoroasztriánus Shikand Gumanik Vičar, a zindiquek (Ibn Rêvendî, Ibn Suvejd), akiknek egész Korán-ellenes polémiája hasonlít Chivi Tóraellenes kirohanásaihoz, a manichaeus Biblia-

meleg? Hogy Szádja itt Ch.-nek több kérdését foglalta egybe, a stílusból látható. כל אלה שאלה אחת והרבה דברים.

c) A 23. §, amit Posnansky is „nehezen érthetőnek” nevez (p. 24. n. 7), önálló kérdés és így érthető: „Te azt mondod: Miért nem segítette őket (t. i. Isten a vízözönben elpusztult nemzedéket) jóindulattal utukon? (Felelet:) Ellenkezőleg, erejüket növelte, tudásukat gyarapította, megnyugtatta, erősítette, támogatta őket és gondoskodott róluk”. — Szádja ezek szerint feleletében azokra az agadákra utalna, melyek szerint a vízözönt egyrészt igen nagy bőség és áldás előzte meg, másrészt Isten Noé által hosszú ideig (120 évig) intette az embereket, hogy térjenek meg bűneikből (ezekre vonatkozólag I. Löwy: A vízözön Kelet irodalmában 16—18 l., aki szövegünket is idézi.).

d) A 31. § „Miért nem szüntette meg a bűnös hajlamot?” (utalás Gen. 8^{21-re}) önálló kérdés, amit Davidson csodálatos módon teljesen kihagy.

e) A 31—34 § talán két kérdést is tartalmaz.

1. A Bábel tornyának építői harcolni akartak és Isten félt tőlük.

2. Bukott angyalok építették a tornyot és Isten csak ilyen csellel tudta megakadályozni. Hogy ez Ch.-nél két kérdés volt, Szádja feleletének stílusából gondolom: וזו דרך הרע מן הכוב לא תהיה ופעמים שנהו כי ברעה תהיה.

f) A 35—40. § két kérdésre bontandó.

1. Miért érdemes az ősatyák cselekedeteit olyan hosszasan elmondani?

2. Isten csak Izraellel törődik, a többi népekkel nem.

g) Az 51—56. § két kérdésre bontandó.

1. Isten — vagy angyalai — ettek! (Gen. 18^s.)

2. Csak az ételtől „megvesztegetve” jövedőlték meg Ábrahámnak fia születését.

h) A 64. § külön kérdés Gen. 22^{18-re}: (עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה) — Hát eddig nem tudta? (Felelet:) וכן ידעתי הודעתי מתפיש.

i) A 65—68. § ismét két kérdést foglal egybe:

1. Miért szenvedett ártatlanul olyan sokat Jákob ősatya?

2. Miért nem teljesítette Isten a Jákob utódaira, a zsidókra vonatkozó ígéretét?

Ha ezek a feltevések helyesek, a Szádja-töredékben — amely különben csak Gen. 3^{11-től} 37^{11-ig} terjed — 31 helyett 45 kérdést fedezünk fel, a kérdések majdnem negyedrészt. Ehhez hozzáadhatjuk a Szádja Emunoth ve-Deoth-jában (III. fej. vége) közölt 12 kérdést a Tóra ellen (ezekből 2 a vitairatban is megvan). Megjegyzendő, hogy az E. v. D. 4-ik kérdése (mire valók az áldozatok?) nem ugyanaz, mint a vitairat 28—29. §-ában visszatükrözött vád (Isten csak Noé áldozatának jó illata miatt bocsátott meg az emberiségnek). — Szádja az E. v. D.-ban említett 12 Tóra elleni kérdést nem mondja világosan Chivi nevében; azoknak neki való tulajdonítása tehát csak valószínű, de koránt-

ellenes frások és végül — kis mértékben — a Biblia ellentmondásait felfedő midrasi kijelentések.⁷

Bizonyos, hogy a gáóni kor vallástörténetének alaposabb tanulmányozása sok szempontból fogja kiegészíteni Chivire vonatkozó ismereteinket, feltárni előzményeit a zsidóságon belül is, hiszen csak egy vallásilag nagyon mozgalmas korszak tud magából kitermelni egy ilyen egyéniséget. A gáóni kor pedig a mohammedánizmus előretörése, a rabbanita-karaita viták, a számos szekta kiválása által nagyon hasonlít a kereszténység első századainak vallásos forrongásához, amely szintén meghozta a maga Achér-ját. Ehelyütt csak néhány ponton szeretnők módosítani azt a képet, amit Chiviről az eddigi kutatások révén nyertünk.

I.

Induljunk ki két egészen jelentéktelen tudósításból.

Karkaszáni a zsidó szektákról szóló már idézett munkájában⁸ megemlíti, hogy Abú Amrán al-Tifliszi „feleletet írt Chivi kérdé-

sem biztos. — Más forrásokból még Posnansky összeállított hét újabb kérdést. — Végül talán nem lehetetlen, hogy RaSBaM magyarázata Ex. 322-höz וְשֵׁאלָה אֵשֶׁה מִשְׁכָּנְתָּה בְּמִתְנֵה נְמוּרָה וְחִלּוּשָׁה... זהו עיקר פשוטו ותשובה — Chivire vonatkozik. A hagyományos irodalom csak a Geviha ben Peszisa-esettel kapcsolatban (Sanh. 91a, Meg. Taanith ad Sivan 25 (HUCA VIII–IX. 328 f és az ott idézett helyek) tud arról, hogy Ex. 322-t kifogásolták, t. i. az egyiptomiak; azokra viszont nem vonatkozik a מִיִּנִים kifejezés. Másrészt Chivit Ábrahám ibn Daud (id. Davidson p. 102) מִיִּנִים-nek nevezi. — Ezek szerint némi valószínűséggel 63 kérdést tudnánk rekonstruálni.

⁷ Mindezeket a hatásokat kimutatták Davidson p. 80 ff, Posnansky: חיי p. 20 ff, u. a. תשובות p. 13 ff., Vajda p. 83 ff. — Csak futólag jegyzem meg, hogy Posnanskyval szemben a Midras hatását minimálisnak kell tartanunk. Nemigen találhatunk egy kérdést sem, amelynél kényszerítő erővel kellene feltételeznünk a Midras hatását. Az a két hely, amiből Posnansky következtet, nem bizonyít semmit sem. A 26. § (Mért hagyott a bűnös nemzedékből maradékot?) nem Ógra, Básán királyára vonatkozik, hanem magára Noéra, mint az összefüggésből látszik és ezzel megoldólnek Posnansky hozzáfűzött következtetései is; a 31. § gondolata, hogy Isten ellen lázadó szándékkal építették a Babel-tornyot, annyira kézenfekvő, hogy nem kell midrási hatásra gondolnunk. Hogy Chivi, aki zsidónak született és annak nevelkedett, bírt zsidó ismeretekkel, az biztos. De, hogy alaposabban tanulmányozta volna a Midrast, arra mindeddig semmi bizonyíték nincs.

⁸ 1. a 4 jegyzetet.

seire.”⁹ Ez az oly rövid megjegyzés már önmagában is két dologra tanít: először is arra, hogy nemcsak Karkaszáni ismerte jól Chivit, hanem egész olvasóközönsége is, hiszen nem tartotta szükségesnek egy szóval sem jelezni, hogy kicsoda is volt az a Chivi. Ezek után azonban nagyon feltűnő az, hogy mégsem említi őt Karkaszáni, a zsidó szektáknak ez az alapos ismerője, a szektaalapítók között: holott ugyanitt 17 szektára osztja a zsidóságot, és egészen jelentéktelen vallási formában eltérő bármilyen kisjelentőségű embert is önálló szektaalapítónak vesz. Méltán csodálhatjuk tehát, hogy Chivit nem sorolja ezek közé.¹⁰

Ábrahám ibn Daud¹¹ megírja, hogy Szádja gáón „feleletet írt az elpártolók és a Tórát tagadók ellen; ezek közé tartozik Chivi al-Kalbi, aki új Tórát talált ki;”¹² maga Szádja is tanúsította, hogy látta, amint a tanítók könyveken és táblákon erre tanították a gyermekeket, amíg végre ő maga le nem győzte őket. — Ez a tudósítás azon túlmenőleg, amit már Karkaszániból tudunk, hogy t. i. Chivi igen nagyjelentőségű, nagy hatást kifejtő ember volt, még egy fontos körülményt mond el: hogy Chivi „új Tórát talált ki.” Mit értsünk ezen a Tórán?

Schechter¹³ és Posnansky¹⁴ szerint Chivi a 200 kérdés figyelembevételével egy castigált Tóra-kiadást, „an expurgated Bible”, készített, és azt tanították a Szádjától „legyőzött” tanítók. Ámbár Davidson ezt a magyarázatot „very doubtful”-nak tartja (p. 32), nem tud helyébe más megoldást találni. Pedig az ilyen javított Biblia megírásának feltételezése a kérdések tekintélyes részének ismerete után lehetetlennek látszik. Lehetetlen azért, mert Ch. kérdései nem csupán egyes anthropomorphismusokat, ellentmondásokat, logikai hibákat pécéznek ki a Bibliából¹⁵ — ezekkel szem-

⁹ A kézirat szerint (ed. Harkavy p. 315a): „valahu gávábát maszá'il janszubuhá ilá Cháyiyáh” (v. ö. az 1. jegyzet).

¹⁰ Ez már feltűnt Bachernek is. JQR VII. 708 (lent).

¹¹ Neubauer: Jewish Mediaeval Chronicles I. 66. (סי הקבלה להראב"ד)

1. a 6. j. végét.

¹² אשר ברה מלכו תרה

¹³ JQR XIII. 354 f.

¹⁴ ZfHB XIX. p. 5, 2. j.

¹⁵ Ilyen természetűek a Midras-felfedezte ellentmondások. Ilyen természetűü nevézésekét tár fel egy Schechtertől felfedezett és kiadott kézirat: „The oldest collection of Bible difficulties by a Jew” (JQR XIII. 345–374),

ben használna a Biblia valamilyen javított kiadása¹⁶ — de alapjában támadják meg nemcsak a Tórát és a zsidóságot, hanem minden monotheisztikus vallásrendszert. Olyan Tóra, amely szerint az embert nem sújtja, vagy legalább is nem Isten részéről sújtja a szenvedés, olyan Tóra, amely szerint az ember kívül-belül mocskotalan és tiszta, vagy legalább is a rossz ösztönt nem Isten teremtetten az ember lelkébe — nem képzelhető el.¹⁷ De a többi kérdés is („miért bűnhődtek a szodomiták?“, „miért menekült meg Noé“) aligha intézhető el egyszerű szövegjavítással, vagy kihagyással. Feltehető tehát, hogy Ch. a Tórának — vagy az egész Bibliának — nemcsak 200 versét vetette el, hanem a teljes Szentírást egészében. Ilyen értelemben Ch. legközelebbi szellemi rokona Marcionnak, a világirodalomban az első férfiúnak, aki a Bibliát, mint az alacsonyrendű „világépítő“ demiurgos rosszul sikerült alkotását, egészében elvetette.^{17a}

Ezekután azonban a ברה חורה kifejezést egészen másképen kell értenünk: az a tan, amit Chivi „kitalált“, nem a Tórát helyenként javító, hanem az egész zsidóságot gyökerében megtámadó tanítás volt. Talán nem tulságosan vakmerő annak feltételezése, hogy Ch. nem maradt meg, még forma szerint sem, a zsidóság-

amelyről végül valóban kitűnt, hogy nem egy szkeptikus írta, aki „irodalmi nyilait egyaránt lődözte rabbanitákra és karaitákra“, hanem csupán egy jámbor rabbanita zsidó vitairata a karaiták szószerinti, a hagyományt számba nem vevő exegézise ellen. (Mann: The Jews in Egypt and in Palestine... I. 274f.) Már első pillantásra feltűnik Chivinek ezektől egészen eltűő jellege.

¹⁶ Természetesen ilyen, kisebbjelentőségű kérdések is akadnak Chivinél. De érdekes, hogy éppen ezeket Szádja — a hagyományos magyarázat keretében — respektálta is és arab Tórafordításában ilyen kifogásolt helyeket igyekszik kikerülni.

¹⁷ L. Szádja vitairatában különösen a 10–20. §-t.

^{17a} Chivi polemiája az általános jellegen túlmenőleg — aminél kiemelhető, hogy mindketten a Tóra ellenes támadást összekötik a világ bajainak kiemelésével és ezekért a Tóra „teremtő“ Istenét teszik felelőssé — részleteiben is egyezik Marcionnal. Itt a messzemenő összehasonlítás helyett álljon csak néhány mindkettőjüktől egyaránt kifogásolt Tórahely: Gen. 3^a, 4^a, 6^a, 8²⁰⁻²¹, 10¹⁰ ff, 22¹ ff, 25²³, 27¹, Ex. 3²² (?) etc. Valószínű, hogy ez az elég nagyarányú egyezés nem pusztán a véletlen műve, hanem lehetséges, hogy Marcion gondolatai — manichaeus közvetítéssel — hatottak Chivre is.

nak, vagy valamilyen szektájának keretén belül,¹⁸ hanem tökéletesen szakított vele. Arról sincs tudomásunk, hogy ő maga alapított volna új szektát. Az egyszerű igazság az lehet, hogy Ch. — és befolyása alatt talán nagyobb zsidó csoportok — egy már meglévő nagyobb, a zsidósággal szembenálló vallásközösséghez csatlakoztak. Erre mutat az, hogy Karkaszáni nem említi a zsidó szektáriusok között, ezt bizonyítja a személye ellen irányuló szinte fanatikus gyűlölet, ezt jelenti az az „új tan“, amit kitalált, és így válik érthetővé Ibn Danan különben indokolatlan kijelentése, hogy Chivi „elcsábított és bűnbe sodort sokakat Izraelből.“¹⁹

II.

Mindabból, amit Chiviről tudunk, valószínűnek látszik, hogy nem a teljes vallási nihilizmus szempontjából tagadta a zsidóságot, hanem pozitív tanításai is voltak.²⁰ Különös módon az eddigi kutatók arra gondoltak, hogy Ch. a kereszténység dogmáit fogadta el, nevezetesen a trinitást és az eucharisziát.²¹ Ez a feltevés valószínűsége a számbajövő szövegek — a vitairat 50. és 54. §-a félreértésén alapszik.

¹⁸ Másképen Posnansky: תשובות פ. 14: מן הכלל . . . דא פירש (חיו) . . . באופן רשמי . . . ואולי יבואר המצח המור הזה על ידי זה שהיה חיו כמו הפספס ברוחו ויקרב דברים רחוקים זה מזה . . . כי אם כל כפירותיו והוותיות סמך בהרבה אהוז על מדרשי רז"ל וכי. Az a feltevés, hogy Ch. zsidó maradt, nyilván ahhoz a konklúzióhoz visz, hogy Ch. teljesen zavarosfejú ember volt.

¹⁹ Davidon: מן המאמר על סדר הדורות (id. והיות והיה הרבה משראלי p. 104). — Így talán érthetővé válik Szádja egy másik kijelentése is: דבה הוצאת וצרתה כה לפני נכר (37. §) Ebből nemcsak az következik, hogy Ch. arabul írta meg munkáját — hiszen azt éppen Szádja korában nem lehetett rossz néven venni, amikor mindenki arabul írt — de Chivi, úgy látszik ezenkívül is elsősorban nemzsidókhoz fordult Tóraellenes vádjaiival. Ez is inkább azt mutatná, hogy a zsidóságtól teljesen elszakadt.

²⁰ Davidon p. 28.

²¹ Davidon p. 23, 30, 67 n. 216, Posnansky: תשובות פ. 14, ZIHB p. 4–5 és ebből ismét arra következtet, „er (Ch.) bleibt der systemlose Ketzler, der von überall seine Pfeile gegen die Tora sich geholt hat.“ — Az biztos, hogy Ch. nem elfogulatlan, objektív tudós, hanem a gyűlölködő ember elfogult szemzőgéből ítéli meg a Tórát, kérdései néha egyenesen gyerekesek, de az is valószínű, hogy neki azért megvolt a maga „System“-je.

Az 50 § így végződik: „Azután siettél házugságot mondani, három részre osztva a mindenható Istent.”²² Ez nyilván a Gen. 18. fejezetre vonatkozik, melynek első mondata szerint Isten jelent meg Ábrahámnak, a folytatás pedig a három angyal történetét adja elő. Ezek szerint nyilvánvaló, hogy Isten azonos a három férfiúval, ami a trinitást igazolná. Ez a gondolatmenet valóban egyik alapvető érve a zsidóellenes keresztény polémiának²³ de korántsem bizonyítja azt, hogy maga Ch. is elfogadta volna. Kövessük csak kissé Ch. gondolatmenetét: a Tóra szerinte — mint kimutattuk — egészében véve ellentmondó és hamis könyv. Elképzelhető-e ezután, hogy éppen ebből a könyvből vezesse le Chivi vallásának egyik alapfeltételét? Mint minden kérdésére, úgy erre is, a Ch. gondolatmenete szerinti válasz csak egy lehet: a Tóra tanítja a trinitást, (ebben elfogadja a keresztény kommentárokat) de ebből szerinte megint csak az következhetik, hogy „tehát a Tóra rossz és értéktelen mű.” Davidson és Poznansky okoskodásának éppen a fordítottja igaz tehát: Ch. nemcsak, hogy nem fogadja el a trinitást, de a legélesebben küzd ellene.

Ezt a tisztán elméleti érveléssel elért eredményt hadd világítsa meg egy analogia. Ibn Hazm, az iszlám legfélelmetesebb polemikusa, aki az egész Tórán végigment polemikus célzattal, a szóbanlévő Genesis-helyhez számos kifogás között ezt is felhozza²⁴: „ha valóban Isten azonos a három angyallal — amint a Tóra egyszerű értelmezéséből következne — akkor ez maga a tiszta trinitás.” De senkinek sem juthatna eszébe, hogy ezért Ibn Hazmra azt mondja, hogy elfogadta a trinitást, hanem gondolatmenete nyilván ugyanaz, mint amilyent Chivinél vázoltunk.

A másik bizonyítékul hozott hely sem mond többet. Az 54. §-ban Szádja így támadja meg Chivit: „Te magad is ismered

²² אחרי זאת אצת שקר להטיל לחצות שלושה אל מרים ומשפרי.

²³ Szádja maga is felel rá az E. v. d. II. fej.-ben (ed. Landauer p. 90) hasonlóképpen a zsidó hitvitázók mind felemlítik. Talán mondanunk sem kell, hogy az elfogulatlan tudomány a zsidó magyarázatot igazolja.

²⁴ Kitáb al-faql (Ka ro 1317) I. 130: „fain kána ul'ika -l-thaláthat hum alláh fahádhá huva 'l-tathlith bi'ajnihi.” — Ibn Hazm Tóra elleni polémiája a Kit. al-faql első kötetének 116–224. lapjait foglalja el. Chivivel is sok egyezést mutat (pl. Gen. 32, 61-8, 1510-13, 181ff. bírálatában). Könnyen lehet — figyelembe véve a (19) j.-ben mondottakat — hogy Ch. hatott Ibn Hazmra.

szíved gonosz gondolatát, hogy a te istened megehető, megíható, elvegyül és semmivé lesz...”²⁵ Ezt nem kell okvetlenül az eucharisztiaira értenünk, talán inkább a manichaeus vallásra, amely szerint az egész világ, maga az ember is, testében és lelkében, a jó és rossz principium keveredéséből lett, a két „istenség” tehát benne van minden tárgyban, és az emberi testben is mintegy „elvegyül és semmivé lesz.”²⁶

Semmi sem indokolja tehát azt, hogy Chivit kereszténynek tartsuk. Amellett sincs semmiféle komoly bizonyíték, hogy a zoroaszter-vallást fogadta volna el.²⁷ Maradna tehát a manichaeus vallás, amellyel való analógiára már többen gondoltak,²⁸ és ezt támogatná az 54. §, ha értelmezésünk helyesnek bizonyulna, valamint az említett kutatók meggyőzőnek látszó érvei, melyeket itt ismételni felesleges lenne.²⁹

Nem tarthatjuk tehát Chivit annak a teljesen rendszertelen agyú zavarosfejű embernek, amilyenek egyesek beállítják, mert ha igaz is, hogy ellenvetéseinek forrásaiban nem volt valami válogató, hiszen a legkülönbözőbb zsidóellenes szellemi áramlatoknak, másrészt kismértékben magának a Midrasnak hatása is meg látszik rajta, mégis pozitív vallási tanításaiban, amennyire a ránk maradt — különben is torzító hatású — vitáit töredékeiből rekonstruálható, megvolt a maga határozott állásfoglalása. Legalább is mindaz, amit ma róla tudunk, nagy valószínűséggel visszavezethető egy forrásra: a manichaeismusra.

Ha tehát az itt vázolt gondolatmenet helyes, e cikk eredményei a következőkben foglalhatók össze:

²⁵ Davidson 31. l., Poznansky תשובות p. 14, ZfHB p. 5.

²⁶ L. Kessler: Mani, Manichäer (Realenzykl. f. prot. Theol. u. Kirche XII. p. 206 f.) A két ősprincipiumnak ezt a vegyülését emeli ki Szádja is a manichaeus vallás kritikájában (Amánát ed. Landauer p. 50f.). — Megjegyzem, hogy az eucharistia valamilyen formája a manichaeusoknál is megvolt. (Kessler I. c. p. 217s)

²⁷ Davidson p. 30 ezt eléggé meggyőzően bizonyítja, ami természetesen nem jelenti azt, hogy Ch. a zoroasztrianusok bibliakritikáját ne vehette volna át.

²⁸ Ventura op. c. p. 46, P. Kraus: Beiträge zur islamischen Ketzerkunde p. 67 ff, mindkettőt idézi és véleményüket módosítja Vajda I. c. p. 82–91.

²⁹ Chivinek a monotheismust támadó kérdései, polémiája az áldozat és Circumcisio ellen a manichaeismussal összefér.

1. Chivi nem javítani vagy módosítani akarta a Tórát, nem volt zsidó szektárius, hanem élesen szembenállt az egész zsidósággal és annak minden formájával.

2. Minden valószínűség szerint ez nemcsak elv maradt nála, hanem külső forma szerint is elszakadt a zsidóságtól, hogy egy másik vallásközösség tagja legyen.³⁰

3. Ez a vallásközösség semmi esetre sem lehet a kereszténység, hanem minden bizonnyal a manichaeus vallással azonos. Már most, hogy Ch. a tulajdonképeni manichaeus valláshoz tartozott-e, mint Ventura és Kraus gondolják, vagy pedig a zindiq-ekhez, az iszlámmal szemben álló radikális szabadgondolkodókhöz, mint Vajda feltételezi³¹ — ennek vitatása túlnőne e cikk keretein.³²

Budapest.

Dr. Hahn István.

Jiddische Handschriften in Breslau.

In den Jahren 1926/27 haben wir einen Katalog der in der Bibliothek des Jüdisch-Theologischen Seminars in Breslau vorhandenen Handschriften verfasst.¹ Teils aus Mangel an Mitteln, teils aus anderen Gründen konnte er bis jetzt nicht erscheinen. Im fol-

³⁰ Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a manichaeus vallás a 8. század végétől fogva az üldözött vallások közé tartozott, tagjai tehát nyíltan nemigen vallották hitüket. Ha tehát azt mondjuk, hogy Ch. manichaeus volt, ebből nem következik az, hogy magát nyíltan is annak vallotta, csak az, hogy a zsidó vallástól teljesen elszakadt és hívei között manichaeus hitelveket terjesztett.

³¹ I. c. p. 90. — A zindiq gyűjtőfogalom az eretnokségnek sokféle fajtájára. A manichaeusokon, mazdakitákon kívül más fajtákat is idesoroltak. (I. Massignon cikkét az Enz. des Islam-ban s. v. Zindiq IV. col. 1329 ff.) Közös vonásuk az iszlám éles tagadása.

³² Ebben az esetben fel kellene tennünk, hogy a vitairat 54. §-a Szádjá részéről csak üres vád és csak gúnyból vagy hangulatkeltésből tulajdonít Ch.-nek manichaeus hitelveket. A mostanáig napfényre bukkant adatok nem teszik lehetővé ennek a kérdésnek végleges eldöntését.

¹ Teile der Handschriften-Sammlung des Jüdisch-Theologischen Seminars sind in dem anonymen Katalog der Saraval'schen Bibliothek verzeichnet, die in den Besitz des Seminars gekommen ist (Catalogue de la Bibliothèque de Leon V. Saraval, Trieste 1853.) wieder andere Teile (116 Hss.) wurden von Dr. B. Zuckermann im Jahresbericht des Seminars 1870 beschrieben (Katalog der Seminarbibliothek, vergl. Weinryb, Art. Kataloge in Encyclopädia Judaica, Bd. IX. 1057.)

genden wird ein Auszug aus diesem Katalog gegeben, der sich auf Handschriften bezieht, die ganz oder teilweise in jiddischer Sprache geschrieben sind. Dabei soll bei den letzteren eine kurze allgemeine Beschreibung der nicht-jiddischen Teile gegeben werden — um den Charakter der ganzen Handschrift zu verdeutlichen — und eine genauere Beschreibung der jiddischen Teile.

(Bedeutung der folgenden Nummern: die erste Nummer bezeichnet die Reihenfolge dieser Beschreibung, die zweite die des Gesamt-Katalogs (bezeichnet mit Cat.); ausserdem wird in Klammern die Signatur gegeben (bez. Sign.), nach der die Hs. in der Bibliothek aufgestellt ist.)

1.

Cat. 40 (Sign. 157). Hebräisches, alphabethisches Glossar mit jiddischer Übersetzung. Bei den einzelnen Ausdrücken sind die Bibelstellen angegeben, an denen sie vorkommen.

Anfang Bl. 1^a:

גבא, לא כע ולחשף מים מנכא (ישעי' י"ד) ברוגן באו על נכים (ירמ' י"ג)
דבא, שטארקייט וכימך דבאך (דב' ל"ג כ"ה).
חבא, פערבערנין כאבן מים יתחבאו (אזוב ל"ה ל"א) ווארט'ן, חבי כמעט
רנע (ישעי' כ"ז כ) ושם חביון עזה (חבק' ג' ד) פערבערונג.
לבא, לעווי נפשי בתוך לבאם (תהי' נ"ו ה'), לעוויין מה אמך לבאי
(יהוש' י"ב ב').

נכא, ווייזאנין, איש מחחינו [מחחינו] בהנכאנו (זכ' י"ג ד) פראפעט
יהיה נביאך (שמות' ז' א) פראפעט'ן ונס לנועדי הנביאה. (נחמי' י' י"ד).

Ende Blatt 15^b:

חרת, חרות על הלוות (שמי' ל"ב י"א).
כרת, כרת ה' את אברהם ברית (ברא' ט"ז י"ח) פרשניידן כרתו יערה
(ירמ' מ"ז כ"ג) וכרות שפכה (דברי' כ"ג ב'). והכרתו הפלתי והפלחתי (שמואל ב' ה' י"ח) גוי כרתים (צפניה ב' ה').
פרת, והנהר הרביעי הוא פרת (ברא' ב' י"ד) הערצאנ פרס ומדי הפרתמים.
(אסתר א' ג')

Papier. 16 Bl. 30,7×20,5 cm à 61—62 Zeilen. Die hebräischen Worte und die jiddische Übersetzung sind in deutscher Quadratschrift, die Bibelzitate in deutscher Kursivschrift geschrieben. Ohne Datum, anscheinend Ende des 18., Anfang des 19. Jahrhunderts.

Cat. 44 (Sign. 170) מחברת

Hebräisches Glossar mit jiddischer Übersetzung. Die hebräischen Vokabeln sind alphabetisch geordnet — manchmal ist allerdings diese Ordnung durchbrochen, — die Stellen der Bibel, an denen diese Vokabeln vorkommen, sind verzeichnet, bei einigen fehlt die jiddische Übersetzung, bei anderen wieder sind mehrere Deutungen angeführt. Geschrieben im J. 1437 von David b. Jakob (?). Anfang defekt. Anfang Bl. 13^a:

... ע"א [ענין אחר] מן תאלף אחרתו (משלי כ"ב כ"ה) ענין למוד וכן בני לתלפית (שיר הש' ד' ד'), כתב ר' יונה כי התיו תמורת תאלף והוא כמו אלפיות¹ ופי' לשון למוד כלומ' כי המגדל נבנה ויהיה למוד לעוברי [דרכים] אם אין מחני נא (שמות ל"ב) ענין תנאי הוא ע"א היש הש' בקרבנו אם אין (שמות י"ז ד') ענין שאלה הוא וכן ההצליח הש' דרכו אם לא (ברא' כ"ד כ"א) ע"א אם (לא) בא אל אשת אחי (ברא' ל"ח ט') ענין כאשר כן אם יהיה חיובל (במ' ל"ז ד') והרבה כאלו ...

Ende: Blatt 104^a:

... תעתע, והייתי בעינו כמתעתע (בראש' כ"ז י"ב) כתרני כמלעב ענין ליצנות

Blatt 104^b: befindet sich folgende Zufügung:

זה המחברת כתבתי לי אני דויד ב"ר [ז'] יעקב² סימתי אותו באלף הששי ב ק צ"ה לפרט [25 November 1437] בחדש כסליו בשבע ועשרים יום בו וחתמתי אותו בכתיבת ידי, כדי שלא יבוא אחד מן השוק ויאמר שלי הוא ודיל' חוק ונתחוק הסופר לא יזקק לא היום ולא לעולם עד שיעלה המור בסולם.

Zum Schluss sind von anderer Hand 2 Recepte für „Augenwasser“ in jiddischer Sprache verzeichnet. 2. Recept:

נים איין לוש וייש גליצן שמיין אוני איין הלב לוש אליון אוני רייב דש קליין אוני נים בון צוויאן איין דש קלע [ז'] אוני ווארף דש פופער דריין ... (unleserlich) ... אוני דרוק עש דורך איין מוכליין דש אישט איין גיונט [ז'] אויגן וושר.

Ausser Raschi und R. Menachem b. Saruk sind in dem Glossar zitiert: Targum Onkelos, (Pseudo) — Jonathan, Jona ibn Ganach³, R. Meschulam Harophe⁴ u. a.

¹ cf. הרקמה ed. Wilensky p. 112⁸:

² Der Name ist mit Tinte verschmiert, was von späterer Hand herzuführen scheint. Die Buchstaben עקב sieht man genau, dagegen דוד nicht ganz klar. Übrigens kann das erste Wort auch דייין heißen, was aber unwahrscheinlich ist.

³ Vgl. W. Bacher, Die hebr. Sprachwissenschaft in: Die jüdische Literatur, hg. von Winter-Wünsche 1894, II, 133 ff.

⁴ Steinschneider in ZHB XVII, 160; Jew. Enc. VIII. 416—17.

Papier 104 Bl. (es fehlen Bl. 1—12, 15—19, 31) 18, 7×13,9 cm à 31—32 Zeilen. Hebr. Pagination. Am Rande von anderer Hand Zufügungen in hebräischer und jiddischer Sprache.

Deutsch-Rabbinische Schrift. Papiereinband.

Vgl. Weinryb in Enc. Jud. Bd. VII. s. v. Handschriften.

Ein Auszug aus diesem interessanten Glossar (eines der wenigen datierten jiddischen Glossare dieser Zeit) wird seinen Charakter verdeutlichen:

אמש — נענטן; אפֿפֿילן; אפֿד — שווען; בטן ... שווען אפֿפֿקסין
י"א שהוא פרי המגדל בקוצן והוא אדום וקורין אותו בל"א האייכא כוטן.
בטה כטחון — צפה דבר ... הופט, וכן יבטה ... ויכר.
בצל ... את הבצלים (במד' י"א ד') ... ציבולין.
... ובלשון עברי ברודים (בראש' ל"א י') והן תבואים בחבלי בוש למו וביאור
המקרא בל"א לפרשי צור ציט די מאן פפֿלנט פור בערן אינא דען שרינקן די
דא ווארין מוט לינין זולן אומא בונדן.
בשר ... בריה שיש בה רוח חיים — קרעטויר ... בשרו ...
בוטנבורט ענין הגדת שמועה טובה.
בשל — צייטיק ... גווען.
בדלה — קרישעטל.
בקבק — פלשא.
ברבר — קפא הונר.
גב — ויספין את הבית גבים — (מלכ' א' ו' ט') גוימלט וי"א גוילבט
נכן — כנביעה ... קעוא.
גג — דאכ.
גד — גלייאנדר ... ע"א נוד הנשה — אדרן.
גוע — שטאמא
גמל ... גמר ינקתו — אונט ווי וכן ויגמל שקדים (במד' י"ז כ"ג) ...
לשון גרול וואכשאן ... ע"א וחשאב לכל גמליו (ברא' כ"ד כ') קעמלין.
גער, ... וינער בו (ברא' ל"ז י') — אנא שרינא
גרד — צו שאבן. גרן — שווינא ... ע"א נתר גרנו (תהל' ס"ט ד') — קעלא.
גרש — פור טרייבן.
גת — (קל) קעלטרי.
דבש — הונק ... ע"א יערת דבש (ש"א י"ד כ"ה) הוא שקורי בל"א צוקר
דד ... ענין שרים בל"א ברושטען ... יודון וידון (תהל' ס"ח י"ג) ענין
נענע בל"א פור וואגלן.
דדר — מדרות דהרות (שופט' ה' כ"ב) טרמפלן.
דיש — דרעשן.

הם — ויהם פור טומלין.

דון — יאן.

הרם — ציפורן.

ווי — אנגל, העקלין.

זבל . . . בית זבל לך (מלכ' א' ה' י"ג) עניי מעון — היער ברנא.

זה . . . יזה — שפרניץ.

זהר — נלאניץ.

מו בידה טוו (שמי' ליה' כיה) — גשפונשט.

מח. מח את הבית ויקרא יד מיס' . . . קלעיין.

טלא — בדאקט מיט בונט ווארק.

יבל . . . עיא יבלת — ווארצו.

יעל — יעלי סלע (איוב ליט א) שטיין בוק.

יעק — . . . נוש.

יתד . . . יתד האהל (שופט' ד' כ"א) שטעקן

כאב — ווע

Ein flüchtiger Vergleich mit dem noch unbearbeiteten Simson-Glossar (vgl. Wissenschaftliche Zeitschrift für jüdische Theologie hsg. von A. Geiger, V, 413—430; W. Stärk u. A. Leitzmann, Die jüdisch-deutschen Bibelübersetzungen von den Anfängen bis zum Ausgang des 18. Jhs., Frankfurt/M 1923, S. 5 f) zeigt, dass sich die beiden Glossare sowohl in ihrer allgemeinen Anordnung wie auch in der Übersetzung voneinander unterscheiden.

Simson-Glossar

סליק מחברת נ', מחברת ד' . . .
אפן, כחרג' בליא בעלען נשאתי אימך
אפונה (תהלי' פיה ט"ז) פרש"י דבר
דבור על אפנו (משלי כ"ה י"א) על
מכוננו.

בטן . . . והוא אדום וקורין אותו בליא בטן . . . פרי אדום שקורין ליא הויכטין.
האייכאבטן.

¹ Wir nennen es David-Glossar, obwohl der Name des Verfassers, bezw. Kopisten, wie wir schon bemerkt haben, nicht ganz deutlich lesbar ist.

² נשאתי אימך אפונה . . . ed. Bacher p. 397. ad. Ps. 88, 16. . . אינינו רחוק אצלי שיהיה שם ולא פער דומה ללשון הערב שאומרים לעת פינה ואומרים פינה בעד פינה כנומר על אהרי עת.

Demnach wäre das David-Glossars ein Schreibfehler für cf. Lane—Poole: An arabic-english Lexicon Book I. part. 6. p. 2475 s. v. פינה „A time“ „time after time“, אלפינה בעד אלפינה.

Im allgemeinen ist das David-Glossar vollkommener und reicher an Übersetzungen als das Simson-Glossar. (Bei dieser Gelegenheit soll bemerkt werden, dass das Simson-Glossar [befindet sich in der Hochschule für die Wissenschaft des Judentums, Berlin], das i. J. 1844 noch gut erhalten war, inzwischen anscheinend infolge Feuchtigkeit, sehr gelitten hat, so dass es jetzt von Buchstabe ל an kaum mehr leserlich ist.)

3

Cat. 185 (Sign. 276, IV) מנילה על הנם הגדול

Erzählung des קסמאן בן ר' שמואל [?] קובי im J. 1753 nach Mordechai b. R. Leiser מבלי [?] im J. 1753 nach Mordechai b. R. Leiser gegangen sind und wie man sie verleumdet hat, Steine auf ein Kreuz am Wege geworfen zu haben. Sie wurden verhaftet und erst nach Bemühungen, die man in Prag für sie anstellte, wurden sie befreit. Am Anfang und am Schluss finden sich einige Zeilen in hebräischer Sprache, deren Inhalt ein Dank an Gott für seine Güte, und das Gelübde ist, jedes Jahr den Befreiungstag als Fasttag und den darauffolgenden Abend durch eine Feier zu begehen.

In der Hs. sind noch folgende Orte erwähnt:

קאלינצי, אקראסין, קשוויץ, סטריקניק, הונסער שיכאוויץ, שיטן הוכן, רדקי, קארישיץ

Anfang Bl. 1^a:

אודה ה' בכל לב. אספרה נפלאותיו (תהלי' ט' ב') . . . והמעשה נסים שהי' כח ה' ביום א' טשה ועשרים יום לחדש אדר שני תקי"ג בין איד קסמאן בן ר' שמואל קובי [?] יל נאנן לעיר גלאשי עם הנעלה ר' מרדכי בן ר' לוד שבלו [?] יל איד האב עטוואו חובת וואלין שם איין פאדור אונט איין נעמן ור' מרדכי הניל האט מיט ויך גנומן איזה ל. נארן שם צי פר קופט' ענטליך הגארן הניל האט ער אוועק גבארנט וואו מיט זי ממש יאוש איזט און איד קסמאן האב נט אף פ"א איין גנומן מהחוב' שלי . . .

Schluss Bl. 8

. . . אונ דארויף האבן זיא אונט ר"ח חמה תקי"ג אנטלאזן מהתפיסה. אבר הכז האט מעות במנום נקאשט. המקום ימלא חסדוני . . . ע"כ קבלתי עלי להתענות

¹ Klattau (Boehmen). Vgl. Landau-Buch (Philolog. Schriften des Jüdisch-Wissenschaftlichen Instituts I), S. 340

² Sicherlich Kassejowitz (Landau-Buch, S. 344)

בכל פעם . . . ולשמוח בשמחת משיחתו במהרה כימים אמר.¹

Papier 8. Bl. 20, 9×16, 7 cm, a 21—22 Zeilen. Deutsche Kursivschrift, 18. Jht.

4.

Cat. 231 (Sign. 46)

ר' הענאך אדער וואס טוהט מע דעמיט

Komödie von Isaak Euchel: Reb Henoch oder was thut me demit.

Zuckermann 46.

Papier 40 Bl. 20,2×18,5 cm à 32 Zeilen.

Deutsche Kursivschrift.

Die Handschrift ist von Z. Reisen im „Archiv für die Geschichte des jüdischen Theaters und Dramas I“, 1930 S. 86 ff beschrieben und der Text — auf Grund dieser und anderer Handschriften — abgedruckt (S. 94—146).

5.

Cat. 127 (Sign. 140).

Hebräische Sammelhandschrift, in der verschiedene halachische Gesetze, Responsen, Notizen etc. sich befinden; Verfasser Jizchak Eulenburg gen. Prifsils (Izik פריסיל), gest. 1657². Die Handschrift ist eine Abschrift des Originals, hergestellt von Meir b. Juda aus Turisk, genannt Meir Glogauer. Inhalt: Seder Chaliza, Seder ha-Get, Schemot ha-Anaschim wa-ha-Naschim bi-Leschon Kodesch u. a. Eine ähnliche Handschrift befindet sich in der Bodleiana (Neubauer 765,2214,2).

Papier 85 Bl. 17,3×14,8 cm. Bl. 11—19 fehlen. Deutsche Kursivschrift, teilweise von anderer Hand. Papiereinband.

Es finden sich in ihr folgende jiddische Stellen:

Auf Bl. 20^a und 26^b die Formel, die bei der Scheidung auf Jiddisch gesprochen werden soll:³

¹ Die Megilla ist interessant sowohl durch ihre Schilderung der wirtschaftlichen Verhältnisse und Lage der Juden in Böhmen, wie auch als Dokument der jiddischen Sprache in Böhmen des 18. Jhts.

² Vgl. L. Lewin, Geschichte der Juden in Lissa, Pinne 1904, S. 173 —4; Buber, Ansche Schem 114; Dembitzer, Kelilat Jofi II. 97b.

³ Vgl. die jiddischen Stellen in Seder Gittin des R. Michel R. Josefs aus Krakau in Chelkat Mechokek und in Schulchan Aruch, Eben Ha-Ezer (Ausgabe Fürth 1761, S. 170^b, 171^a).

אין בין מבטל פון איצונדן אן אלי מורע' אדר מעשים . . . די פנים פלוגי
בן פלוגט שרייב פון איין גט ביו צו הונדערט נטין או . . . ביו דא איינר נפלט ר-
פלוגי דאש שרייבן אין די התימה.

Die Namenliste (Bl. 45—66) ist grösser als die des MHRSchL. In der Response Bl. 81—85 sind die Zeugnisauaussagen in jiddischer Sprache gegeben. Ein Auszug davon:

. . . אין גראבן בין איך אראב נישט אין העלפן אפ ווישן דא פנים איז
נישט נאך ניווען איז אלו פאר שורץ ניווען רק אשטו אמרה לי טרם שהלכתי ער האט
איין ווארץ נעבן דיא גרעני ארץ דער לינקי וייד סמוך אצל גודול שעה האבן מיר
אפ ניווען אונז האבן געפונדן ביא די גרעני איין וויש פלעקל או איין ארבוס ברויט
מיט שטיפלדך דריין דו גראה לען איז ניווען דאש איין ווארץ מיט האר דא
נישטנדין איז . . .

6.

Cat. 324 (Sign. 89) Sammelhandschrift. Abschriften aus Handschriften und Büchern.

Die Hs. enthält:

1. דברי הימים של משה רבינו עליו השלום.
2. מסירת אהרן.
3. מסירת משה רבינו ע"ה.
4. מדרש ויושע.
5. העתק מצוואה של הגאון . . . מהר"ר מאיר פישל (בומסלא).
6. העתק מסדר תפלות כמנהג ק"ק אשכנזים יצ"ו נדפס באמסטרדם . . . בשנת
אבוא אל מקדש אדל לס"ק.

Vorhanden sind Abschriften einiger Stellen des Gebetbuches mit jiddischer Übersetzung, ersch. Amsterdam 1766, und zwar aus Jozer zu Sabbat-Chanuka.

Anfang Bl. 30^a:

מוצא לשבת ראשון דחנוכה
ויסוף. ער מערט דער נרשע ויין מאכט אום צו פר אונווערדיגן (ישראל) דיא
"א ויין דיא קינד פון (אברהם) . . .

Schluss Bl. 3a:

. . . ויין קעכט ווידר שפעניגט אונז מעכטן דען גראב' אנשליפן אונז ער
קאם מיט שאנד ווידר אין ויין לאנד.

Zuckermann 89. Papier, 58 Bl. 21,1×17,7 cm à 17—23 Zeilen. Deutsche Kursivschrift. Die jiddischen Teile: Raschischrift. Die Hs. stammt aus der Bibliothek von Dr. Beer—Dresden.

7.

Cat. 189 (Sign. 171) Hebr. Sammelhandschrift.

R. Kirchheim hat als erster ihren Inhalt angezeigt (Der Orient 1845, Sp. 737—742), hat aber einige Teile übersehen, darunter die Übersetzung von Salomo ibn Gabirols שיר על המים, die später von Ad. Neubauer veröffentlicht wurde (Israelit. Letterbode XII, S. 12; die Angaben bei Spivak, Kirjath Sepher II, 289 sind zu berichtigen). Ein Teil dieser Übersetzung wurde später von M. Erik abgedruckt (Die Geschichte von der Jiddischer Literatur I, 1928, S. 174—175).

8.

Cat. 25 (Sign. 175)

משיבת נפש

Kommentar des Jochanan b. Aharon Lurja zum Pentateuch. Verf. stammt aus dem Elsass und lebte Ende des 15. — Anfang des 16. Jhts. In dem Kommentar sind verschiedene Bemerkungen und Nachrichten über jüdische Bräuche vorhanden, ebenso einige jiddische Glossen.

Wir geben im folgenden einige hiervon:

Bl. 161^b: קוראים לנשותיהם בתו ובליל הויש ואוא.

Bl. 206^a: כוור שיש לו ברוות, שקורין האנק.

Bl. 188^a: שעושין בנפח, בלשון אשכנז ורואן ווערק.

Papier 230 Bl. 19,2×15 cm à 22—24 Zeilen. Deutsch-rabbinische Schrift. Halblederband.

Ähnliche Hss. befinden sich in der Bodleiana (Neubauer, 257, 258, 273).

Budapest—Jerusalem. Dr. S. Löwinger und Dr. B. Weinryb.

IRODALOM.

Alumma.*

A jeruzsálemi zsidó tudományos egyesület kiadványa. Jeruzsálem, 1935. (5696). I. 160 + 44. Héber címe:

אלמה מאסף האגודה למדעי היהדות בירושלים

Szerkeszti: Dr. Lewin B. M.

A szentföldön bámulatos lendületet vett a zsidó tudomány, első sorban Jeruzsálemben, melyhez képest sem Tel-Aviv, a hipermodern új város, sem a régi Tiberiás tekintetbe sem jöhetnek. A Tarbiz, Kirjath Széfer, Zijun, Lesónénu, Chakiroth, Széfer Hasánah s más időszaki orgánumok szolgálják egy-egy ágát a tudásnak, az évente jelentékeny számban megjelenő műveken kívül. De azért a címben jelzett kiadvány hézagpótló annyiban, hogy a zsidó tudományt hagyományos szellemben kívánja szolgálni. Ez azonban nem zárja ki az irodalmi kritikát és a modern rendszert. Ezt igazolja ez a külsőleg-belsőleg egyaránt szép első kiadvány. 20 kisebb-nagyobb terjedelmű dolgozatot foglal magában a biblia, a talmud, a költészet, a bölcsészet és a történet köréből, legtöbbit az utolsóból. Valamennyi a modern tudomány magaslatán áll, azok is, melyek régebben elhunyt szerzők hagyatékából tétettek közzé. Térkimélés céljából csupán néhányat említünk meg és megjegyzéseket is lehetőleg mellőzünk.

A kötetet Freimann A. H., egykori német bírósági tanácselnök nyitja meg két Maimuni dolgozattal. Az első a Rámbam családfáját adja, még pedig circa 700-tól 1400-ig, befoglalva előkelő családból származó felesége családfáját. Alapos genealogiai dolgozat, melyhez hasonló tudommal a zsidó irodalomban nincsen. A másik közlemény egy fejezet Maimuni misnakommentárjának előszavából egy régi vatikáni kéziratból, az arab eredetivel együtt. Eddig ismeretlen héber fordítás. — Lewin, aki külön

* Megdicsőült Blau rektorunk utolsó kéziratban maradt ismertetése.

műben kiadta a Nethibóth című rabbinikus kódexet, vizsgálja Alfászi (RIF) viszonyát e műhöz és meglepő eredményre jut, hogy t. i. szöszerint vett át részleteket. Ebből érthető az is, hogy vannak nála talmudidézetek, melyeket a kommentátorok nem tudnak kimutatni, de megvannak a Nethibothban, melynek szerzője sok pontban más talmudot, különösen jerusalmit ismert, mint a későbbiek. — Jakobus a Kuzari és a filozófia viszonyát vizsgálja és Kaufmannal szemben (Attributenlehre) arra az eredményre jut, hogy Jehuda Halévi nem ellenezte a filozófiát, sőt kívánta a vallásfilozófiát, de hithű alapon. — Zeidel párhuzamos szólásokat állít össze a Példabeszédek és Ézsaiás, még pedig az egész Ézsaiás közt. Ebből az is következik, hogy Ézsaiás egységes mű. Ha az utóbbi, kételyt keltő körülménytől el is tekintünk, aggályos maga a módszer. Először két költő használja ugyanazokat a kitételeket, anélkül, hogy egymástól venné, másodsor bizonyítani kellene, hogy ezek a szólások nem fordulnak elő más íratban. Ez pedig már azért sem lehetséges, mert az óhéber irodalomból csupán kis töredék maradt ránk. Zunz (Kecskeméti is) ugyanilyen alapon Mózes 5. könyve és Jeremiás közt összefüggést konstruált (Ges. Schriften, Bibelkritisches). — Bródy és Rabinoviz régi pijjutokat közölnek. — Kassowski, a misna- és tószefta-konkordanciák ismert szerzője a מין (eretnek) szót מן nel azonosítja, Berákhót őja, alapján, ahol az áll, hogy a »Minim« miatt hozták a benedikciót: מן העולם ועד העולם, mivel ők a mondat eleje alapján azt állították, hogy csak ez a világ létezik és más, azaz tulvilág nincs. Szépséghiba. A pótlékban Jabez az Énekek Énekének viszonyát a biblia többi könyveihez adja elő. Tudós dolgozat, de alapjában téves. Hogy az É. É. eredetileg szerelmi dal, régi zsidó lelkület szerint házassulandóké, mutatja a tartalma, de az is, hogy a nép még Akiba idejében, aki a legszentebb könyvnek nyilvánította, hogy az »elrejtés«-től (geniza) megmentse, lakodalmaknál énekelt. A szokás legélesebb elítélése sem igen használható. A többi dolgozat is tanulságos; a mű egészét pedig irodalmi értékeink gazdagodásának és díszének tekinthetjük.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A zsidó bibliográfiai irodalom gyűjtőműve.

Shlomo Shunami: *Bibliography of Jewish Bibliographies. Jerusalem. At the University Press. 1936. XI. + 399 + IX* II. 8'.*
(Héber cím: ספחת הספחתות ביבליוגרפיות ישראליות חובר בידי שלמה שונמי. ירושלים. תרצ"ו.)

Tudományos téren kétségtelenül a rendszerezések, nagy összefoglalások és áttekintések korát éljük. Az anyagnak minden téren való meggyűlte teszi, hogy soha annyi bibliográfia és enciklopédia, mint az utolsó évtizedekben. Minden ország, minden tudományág egyívé hordja, lajstromba szedi a szerte heverő munkálatokat, hogy a kutató együtt tudja tárgya egészét. De ez általánosan megmutakozó sérénység mellett is kevés irodalom dicsekedhetik olyan munkával, mint amilyen B. Friedberg nemrég megjelent »Bet eked sepharim«-ja, benne az egész héber irodalom bibliográfiája, olyannal meg éppenséggel nem, mint Shunami e műve, amely immár az összes, eddig megjelent zsidó bibliográfiák foglalatja. Pedig a szerző Jeruzsálemben készítette el művét, távol a nagy könyvtár-központoktól s így nehézségekkel kellett megküzdenie, amelyekről panaszkodva szól Bevezetőjében. Az előmunkálatoknál természetesen tanulmányozta a külföldi nagyobb könyvtárakat, munkája folyamán kitűnő bibliográfusok állottak segítségére.

Magyarországi könyvtárak anyagát azonban nem használta fel, tudósaink egyikével sem tartott kapcsolatot. Innen a magyar rész hiányos volta.

Amidőn tehát röviden ismertetem a munkát magát, szerkesztet és tartalmát, majd közelebbről magyar vonatkozásait: az adatokat, amelyeket értekesít, nyújtom egyúttal kiegészítésül azt is, amit elhagytott.

I. A munka szerkezete és tartalma.

Shunami könyve 2078 számot tüntet fel, gyűjtését XXVI. fejezetre csoportosítottan adja:

- I. Enciklopédiák és lexikonok sora.
- II. A zsidó bibliográfiai irodalomról írt áttekintések.
- III. Egész irodalmunkat felölelő könyvészeti munkák.
- IV. Nyilvános könyvgyűjtemények zsidó anyagának katalógusai, a gyűjtemények lelőhelyei sorában.
- V. Magángyűjtemények könyvjegyzékai a gyűjtők alfabetikus sorrendjében.
- VI. Könyvkereskedők és aukciók, többnyire csak a bibliográfusok

sok összeállította jegyzékei.

- VII. Bibliográfiai folyóiratok.
- VIII. Folyóiratokról, a zsidó sajtóról közzétett összeállítások.
- IX. A zsidó tudományos irodalom folyóiratokban elszórt munkálatainak mutatói; indexek.
- X. Vallástörténeti, filozófiai, kabbalisztikus irodalmunk bibliográfiái.
- XI. A Biblia. Kéziratairól, kiadásairól, fordításairól, magyarázatairól, a Szentírással foglalkozó munkákról.
- XII. Talmud és midrás; a halácha és zsidó jog fejezete.
- XIII. A liturgikus irodalom (sziddur, haggáda); a zsidó zene és homiletika.
- XIV. A zsidó irodalomtörténet és az újhéber költészet; fordítások (héberből és héberre).
- XV. A jiddis irodalom eredeti és fordított termékeinek: könyveinek és folyóiratainak bibliográfiái.
- XVI. A spanyol-zsidó, portugál-zsidó, olasz-zsidó, francia-zsidó, arab-zsidó, perzsa-zsidó irodalomhoz.
- XVII. A zsidóság és a nemzetek körötte. Zsidó tárgyak és alakok más népek irodalmában. Apologetikus irodalom: az örök zsidó mondája, vérvád, antisemitizmus, zsidókérdés.
- XVIII. Társadalmi problémák. Neveléstudomány és tankönyvirodalom; folklóre, népi élet és szokások, a zsidó nő.
- XIX. A zsidóság szektáiról: a szammaritánusok, karaiták, frankisták; a chasidizmus.
- XX. A matematika, naptárszámítás, orvostudomány, természettudományok, földművelés és sport zsidó művei.
- XXI. Palesztina-irodalom. Áttekintő munkák; szentföldi utazások; Palesztina földrajza, ásatásai, földtana, flórája stb.; tudósok és könyvek a Szentföldön. Cionisztika.
- XXII. A zsidók történetének kutatásai. Összefoglaló bibliográfiák a zsidók története teljességére, majd országok szerinti összeállítások, tekintettel a szellemi életre is. A zsidóság földrajzi irodalma és archaeológiája, művészettörténete és anthropológiája.
- XXIII. Életrajzok: bio-bibliográfiák. Családok története és tagjainak irodalmi tevékenysége.
- XXIV. Zsidó tudósok és írók munkáinak, írókról és tudósokról szóló munkáknak bibliográfiái.
- XXV. A zsidó nyomdászat és a héber könyv. Ősnyomtatványok, ritkaságok, kuriózumok; könyvtárak inkunábulumai és ritka nyomtatványai városaik névsorában, könyvkereskedők ilyen mű katalógusai. — Nevezetesebb kiadványokról (Soncino). — Könyvillusztrációk. Censura és censurált könyvek, anonyim és pseudonym munkák; a héber könyvnyom-

tatás ügye és története általában és az egyes országokban külön-külön.

- XXVI. Kéziratok. Bevezetés a kézirtudományba. Nyilvános gyűjtemények héber kézíratainak katalógusai a városok, magángyűjteményeké tulajdonosaik sorában.

Lelkiismeretes és kimerítő angol- és hébernyelvű index teszi könnyen kezelhetővé e könyvet a kutató számára, kinek ezentúl ide kell fordulnia tárgya irodalmának gyűjtéséért, gyűjtése ellenőrzéséül.

II. Magyar vonatkozások.

Shunami munkáját meg akarom világítani egy külön oldaláról is; igaz: szűk, de folyóiratunk olvasóit biztosan érdeklő szempont: melyek azok a magyar vonatkozások, amelyek itt helyet kapnak.

Csak a teljesség kedvéért említjük fel, hogy a szerző ismeri és felhasználja Bacher Vilmosnak a Jewish Encyclopediaiban írt cikkeit a héber szótárakról, zsidó és keresztény tudósok héber grammatikai munkáiról, a targumokról, vagy dolgozatait a zsidó-perzsa, zsidó-arab irodalom köréből (Zeitschr. f. Hebr. Bibl.), írásait J. Derenbourgról (R. E. J. XXXII. 1896.) és J. Perlesről (J. Q. R. VII. 1894.). A teljesség kedvéért, hogy sűrűn találkozhatni Kayserling nevével gyűjtőmunkái (Bibliothek jüdischer Kanzelredner; Gedenkbblätter), idevágó dolgozatai és nagyjelentőségű bibliográfiai műve kapcsán (Biblioteca espanola-portuguesa-judaica. Strassburg, 1890.), megtalálhatók Schiller-Szinessy katalógusai Cambridge kézíratairól.

Szó esik Blau Lajosnak az Új Testamentum héber kiadásait, Richtmann Mózesnek a talmud kommentátorait összeállító cikkeiről a Jew. Encyclopediaiban, Heller Bernátnak a zsidó néprajzot és folklóret elemző, bibliografiáját is nyújtó dolgozatáról (יריב IV. 1930.), Krausz Sámuel, Kaufmann Dávid, Mahler Ede, Marmorstein Arthur külföldön megjelent egy-egy könyvészeti vonatkozású tanulmányáról, bibliográfiát adó művéről.

De figyelemreméltó értesültségei vannak a tulajdonképeni magyarországi anyagról is.

Az enciklopédiák és lexikonok sorában helyet talál a Magyar Zsidó Lexikon. A nyilvános gyűjteményeknél ott van a munkácsi Bet ha-midrás haggadol könyveinek jegyzéke (Munkács, 1929.), a magánkönyvtárak között az Akadémia tulajdonába került nagyértékű Kaufmann-könyvtár Weisz Miksa készítette mintaszerű katalógusa, Neumann Ede és Pollák Lázár aukcióra került könyvei. Lelio della Torre könyvtár-hagyatékánál

a megjegyzés olvasható, hogy az Országos Rabbiképző Intézet birtokába került.

Ráakadunk az adatra, hogy Spirn Zebi jiddis nyelven értelkezést írt magyarországi zsidókról és zsidó folyóiratokról (ציונות 1923. L. Shunami: 59. l. 382.), Marmorstein a magyarországi keresztény hebraistákról (ZHB. 1904—1905. évf.).

A zsidók története bibliográfiáinak fejezetében külön rész jut Magyarországnak is: rabbikról, életükről és irodalmi munkásságukról, a magyar zsidóság történetéről, külön rész a magyarországi zsidó nyomtatványokkal foglalkozó munkákról. (159—160., 178., 258., 297—298. ll.).

A zsidó irodalomtörténetek közé iktatja Kecskeméti Ármin magyar könyvét, a II. kötet végén számottevő irodalommal, Kayserlingnek Die jüdischen Frauen német kiadása mellé odajegyzi a Reismann Mária eszközölte magyar fordítását is.

A Magyar Zsidó Szemlében megjelent munkák többnyire ismertek előtte: Friedman Dénes összeállításai Rabbiképzőnk végzettjei életrajzi adatairól és irodalmi működéséről (XLIV. 1927.), az Intézetben ötven év alatt pályadíjat nyert és megjelent dolgozatokról (XLVI. 1929.), Weisz Pálé a Szemle tanügyi vonatkozású cikkeiről. (XLVIII. 1931.).

Különösen gazdag magyar vonatkozásokban a személyi bibliográfiák fejezete: Bacher Vilmos (két nyelven), Bánóczy József, Blau Lajos (német nyelven is), Bloch Mózes, Goldziher Ignác (magyarul és franciául), Herzl, Hevesi Simon, Kayserling, Kohn Sámuel, Kohut Sándor, Löw Immanuel, Löw Lipót, Perlis Ármin és Venetianer Lajos irodalmi munkássága, Graetz története magyar fordításainak felsorolásával (Bernstein Béla).

A kéziratok csoportjánál Friedman Dénes Handschriften-kataloge címszava (Jüd. Lex. II.) mellett Kohn Sámuel dolgozata A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának héber kézíratairól (1877.) és Löwinger Sámuel katalógusa Blau Lajos kézirat-gyűjteményéről mutatható fel. (Hazofeh. XIII. 1929.).

Magyarországi folyóiratokra és gyűjteményes munkákra gyakori hivatkozás és utalás történik a már említettekén kívül is, ismertetések- és megbeszéléseknél különösen: nemcsak a Ben Chananjára, Hazofehra, Reich Ignác Beth-Eljére, hanem a Keleti Szemlére, Magyar Könyvszemlére és Magyar Zsidó Szemlére is.

III. Addenda et corrigenda.

A Shunami feldolgozta irodalmat könnyen gyarapíthatnók egyedül Rabbiképzőnk könyvtára bibliográfiai gyűjteménye alapján is. Tér híján nem adom bibliográfiai szakunk azt a 21 darabját, amely ismeretlen a szerző előtt, feladatomul a magyar anyag

kiegészítését, kiigazítását tűztem ki csupán:

12. l. A budapesti Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet könyvtáráról:
Bánóczy: Die Geschichte des ersten Jahrzehnts der Landes-Rabbinerschule. Budapest, 1888. 94—97. Inkunábulumaink és ritka kiadványaink 9 darabját említi meg. (96. l.)
Klein Miksa: A Ferencz József országos rabbiképző-intézet könyvtára. M. Zs. Sz. XXXIV. 1917. 186—195. Felsorol értékes talmudkiadásokat, 11 ősnymtatványt és unikumunkat: a ספרא első kiadását.
L. még: Magyar Minerva. VI. 1932. 217—218. ll.
31. l. nr. 202. A Kaufmann-könyvtárról:
Goldziher Ignác: Kaufmann Dávid könyvtára. Akadémiai Értesítő. XVII. 1906. 306—314. (= B. Heller: Bibliographie des Oeuvres de Ignace Goldziher. Paris, 1927. p. 58. nr. 266.)
I. Kéziratok. II. Genizah-szövegek és fragmentumok. (»A katalógus szerkesztése óta nagy számmal kerültek elő még ily okiratok.«) III. Nyomtatványok. IV. Az európai szakirodalom könyvei. (Csak cédula-katalógus készült róla.) V. 25 illusztrált héber kódex.
71. l. nr. 467. A magyarországi keresztény hebraisták irodalmához:
Goldziher: Adalékok a keleti tanulmányok magyar bibliográfiájához a múlt században. Egy. Phil. Közl. IV. 1880. 113—129. ll.
U. a.: A keleti tanulmányok történetéhez hazánkban a XVII. században. Egy. Phil. Közl. VII. 1883. 42—44. ll. (Leusden János.)
125. l. A zsidó folklóre bibliográfiáihoz:
Heller Bernát: A héber mese. I. (Népszerű Zs. Könyvtár. V.) 59—61. ll.
132. l. A zsidóság szektáinál felveendő a szombatosság és irodalma:
Nagy Sándor: Szombatos codexek. (Ért. a nyelv- és széptudományok köréből. XII. 2.) Budapest, 1884. p. 41. (7 kódex.)
Thúry Zsigmond: A szombatos kódexek bibliográfiája. Mezőtúr, 1912. p. 164. (61 kódexet, bennük 197 éneket tárgyal).
Péchi Simon Szombatos imádságos könyve. Közzéteszik: Dr. Guttmann Mihály és Dr. Harmos Sándor. Bp., IMIT kiadása. 1914. 446—447. (A felsorolásban új: a Bét János másolta kódex.)
139. l. A Palesztináról szóló könyvészeti összeállítások kiegészítésül:
Goldziher: Palesztina ismeretének haladása az utolsó három

- évtizedben. (Ért. a nyelv- és széptudományok köréből. XIII. 3.) Bp. 1885. 72. l. Bibliográfia a lábjegyzetekben.
160. l. A magyar zsidóság szellemi életére, magyar rabbik irodalmi működésére, a magyarországi zsidó tudományos irodalom publikációira, szépirodalmi művekre, kiadott beszédek- és folyóiratokra, társadalmi és hitközségi problémákról írt kiadványokra tekintélyes bibliográfiai anyag található e műben:
- Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története. Budapest, 1922. 71—73., 118—132., 174—188., 217—233., 259—271., 365—367., 394—412. ll. (A bibliográfiák Weisz Miksa közreműködésével készültek. L.: Előszó. 6. l.)
- Részletkérdésekre: Szeged rabbijai életéről és tudományos munkásságáról:
- Lőw Immánuel és Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig. Szeged, 1885. 163—254. ll.
- Eisler Mátyás: Az erdélyi országos főrabbi. IMIT Évkönyve. 1901. 221—244.
- Stein Mayer Miksa: Magyar rabbik. I—III. Nagyszombat, 1905—1907. Utolsó száma: 431. (eljut József Breszlauer-ig.)
- Singer Jakab: Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században. Szinerváralja, 1928. 58. l. † függelék.
- Említhető továbbá Greenwald Lipót többi, Shunaminál nem szereplő, idetartozó munkája:

1909 זכרון לראשונים תולדות רבני מדינת סאטמאר
 1912 קורות עיר פרעשבורג וגדוליה מדינת
 1912 לקורות השבתיים באונגאריא ווישצן
 1921 קורות השתדלנות משפחת ראזנשטל בודאפעשט
 1922 לקורות החסידים באונגאריא בודאפעשט

- A magyarországi chászidizmusról magyar nyelven már 1905-ben írt.
182. l. A Rabbiképző neveltjei munkásságával érintkezik némiképp: Friedman Dénes: Zsidó és keleti vonatkozású bölcsész-doktori értékezések. M. Zs. Sz. XLIV. 1927. 51—53., 104—105. ll.
188. l. nr. 1189. Bacher Vilmos irodalmi munkásságához pótlás: Heller Bernát: Bacher Vilmos. Magyar Izrael. X. 1917. 102. l. 3. jegyzet.
- Az itt felsoroltak harmadikáról azonban: Gemara c. tanulmányáról a HUCA-ban, 1914. áll megjelenése évéül. Valójában 1904-ben jelent meg és jelzi is a bibliográfia a maga helyén, a helyes lapszámozással. L. Blau: Bacher Vilmos irodalmi munkássága. Bacher Vilmos élete és művei. Budapest, 1910. 69. l. nr. 462:

- Bacher műveiről bibliográfiák találhatók még:
- Bacher Vilmos munkái. Magyar Izrael. III. 1910. 25—27. ll.
- Heller Bernát: Bacher Vilmos. Zsidó Plutarchos. II. (N. Zs. Könyvt. XIV.) 37—38. ll.
- U. a.: Emlékezés Bacher Vilmosról. IMIT Évkönyve. 1934. 57—59. ll.
213. l. nr. 1373. Lőw Lipót írásairól teljes összeállítás még egy helyütt:
- Lőw Immánuel—Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók. Szeged, 1885. 230—241. ll.
237. l. A magyar zsidó tudósok bibliográfiai sorához:
- Dr. Bernstein Béla irodalmi működése. M. Zs. Sz. XLIX. 1932. 235—238. ll.
- Kármán Mór pedagógiai dolgozatairól:
- Csengeri János: Kármán Mór irodalmi munkássága. Kármán-Emlékkönyv. Bp. 1897. 31—44.
- Lőwinger Adolf tanulmányairól:
- Lőw Immánuel: Dr. Lőwinger Adolf rabbi. 1926. X. 14. (Gyászbeszéd.) Szeged. É. n. 1. l. (Bibliográfia a lábjegyzetekben.)
- Neumann Ede irodalmi működése. M. Zs. Sz. XXXVI. 1919. 6—8. ll.
- Weisz Miksa tudományos munkássága:
- Zsoldos Jenő: Harminc év Isten szolgálatában. (1895—1925.) Dr. Weisz Miksa rabbi tudományos működésének 30. évfordulója alkalmából kiadják: hívei, tisztelői és tanítványai. Budapest, 1925. 18. l.
- Folytatása: Dr. Weisz Miksa irodalmi munkássága életének utolsó esztendeiben. 1925—1931. M. Zs. Sz. XLVIII. 1931. 315—317. ll.
211. l. nr. 1351. Kohn Sámuel írásainak összeállítója nem Klein Miksa, hanem Weisz Miksa (így javítandó az Index is a 348. lapon).
214. l. nr. 1374. Bacher Vilmos: Lőw Lipót tudományos és irodalmi működése c. dolgozat nem bibliográfia, hanem tudományos méltatás.
223. l. nr. 1443. Perls Armin emlékezete c. kiadvány 1915-ben jelent meg, a bibliográfia készítője: Lőw Immánuel. (L.: Eugen Frenkel: Bibliographie der Schriften Immanuel Löws. MGWJ. LXXVIII. 1934. p. 247. nr. 211.)
274. l. Az oxfordi Bodleian library keleti kéziratainak első feldolgozója a magyar Uri János volt, az ő testes katalógusáról nem történik említés. A méltán becsült munka címe: Bibliothecae Bodleianae codicum manuscriptorum orientium, videlicet hebraicorum, chaldaicorum, syriacorum

etc... Catalogus,...a Joanne Uri confectus. I. Folio. Oxonii. 1787.

Héber, aram és héberbetűs arab kéziratok: 1—98. II. (Külön lapszámozással.) Szamaritán-héber kéziratok: 26—28. II. A munkát Nicoll és Pusey folytatta és egészítette ki. (1821—1835.)

Uri e műve »ezentúl a könyvtár keleti kéziratai leírásának... szilárd alapul szolgált.« (Goldziher Ignác: Uri János. Bp. 1908. II. 1.)

*

Feladataink kijelölése szempontjából serkentőleg hathat Shunami munkája. Az itt egybegyűjtött, együtt látott gazdag anyag a magunk szegénységére tereli figyelmünket.

Külöld országai legtöbbjében feldolgozásra talált már héber könyvnyomtatásuk története és fejlődése, bibliográfiák készültek a megjelent hebraicáról és judaicáról. Amerika, Cseh- és Morvaország; Németország, Olaszország és Hollandia néhány városa; Lengyelország és Oroszország említendőek ezúttal elsősorban. (L.: Shunami: Bibliography. 253—267. II.)

A magyarországi héber nyomtatványok és a nem-héber zsidó irodalom összeállítására mindössze rabbiképzői pályatételek keretében történtek kísérletek, amelyek mindmáig nem láttak napvilágot.¹

Ami eddig megjelent e körből, csak részlet és kezdeményezés: néhány városra szorítkozik csupán.²

A magyarországi hebraica és judaica bibliográfiájának elkészítése az első feladat tehát.

Hazánk könyvtárai nyomtatott és kéziratos egész zsidó anyagát kellene azután számba vennünk, lajstromoznunk. E téren is csak az úttörés és példaadás történt meg a Nemzeti Múzeum héber kéziratai katalógizálásával,³ noha a magyarországi kézirato-

¹ Unnepi mű a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára. Budapest, 1927. 64. l.

² B. Wachstein: Die Ofener hebräischen Drucke (1814—1871.). Soncino-Blätter. III. 1929—30. 220—242.; Pótlás Krausz Sámuelről: Mitteilungen der Soncino-Gesellschaft. 1931. nr. 7—10. p. 42—43. — Enten: In Kaschau erschienenene jüdische Schriften und Bücher. Zeitschrift für die Geschichte der Juden in der Tschechoslowakei. II. 1932—33. 55—56. — S. Bettelheim: Hundert Jahre hebräische Typographie in Pressburg (1833—1933.). Liste der Pressburger hebräischen Drucke. Jüdisches Familienblatt. VIII. 1933. 38—39., 62., 81.

³ Kohn Sámuel: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának héber kéziratai. Bp. 1877. (Könyv. a Magyar Könyvszemléből.) Németül: Die hebräischen Handschriften des ungarischen Nationalmuseums zu Budapest. Berlin, 1877. (Mag. W. J. IV.)

kat avatott kéz készült feldolgozni.⁴

Pedig e munka keretei megadva, minthogy ma már kezünkben a magyarországi összes könyvtárak jegyzéke, mindenütt a kiadott katalógusok feltüntetésével.⁵ E mű útmutatásával, a katalógusok alapján megoldható lenne e feladat is.

Minden másutt tapasztalt haladás saját hiányaink tudatára döbrent rá bennünket.

Budapest.

Scheiber Sándor.

Joseph Kastein: Herodes. Die Geschichte eines fremden Königs. R. Löwit Verlag, Wien u. Jerusalem, 1936.

A herodesi kor a mai történészek és írók kedvelt témája. Két, a mai élet homlokterében álló probléma vezeti vissza az érdeklődőket a zsidó történetnek erre a bonyolultnak és misztikusnak homályos korába. Az első általános érdekű: a zsidóság és kereszténység viszonya, melyet leginkább a nemzeti szocializmus pogány filozófiája tett aktuálissá. Miből fejlődött, és hogyan indult el a herodesi Palesztina forrongó, vajdó földjéről az új, diadalmas gondolat, és mit hozott magával annak a földnek titkos, keleti bölcseségéből, régi, zsidó rabbik tanításából. A második kérdés már csak a zsidók számára probléma. Hogyan oldotta meg a herodesi idők zsidósága azt a mi égető, tépő kérdéseinket asszimiláció és az egész életet magába foglaló zsidóság, politikai aspirációk és az Isten királysága, nemzeti gondolat és a tanításban való örök élet között. Valami meglepő párhuzam adódik Herodes kora zsidóságának problematikájára és a mieink között.

Kasteint mind a két aktualitás vonzza. Jézusnak a zsidó talajhoz való kapcsolódásáról cikke jelent meg a Herodes könyv után. De tudatosan és bevallottan vállalja a másikat is: a zsidó jelen megértése és a jövő feladatainak megállapítása az első és legfontosabb cél, amiért Herodes történetét megírta. A történet, és különösen a zsidó történet nem objectiv valóság, nem az az igaz

⁴ »Ich wollte die in dem damaligen Österreich-Ungarn zerstreuten hebräischen Handschriften allmählich kennen lernen und beschreiben.« (A. Z. Schwarz: Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien. Leipzig, 1925. Vorwort. p. VII.)

⁵ Magyar Minerva. VI. 1932. I—II. Rövidebb német összefoglalása: Ungarns wissenschaftliche Sammlungen. p. 976.

benne, ami megtörtént, hanem az, amit az emlékezet megőrzött, amit a tanulságot kereső utókor leolvass a történet lapjairól. Nincs önértéke a történetnek, csak a benne kifejezett örök értékek, elvek és gondolatok, melyek a multat épügi irányították, mint a jövőt irányítani fogják, adják meg a történet megismerésének fontosságát. »Alles was bis hier gesagt ist, ist eine Aussage über den Juden, über die Tradition der Juden und über das Schicksal des Juden, das ihm aus der Entscheidung und der Treue bereitet worden ist und bereitet werden wird. Um für eine schwankende und in der Gewissheit ohnmächtige Zeit noch einmal sichtbar zu machen, wie solches Schicksal aus solcher Treue historisch verläuft — und zu keinem anderen Zwecke — ist dieses Buch geschrieben worden.« (16. old.).

Ezzel a programmal indulni veszélyes, mert ez nagyon sokra kötelez. Ha a jelen és méginkább a jövő tükörképét adja a történet, százszor is vigyázni kell, hogy a következtetések igazak legyenek, hogy az események labirintusában tévútra ne vezessék a szerzőt elhamarkodott szempontok. A szempontok megállapításának a kérdése a legfontosabb. Ez a történetlítés örök antinómiája: a mult adja meg a jelen megértésének szempontjait, — a jelen határozza meg a mult megismerését. Multból a jelent, jelenből a multat, ennek a kétágú tételnek az ellentmondását nem lehet feloldani, legfeljebb gyengíteni. De legkevésbé nem lehet megoldani avval, hogy az antinómia egyik ágát teljesen elhanyagoljuk és a másik ágat juttatjuk egyedüli érvényre. Semmiképpen nem adhat valódi történeti képet, ha a történetlítés szempontjait egyedül a jelen és a jövő politikai szükségesszerűségeiből merítjük, — ahogyan ebben a könyvben tudatosan és szándékosan teszi Kastein. S ha a történeti kép hamis, igaz lehet e a vezetés, melyet a jövő számára ad? A főszempont, melyet Kastein ki akar domborítani, hogy az idegenség befogadása a zsidóságban mindig egy belső gyengeség kifejezése. Mindig hiányt mutat és lazaságot, bomlasztást idéz elő. A zsidóság sorsának és történetének iránya az, hogy minden idegenséget, az idegen embert is és az idegen gondolatot is kiküszöbölje magából, és pusztán önmagából, saját történeti erőiből fejtse ki önmagát. Kasteinnek ez a tétele reakció, egy hosszú időszak törekvéseivel szemben, mely a zsidóságot idegen kultúrák tartalmain akarta kifejezni

Célszerű elv, bölcs elv, de nem történeti igazság. Politikai mérlegelés adta meg és nem a múlt eseményeinek logikája. Herodes története módot ad erre a magyarázatra. A rendelkezésünkre álló források kevészámúak, hiányosak és megbízhatatlanok, a divinatorikus erő — ahogyan Litt nevezi — nemcsak a kiválasztásban, hanem a kiegészítésben is nagy szerephez jut. Kastein elköveti a hibát — könnyen végzetessé válható hiba — hogy ezeket a töredékeket úgy tünteti fel, mintha egy önmagában zárt, teljesen befejezett kép volna. Ez a költő attitűdjé a történelem eseményeivel szemben, sem a történész, sem a politikus ezt az attitűdöt fel nem veheti. És Kastein, saját bevallása szerint, nem irodalmi céllal írta meg munkáját. A második hiba, melyet ennek a gondolatnak kifejtésében Kastein elkövet, szintén tipikus hiba. Litt (Geschichte und Leben 1918. Tübingen) a téves történetírói ítéletek második főfajtajának említi ezt a tévedést: az egyén cselekedeteit elorozni az individuuum területéről és a közösségnek juttatni. Herodes egyénisége teljesen háttérbe szorul, helyette az »Idegen« lép előterbe, cselekedetek, melyeknek forrását Herodes vagy a vele szemben állók egyéniségéből lehetne magyarázni, szimbolikus értelmet nyernek, a közösség vágyainak lesznek kifejezői. Mert valóban az idegenség tragédiája Herodes története, de meg kellett volna keresni, mennyi benne a Herodes személyével szemben táplált ellenszenv, mennyi a politikum és mennyi a világnézet, azaz, mennyi benne az egyszeri, a csak egyszer előforduló és mennyi az örök, a mindig érvényes.

Kastein gyökereiben, eredetében kutatja az idegenség tragédiáját a zsidóság történetében. Könyvének legszebb, legértékesebb fejezetei azok, melyekben Ezra és Nechemiától kezdve a hellenizmus taglalásán át vezet a történetet Herodes koráig. Tömör és szép és mélységesen igaz ez az összefoglaló kép, egypár árnyalat hiányzik csupán, sajnos a következtetések levonásában érezhetően. Teljes biztonsággal találja meg a seleucidák kor történetének kulcsát abban, hogy a diadochok nem csupán egy birodalmat, hanem egy görög birodalmat akartak megszervezni és irányítani. Legerősebben kihangsúlyozták ezt a törekvést éppen a Seleucidák, mert ők teljesen barbár birodalmat kaptak osztályrészüil, de mégsem akartak elmaradni a többiek mögött. Itt rá kellett volna azonban mutatni arra, hogy a két világnézet össze-

ütközését Antiochus Ephiphanes alatt nem a belső ellentétek, hanem egy külső tény okozta. Az, hogy a syriai háborúban Antiochus elvesztette minden birtokát, mely Palesztínától nyugatra feküdt, Palesztina lett a birodalom nyugati határa és azért kellett éppen ezen a ponton még erősebben kidomborítani a birodalom hellenista jellegét. (Dr. Heinlein István egyetemi előadásai.) És az összeütközés síkja akkor sem volt tartalom, hanem csak forma, az adoratio és a synkrezis. Hasznos lett volna az elvek megállapítása miatt szélesebbre vonni a perspektívát és belefoglalni a seleucida birodalomban lévő többi hellenista állam — első sorban Pergamon és Bithynia — történetét is és megmutatni azt, mi jellegzetes a judeai hellenizmus történetében, mi az, ami a zsidóság sajátos természetéből folyik.

Az »Olymp und Sinai« és a »Tempel und Theater« ellentétébe kapcsolódik bele Herodes uralma. Az elindulása, a gallileai szabadcsapatok leverése, szimbolum jelentségével bír. Herodes erénynek látja, Róma szempontjából üdvös tett, a rend biztosítása, a nép rossz néven veszi, bűnnek rója fel. Ez a tragikus vonás vonul végig egész történetén, a zsidóság nem fogadta be, ő nem tudott közéjük illeszkedni, amit ő a maga szempontjai szerint igaznak látott és jogosnak, az gyűlöltte tette őt a nép előtt. Ennek a tragédiának rajzában valahogy eltűnik Herodes, elszíntelenedik, beleolvad a háttérbe. A nagy pszichológiai apparátus ellenére, amelyet Kastein felvonultat, nem áll tisztán előttünk Herodes alakja a maga történeti valóságában. Herodes lélkének emberi problémáit meg tudja értetni velünk. Így a szerelem féltés tragédiáját, mely a durvalelkű ember vad bírásösztönéből fakad. Valóságos állati vágy ez, mely a szeretett lény minden áron való birtoklására törekszik, akár annak élete árán is. Itt ki lehetett volna egészíteni a képet azzal, amit a Talmud (Szanh. 66a. v. ő. Toszafoth) beszél el Herodesről, hogy mézben bebalzsamozva őrizte Mariamne holttestét hét esztendeig, hogy továbbra is élvezze az ő szépségét. Kastein azonban a Josephuson kívüli forrásokat nem tartja szem előtt, talán nem is ismeri őket. Josephus anyagát dolgozza fel éles, sokszor szörszállhasogató pszichológiával (pl. azért, mert Alexandra Aristobul arcképét Antoniushoz elküldi, nem kéne még Antoniust sodomitasággal vádolni.) Művészi kézzel eleveníti meg az öreg Herodes tragédiáját is, aki céljaiban csa-

lódva és ideáljai által megcsalva, életmunkájának romjai mellett száll sírba. A nép gyűlölte, mert római volt és ő feláldozta a nép szeretetét, hogy valóban római legyen — és Róma szemében megmaradt mindég csak barbárnak.

A történelem Herodeséről élesen és pontosan csak azt mondja el Kastein, ami tanulság, ami jövőnek szóló következtetés. »Dieser Herodes lebt heute noch« (385. old.). A ma élő herodesek tulajdonságait emeli ki csak benne. »Herodes ist der, der nur äusserlich zum Judenthum gehört. Herodes ist der Kaum-Jude, ... Herodes ist der Nutzniesser der Gemeinschaft... Herodes ist der, der die falschen Ziele innerhalb der Gemeinschaft setzt und sie durch Züchtung von Interessengruppen spaltet. Herodes ist der, der vom Geiste des Judentums nicht einen Hauch verspürt hat...« (386. old.).

Mindent összevéve, érdekes és élvezetes olvasmány Kastein Herodes könyve. Értékes és jelentős munka minden hibája ellenére is. Költői lendülettel és szépíróra valló művészettel és stíluskészséggel eleveníti fel ezt a fontos korszakot. Olyan formában írja Kastein a történetet, mely igen közel áll a mai nemzedék lelkéhez és alkalmas arra, hogy ezen az érdeklődésen keresztül nevelője legyen népének. Csak egy nagy nevelő cél sokkal több objektivitást és sokszor lemondó önfegyelmézést követel. A jutalom, a történeti igazság megközelítése, kárpótlás az elvesztett tetszetős hypothezisekért.

Budapest.

Takács Pál dr.

Folyóíratpszemle.

(Nem-zsidó folyóiratok zsidó vonatkozásai.)

EMERICANA 1936. április. — Szádeczky-Kardos György: Néhány szó a munkáskérdésről. — A keresztény ipart és munkást támogatni kell; nem zsidóveréssel, »ez nem méltó hozzánk, de ne gazdagítsuk őket.« A gyáripár nagy része egyelőre zsidókézen van. Ezen gyorsan segíteni nem lehet, pedig a zsidókérdés megoldása sürgős. — Ugyanezen számban Rurik Béla egy cikkében tiltakozik a felekezeti béke ellen irányuló minden törekvés ellen, mert ennek csak a nemzet szenvedné kárát. (Cikke azonban

csupán a katolikusok és protestánsok közt lévő ellentétre vonatkozik.).

*

EGYHAZI LAPOK 1936. április. — Fazekas István: Sajtókérdés az ipariskolában. A célszerű propaganda már az elemi iskolában is eredményt tud felmutatni. Gyakran már kisgyermeknek is vádolják egymást, hogy destruktív (= zsidó) újságot olvasnak otthon. »Sokszor öröm hallgatni megnyilatkozásait. Az egyik azt mondja pl.: A legjobban értesült újság Az Est, de nem veszem, mert zsidó. Az inasok közt nagyon nagy az antiszemitizmus. Nem csoda, a legtöbb ipari üzem az ő kezükben van « ezért nagyon hódít köztük a Nemzet Szava, »mert az úti a zsidót, mint mondotta az egyik fiú.« — Támogatni kell tehát azoknak munkáját, »akik fáradhatatlanul dolgoznak azon, hogy Krisztus elvei uralkodjanak a sajtóban is.«

*

PANNONHALMI SZEMLE, 1936. 1. sz. Dr. Vanyó Tihamér: Az új német pogányság bírálata. — Rosenberg »Mitosz«-ának igen éles kritikája. Többek közt rá mutat arra, hogy a R. szerinti igazi német gondolatot, a monista pantheizmust ugyanilyen joggal zsidó világnézetnek is lehetne nevezni, tekintve, hogy az újkorban a bölcséleti monizmusnak Spinoza volt a legjelentősebb képviselője. R. faji felfogása nem engedi meg, hogy elismerje a zsidó szellem eredményeit. Ezért vagy egyszerűen árjáknak minősíti azokat, vagy nem ismeri el kiválóságukat, sőt ócsárolja őket. Így jár el Chamberlain és Fr. Delitsch nyomán az Ószövetséggel szemben is, noha azt nem lehet egyszerűen a zsidó szellem alkotásának tartani, mert a hangsúly benne nem a zsidóságon van, hanem az isteni kinyilatkozáson, amely az embereket és fajokat csak céljai eszközéül választja. — R.-nek nem felel meg a szélsőséges bibliakritika elmélete, amely szerint az Ószövetség egyistenfogalma babiloni hatás eredménye, mert hiszen a babilóniaiak is a sémi népcsaládhoz tartoznak, ezért azt a perzsáktól származtatja. Így a zsidók legkorábban a babiloni fogságban (538 után) hallhattak Istenről. Arra azonban nincs magyarázata, hogy miképp tartalmazzák a Bibliának kereken ezer esztendővel előbbi részei ugyanezt az egyetemes istenfogalmat. Idézi a cikk

Faulhaber biborosnak az Ószövetség szociális értékéről szóló szép szavait: »Aki nem hisz a Szentírás sugalmazottságában és ezeket a könyveket nem Isten szavának és Isten kinyilatkoztatásának tartja, annak Izráel népét logikusan a világtörténelem legnagyobb népének kell tartania. Itt nincs más választás; vagy hiszünk a Szentírás sugalmazottságában, vagy pedig azt kell mondanunk a zsidó népnek: Te vagy a világtörténelem leglánglelkűbb népe!«

*

MAGYAR STATISZTIKAI SZEMLE, 1936. március. Thiring Lajos dr.: Az 1930. évi országos háztulajdonstatisztika főbb eredményei. A zsidóság háztulajdon-részesedése látszólag szerény (az ország 5.1%-nyi zsidóságának részesedése csupán 3.3%), de ezt az eltolódást a túlnyomólag keresztény kézben lévő tanyai és falusi kis házak nagy száma idézi elő. A lakásoknak már 8.1%-át, a lakószobáknak pedig $\frac{1}{10}$ -ét bírja a zsidóság, vagyis a népességi arányszámnak kétszeres hányadosát (10.3%) »s a lakosoknak is 8.1%-a felett gyakorolja a háztulajdon-nyújtotta gazdasági hatalmat.« Házaiknak gazdagságát még jobban bizonyítja a cselédszobák statisztikájában a $\frac{2}{5}$ közelébe (37.5%) emelkedő arány. Az izr. vallásúak városias települését és gazdasági különállását élesen illusztrálják a statisztikai adatok: az 1930-i felvétel szerint a birtokukban lévő házak mindegyikében átlag 3.4 lakás, 6.3 szoba, 0.6 cselédszoba és 13.5, tehát az ország átlagánál két és félszer több lakos volt. »Az izr. háztulajdon az egész vonalon a kapitalista tökefelhalmozódás tipikus példáját mutatja.«

Budapest.

Dr. Hirschler Imre.

ablakokat — saját szavait idézzük — és kapcsolatot keresett és talált egyrészt a nagy, örök értékű görög kultúra, másrészt a zsidó ókori műveltség, a talmudi tudománybőség áradata közt. Megtalálta az összefüggést a római jog és a mosaico-talmudicus jog közt. Tekintélyes számú, nagy művei és néhány százra rúgó dolgozatai közül elsőnek jelent meg zsenje korában — itt ült még e főiskola padjain — a nevezetes mű: »A bűnhalmazat elmélete az óhébereknek«. Ez a műve nemcsak zsidó szakkörökben, hanem jogtudományt terjesztő tudós társaságban is méltó feltűnést keltett. Kidolgozta mély tudással a zsidó házasságjogot teljes fejlődésén át, párhuzamba állítva azt az egyházi és világi házasságjoggal. Csodás tudományos művek egész kincshalmazát hagyta el tollát. Isteni meglátásai voltak, bámulatosan tudott ragyogó kincseket felfedni. Sokszor jutott nekünk a kitüntetés, hogy elmondta felfedezéseit. Sokszor csodálkoztunk, hogyan nem *mi* láttuk meg e kincseket. De kinek jutott ez a meglátás, ezen szinte prófétái tekintet, mint Blau mesterünknek. Hányszor elmondhatta volna nekünk és egyszer sem mondta el: *אי לא דדלאי לך* (Jeb. 92. b). Ha én az eltakaró cserepet el nem távolítottam volna, nem találtad volna meg az alatta rejlő gyöngyöt. Nem mondta soha. A végtelen tudás mellett mélységes szerénység lakozott Mesterünkben.

Ez első kiválasztottságában a mi jó Tanítónk nem jogot, nem kiválóságot látott, hanem kötelességtudást, szent munkának lelkiismeretes teljesítését érezte fennkölt lelkében. Minden szava, minden tette erről tett isteni tanúságot. *זה דודי זה רעי בנות ירושלים* (Én. én. V. 16). Ez volt a mi Tanítónk, ez volt a mi Mesterünk, Jeruzsálem gyermekei.

II.

Kegyeletes Gyülekezet! Mesterünknek jutott a második nagy kiválasztottság is. Ez nevét még ismertebbé tette nemcsak zsidó szakkörökben, hanem a szélesebb tudományos világban is. Ugyanis Bacher professzorunk öröksége szállt reá, mégpedig kétszeres örökség. A bibliai tanszéket töltötte be egy ideig és főiskolánk igazgatását is az ő bölcsességére bízta.

Bacher professzorunk nevét ismerték zsidó tudományos kö-

rökben, de meghajtották zászlajukat előtte sok más theologiai főiskolán is. Az ő neve tiszteletet parancsolt sok tudósra, akik a bibliát tanulták és tanították. Bölcs, tudományos alaposságú művei száma csodálatos magasságra emelkedett, de ajkáról is fellángolt nekünk, tanítványainak, a szent tan értelmezése. Az ő fenségéhez méltó tanítványnak és tanártársnak bizonyult a mi Mesterünk. Ő megértette, átérezte, lelkünkbe öntötte a próféták hirdetéseit, a zsoltárok dalát, az egész szentírást, mintha maga a próféta, a zsoltáros dalnok, a bibliai könyv szerzője mögötte állt volna és szinte láttuk, hogy int a próféta: ezt hirdetem én, ezt óhajtottam közkinccsé tenni. Ismét r. Jochanan szavát idézzük. Ő mondta: *אני ראיתי אתה בן פדת יושב ודורש כמשה מפי הנבואה* (Jeb. 72. b). Láttam Ben Pedatot, aki ült és magyarázta a szent tant, mint Mózes hirdette az igazságot, ahogy Isten ajkáról hallotta. A bibliai tudományba vágó nevezetes művek látak napvilágot a mi Tanítónk tollából. A »Massoretische Untersuchungen«, az »Óhéber könyv«, a »Bevezetés a szentírásba« és sok más, a bibliát megvilágító dolgozat örökíti meg nevét. Ezek ugyanolyan nevezetesei, mint a talmudból általa merített és fel dolgozott kincsek.

És vezette Mesterünk ezen főiskolát annyi bölcseséggel, tapintattal, hódolattal parancsoló szeretettel kifelé és nálunk befelé, hogy az ő neve a mi főiskolánk történetében ragyogni fog, amíg intézetünk neve, emléke él. Mi, tanítótársai, de ugyancsak tanítványai is és ugyanakképpen későbbi tanítványai, akik magasan tekintettünk fel reá, éreztük lelki jóságát. Az ő pártatlanságát mintaképnek kell tekinteni. Minden tanítványa egyaránt szívéhez kötötte, szíve igazságos, jóságos volt mindenkihez. *זה דודי זה רעי בנות ירושלים* Ez volt a mi Tanítónk, ez volt a mi Mesterünk, Jeruzsálem gyermekei. Ez a kiválasztottság is Blau rektorunknak csak a kötelesség teljesítését jelentette.

III.

De jutott, Kegyeletes Gyülekezet, a mi jó Tanítónknak harmadik kiválasztottság is. Nem kisebb férfiu szent öröksége szállt reá, mint Kaufmann professzorunké. Ott igazán egyesült *תורה* a tudomány és fenség egy helyen. Kaufmann professzorunk megtalálta szent birodalmát a vallásbölcsélet és a

tek, értük, kik e naptól oly sokat remélnék. Jóságos Istenünk, áldásod reájuk, áldásod mireánk, ámen.

Intézetünk kicsiny templomában, a tudás házában szentélycsarnokában, esztendő fordultán felcsendült ismét a zsoltár dala (Zs 100, 1) *לה כל הארץ* papavatásra hívta el bennünket. És elhalkultak a zsoltár akkordjai, s mint válaszhang megszólal a lélek, néma, de mégis legbeszédesebb zenéje. Szárnyalt az avató főpapnak, a mi szeretett professzorunknak ajkáról az ige, mely színáji tűzzel homlokunkra írta *קדש לה* szentelve az Úrnak, szentelve Izraelnek. Örök szent tanítások arany vonójával, érzéseinknek lélekhegedűjéből dalt varázsolt elő a mi szeretett Mesterünk, dalt, magasztos éneket, melynek ütemére indulunk most, az elhivatottság útján, dalt, mely dalolja nekünk a Tóra szót, az isteni tanítást. *ונפש כי תקריב קרבן מנחה לה סלה יהיה קרבנו ויצא עליה שכן נתן עליה לבנה* (Mózes III. 2, 1) Ember, ki áldozatot mutat be az Örökkévalónak, lángliszt legyen áldozata, öntsön rá olajat, hintsen rá tömjént. Ez soros szidránc útmutató igéje, mely hivatva lesz kísérni bennünket jövőendő életútunkon.

De mielőtt kirajzolódhatnék előttünk pályánk áldozatos útja, jelenbe sűrűsödik tíz év minden napja, mely telve volt a mai nap reményképével. Felmerül előttünk e tíz év egyúthordott törődése, öröme és bánata, sok boldog kellemes emléke. Mint fiatal, ábrándos lelkű, tudásvágygal telített gyermekek léptünk be tíz évvel ezelőtt az intézet kapuján, amikor áldott lelkű mesterek kézenfogtak bennünket és valami csodálatos szeretettel áthatott gondoskodással elindultak velünk azon az úton, melynek végén most állunk nélkülük . . . de mégis velük, mert nem tudunk elválni ettől az intézettől, hogy Klein Miksa, Weisz Miksa, Edelstein Bertalan *צירי* áldott emlékét a szeretet erejével közénk ne hozzuk, elküldve hozzájuk a lelkek honába a szív háláját, a lélek köszönetét. S még könnyes a szem, még sajog a szív, fáj az emlékezés. Tanítványi rajongás hódoló szeretetével lélekben ott állunk immár megdicsőült drága mesterünk, Blau Lajos rektorunk előtt, látjuk őt az örökkévalóság fényes hajlékában, a szellem halhatatlanainak dicső sorában. Tanításai örök kincsek nekünk, emlékét, mely él és élte, áldjuk mindörökké.

E kegyeletes megemlékezés után búcsút veszünk a mi főisko-

lántól. Búcsúzunk e kis templomtól, hol először szólaltak meg Istent-kereső szavaink, e templomtól, melynek levegője papokká hívott bennünket. S midőn a gyermek ifjúvá serdült, midőn kialakult már belső világa, mikor kereste a rokonlelket és megtalálta, a kölcsönös szeretet, a közös sors, az egymást segíteni akarás mind erősebbé szötte a barátság érzését. E testvéri szeretetté nemesült barátság nem szűnik meg a mai nappal, bele van ágyazva szívünk világába múlhatatlanul. S búcsút veszünk a tantermektől is, melyek őrzik lelkesedéstől fűtött feltörekvésünk minden percét, hol felnyíltak előttünk a tudomány végtelen távlatai, s mi ifjú lelkesedéssel jártuk meg a tudás meredekes útját, szeretett professzoraink irányítása mellett a tökéletesedés felé. Egybeforrott szívünk ezzel az alma materrel, mert örökké bennünk él az a hit, hazaszeretet, tudás, melyet minden köve belénk sugárzott s amely-lyel védett, takargatott bennünket az élet viharai ellen.

S most, mikor életünk e fényes határkövével állunk, felpattanunk előttünk az élet kapui, mi megtorpanunk egy pillanatra, mert szembetalálkozunk mindazzal, mit ha eddig láttunk is, nem akartunk meglátni. Itt állunk a célban, reményeink, vágyaink gyújtópontjában, de a valóság nem adja meg azt, mit a szív remélt, amiről a lélek legszebb álmát álmodta. Önkéntelenül is felszakad lelkünkbelől a kérdés: elvezet-e az út és mikor . . . oda, hová e helyről kellene indulnunk?! De szabad-e nekünk a remény nap-sugarát a csüggedés felhőjével elborítanunk? Avatásunk napján, pályára indulás magasztos óráján szabad-e csüggednünk? Mi ne hinnénk, kiknek hivatása, hogy másoknak hitet adjunk?! . . . Gondoljunk csak arra, hogy mikor elvezérel majd Isten bennünket hivatásunk helyére, majd hittel kell véteznünk a hitét vesztettet, reménnyel öveznünk az élet-tépettet . . . akkor egyszerre csodálatos erővel telik meg lelkünk, élni, forni kezd bennünk a lelkesedés, a hinni tudás varázsos ereje és magával ragadja egész lényünket. *ונפש כי תקריב קרבן מנחה לה סלה יהיה קרבנו* Ember, ha áldozattal közeledik az Örökkévalóhoz, lángliszt legyen az áldozata *קרבן ואשוה* a lelkesedés, a lángoló hivatásszeretet *סלה יהיה קרבנו* *תקריב אהם לה* (M. III. 2, 12). Ez a mi áldozatos papi életünk első *קרבן*-ja, áldozásunk elseje *ונפש כי תקריב* most, mikor lelkünket Isten közelségébe emeljük, *סלה* ezzel borulunk le a hatalmas Alkotó

előtt szent áldozás gyanánt. Ennek a סלה-nak, a lelkesedésnek fehéren izzó lángja ég most bennünk és víz előre hivatásunk útján, נשא ארון את נשאו (Szóta 35/a) bennünket, az örök bizonyág fadavivőit, mert nem, mi visszük a hitet, hitünk víz bennünket!

Lelkünk örömének szent hangulatában, jövőnk életútján indulásra készen keressük az ígét, mely tűzoszlop legyen, tűz, mely égesse szívünket, lelkünket, örök áldozásban emésszen bennünket. Próféta alakja jelenik meg nekem, mennyei dicsőség fénykárpitjából kilép biborpalástjában a próféta, Maleáchi, hivatásköntösét fölének helyezi és hangzik tanítása: ועתה אליכם המצח היות הכהנים (Maleáchi 2, 1) Néktek a parancs papok! אם לא תשמעו ואם לא תשמעו (U. o. 2, 2) Halljátok, értsétek, papi élet az, melyben a szívbe az istenszeretet vére lüktet életet, papi szolgálat az, melynek minden szavát a legtisztább, a legigazibb hit sugallja, mikor a meggyőződés valósága avatja fenköltté minden egyes tettét. למה כבוד לשי. Mert élete célja, rendeltetése az Úr dicsőége, Isten fenségének a földrehelyezése, emberek szívébe, testvérek lelkébe.

S mi ifjú papok e prófétai tanítás nyomában indulunk. Mi hisszük azt, hogy áldást viszünk, mi hisszük azt, hogy lesz imánk-nak ereje, égne az áldásával. koronázni földnek törődését, mi hisz-szük azt, hogy a mi munkánk a hitetlen lelkekből is hitvirágot fakaszt, mi hisszük, hogy a tanítás, mit nyújtunk, eloszlat csüg-gedést, jövőféltést és ad helyébe erős bizodalmat, töretlen reményt. Így lesz a mi munkánk כבוד לשי Isten nevének szentelése. (Mal. 2, 7.) כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא Papi hivatásunk őrizni a tant, felűtni az Írást a reá szomjazók-nak, megnyitni a forrást, melyből életvíz fakad, כי מלאך ה' צבאות הוא mert a pap az Úristen küldötte, nem ember szolgálja, a tan ter-jesztője, az eszme hirdetője, az Isten áldozárja. És mikor lesz a papból az Isten küldötte: ha élével, tettével a próféta szavát váltja valóra, תורת אמת היתה כפיהו ועולה לא נמצא בשפתיו בשלום ובמישור הלך (Maleáchi 2, 6) ha átülteti a benne élő ősi való-ságot, kristálytisztá hagyományhűséget lélektestvéreibe, ha egész papi lényét az ősi, igaz vallásosság, tradíció-szeretet járja át ורבים כהן לשי mert csak így tudja átvonni híveinek lelkét az erkölcs, az erény útjára. Ezzel helyezzük mi az

Úristen oltárára a második קרבן-י, áldozatunkat, ויצק עליה שמן mely az istenszeretet, a hagyomány szilárd alapzatára épült igaz meg-győződés színolajában ég a Mindenható színe előtt.

De mi azt tanultuk, hogy az áldozatnak, mely az Úr aszta-lára kerül חמים-nak, tökéletesnek kell lennie. És mi fiatal papok úgy érezzük, hogy a mi áldozatunk csak akkor lesz teljes, akkor lesz Istennek tetsző, ha nemcsak a tannak, nemcsak a szónak emberei leszünk, hanem papok maradunk künn az életben, künn a társadalomban is. Hivatásunk követeli tőlünk, hogy ember legyen a pap, ki a mának érzékenen tipró forgatagos rohanásában nem szavának ékességével, hanem szívének szeretet-melegével olvassza le híveinek szívéről az elnyomás, a szeretetlenség, a gyűlöletszülte reményvesztettség, elkeseredettség jégkérgét. Szent kötelességünk ké-írja Maleáchi וישלם ה' אתי יהיה אהיה אהיה (Mal. 2, 5) egész életét tegye a pap arra, hogy testvéreinek lelkébe bevigye az Istennel, emberrel való megbékélés boldogító harmóniáját.

Áldozni megyünk hát az Isten ol-tárához, ki az életbe. És mi most Istenünk előtt szent fogadalmat teszünk, כי מלאך ה' יהיה קרבנו hogy lángliszt lesz a mi áldozatunk, a lel-kesedés, a töretlen bizalom, a szent, megrendíthetetlen idealizmus. ויצק עליה שמן És a mi áldozatos életünk oltárán örök lánggal él majd a hitnek, a hagyományhűségnek, a meggyőződésnek szín-olaja ונתן עליה לבנה és teljessé válik a mi áldozatunk, mert mindig táplálni fogja azt a békekeresésnek, a szív szeretetének tömjénje. Így írja elő soros hetiszidránk nekünk papi hivatásunkat.

De miként a mi bölcseink a színáji kinyilatkoztatást a Tóra-adás és nem a Tóra-elfogadás napjának nevezik, mert Izrael népe cselekedeteivel, a törvény teljesítésével avatja csak elfogadássá; akként bennünket is, kik avatásunk magasztos óráján jövőbe ál-modtuk életünk hivatását, majd csak az élet fog avatni igazán papokká. Mesterünk mondotta, avató főpapunk tanította nekünk a papi hivatásról מנכחו עבודתו szolgálata a papnak, a hivatástudatban kiforrott kötelességteljesítés az, mely מלאך ה' Isten követévé, Ur szolgájává avatja. Mélységes hálával fordulunk avató főpapunkhoz, rajongva szeretett professzorunkhoz, boldogan köszönjük, hogy tőle hallhattuk az avató ígéket, hogy Véle indulhatunk, az Ő tanításai-nak sugárkévével az élet elébe. Tiszteletteljes hálával fordulunk

intézetünk vezérőlbizottságának minden egyes tagjához, a köszönet szavával egy hosszú évtized fáradozásáért, gondoskodó szeretetért. Lelkünk hálaaranyának fonalából szőjük köszönő szavunkat Rektor Urunkhoz, főtisztelendő professzorainkhoz és szeretett tanárainkhoz. Drága, jó Mesterek! Köszönjük a tudást, mit részünkkül adtak, köszönjük a munkát, a nehéz fáradságot, mellyel tanítottak. Kérjük a Mindenhatót, áldással fizesse sok-sok törődésüket, az Égnek irlalma vigyázza a földön Isten szent nevének dicsőségére, tanítványaik üdvére végzett működésüket.

Főiskolánk fölé terjessze ki a Magasságos oltalom-szárnyait és teljesítse nekünk ifjú szolgálóinak szívünk mélyéből feléje szálló könyörgésünk: áldja meg hazánkat, boldogítsa népünk, csonkabéna földje nyerje ismét vissza letépett ősmagyar rögeit.

Méltóságos Rektor Urunk, szeretett Mesterünk, alázatos fejünket áldásra hajtva meg, kérve kérjük, avasson bennünket Izrael papjaivá és áldjon meg minket ősi kohanita papi áldásával, mely kíséren bennünket és legyen velünk, midőn teljesítjük majd hivatásunkat embertestvéreink üdvére, Isten szent nevének dicsőségére. Ámen.

Budapest.

Dr. Kalmár György.

TÁRSADALOM

Blau Lajos

Mindenki, aki ismerte, tudta, érezte, hogy közönséges mértékkel nem mérhető. Egykori tanítói, mesterei, tanulóársai, tanítványai, pályatársai tudták és érezték, hogy fölötte van a közönséges megszokott mértéknek és az reá nem alkalmazható. A kimagasló szellem mindig titokzatos; van benne valami talányos, mértékfölötti, újszerű, váratlan és meglepő.

Ilyen volt Blau Lajos. Átható és átfogó, éles elméjű és mélyre látó, biztos ítéletű, megoldásokra rátaláló, régi idők maradványainak néma beszédét megértő, összefüggéseket kielemező, széleslátókörű tudós, mindig új és mindig friss szellem, egyben öntudatos, határozott és szerény.

Nagy volt mint kutató és alapos, mégis sokoldalú. Zunz Lipótról írott életrajzán kezdve és a Bűnhalmazat talmudi elméletét ismertető ifjúkori pályaművén folytatva, az ókori bűvészetéről, az ókori könyvről, az egyiptomi papyrusok bibliai és talmudi vonatkozásúadatairól, az ókori okmánytipusokról, a szentírási igazgatóba tartozó tárgyakról, a masszoráról, a zsidó történet köréből közreadott tudományos tanulmányai és népszerű ismeretesei is mind magukon viselik ennek a nagyságnak

bélyegét, mely sokszor epigrammatikus rövidségű odavetett megállapításain is megnyilatkozik.

Nagy volt mint tanár a katedrán. Széles látókörét legjobban jellemezte az a mód, amint a talmudot és a zsidók történetét előadta és tanította. Nála minden be volt kapcsolva az egyetemesbe, a kortörténetbe és a környező kultúra keretébe.

Nagy volt mint papnevelő és mint az Orsz. Rabbiképző intézet igazgatója. Erkölcsi és szellemi színvonal volt az, amit tanítványaitól megkövetelt. Történetírói meggyőződése volt, hogy a *sentség* szelleme domináns tényezője a zsidóság életének és ennek kultuszát kívánta neveltjeitől, de a már működő, papi szolgálatot teljesítő tanítványaitól is ezt várta és e mellett, mint a zsidóság másik lelki tényezőjét, a tudás és szellem szolgálatát, az adott körülmények és lehetőségek szerint tudományos munkásság folytatását és intenzív szellemi életet. Ebben látta ő a rabbit ékesítő *idealizmus* lényegét.

És nagy volt mint ember, az ő tiszteletet parancsoló nemes tulajdonságaival és nemes életével.

Azok közé tartozott, akiknek élete bármily hosszúra nyúlik, mindig túlságosan rövid. Fájdalom, nagyon korán vesztettük el, 76-ik évének elérése előtt.

Élete dicsőséggel koszorúzott. Működése tudományos és lelki életünkben áldások dúsgazdag forrása, mely el nem apad.

Emléke — kincsünk és büszkeségünk!

Dr. Hevesi Simon

pesti vezető-főrabbi
a Blau Lajos Emlékbizottság elnöke.

Emlékezés dr. Blau Lajosra.

Ha e helyen én emlékezem meg néhai dr. Blau Lajosról, teszem ezt azért, mert erre, mint a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet vezérőlbizottságának elnöke kötelezve vagyok, másrészt azért, mert erre évtizedes meghitt barátságunk révén, mely bennünket haláláig összefűzött, jogosítva érzem magamat.

Azon nagyszabású méltatások után, melyekben dr. Blau Lajos az idők folyamán néhai dr. Mezey Ferenc, továbbá dr. Hevesi Simon, dr. Hoffer Ármin, dr. Löwinger Sámuel és másoktól részesült, nekem már nem lehet feladatom és mint laikus nem vagyok arra hivatott és nem is volnék képes, hogy dr. Blau Lajos jelentős szerepét a zsidó tudományok ápolásában és fejlesztésében ismertessem. Azt hiszem erre az előbb említett kiváló szakférfiak beható méltatása után nincs is szükség. Hiszen tulajdonképen az Istenben boldogult maga gondoskodott róla, hogy neve és működése nevelői hivatásában és munkálkodása a zsidó tudomány legkülönbébb ágaiiban világszerte közismertté váljék. Önálló és úttörő munkái és az egyetemes zsidó tudománnyal foglalkozó szaklapokban és folyóiratokban megjelent sok száz dolgozata termékenyítőleg és irányítóan befolyásolták a zsidó tudomány minden ágát. Az assuani és elephantinei aram papyrusok, valamint általában a görög papyrusok beható tanulmányozásá-

val és ismertetésével az erre vonatkozó tudományok legkiválóbb művelőinek sorába emelkedett. Az ő személye tudományos értékét elbírálni és felette ítélkezni kívül esik azon korlátokon, melyeket ezen bevezető cikk nekem megenged.

Nekem, mint a Rabbiszeminárium elnökének kötelességem megállapítani, hogy az intézet alatta is megtartotta azon rangot és minden oldalról kiemelt jelentőséget, melyet az intézet részére „splendid” tanárai a Bacherek, a Goldziherek és Kaufmannok kivívtak és hogy mindenre, főleg tanítványai helyes irányítására kiterjedő gondosságával az intézet valóságos pater familiása volt.

Legvégül kell megemlékeznem róla, mint emberről. Végtelen szerénysége, halk szava, ha személyiségének méltatásáról volt szó, résztvétele minden szűk és tág értelemben jóra irányuló mozgalomban, szeretete és mindig megtisztelő viselkedése barátai iránt nevét emlékezetessé teszik mindazoknál, kik hajlamosak a nagy embereknek kijáró és megérdemelt kegyeleltre.

Wertheimer Adolf

a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet
vezérlőbizottságának elnöke,
a Blau Lajos-Emlékbizottság társelnöke.

Blau Lajos emlékezete.

Sírod fölött egy halhatatlan fálya:
A lelked tüze világít minékünk,
Úgy járt előttünk, mikép apáinknak
Sivatag úton ragyogott tűzoszlop.
Nagy vándorútunk biztatója voltál:
Hogy messze multak ősi örökségét,
Mint omlott tárnak aranyát földárjad,
S csillagot tűzzel árva homlokunkra,
Sarat és csalánt leszórjál mirőlünk,
Amálék, Edóm zápor-ostromlását.
Egy csöndes tudós, halkszavú, merengő,
Ott éltél békés könyveid körében,
Kicsiny szobádban, íróasztal mellett,
Földáns-lapok suhogtak körülöd,
És aki látott: sejtve nem is tudta,
Hogy harcos küzd ott tüzes fegyverével,
Harctér a könyvtár, légiók támadnak,
A betű, írás győzhetlen vitézi,
Vezényszavadra csatákba rohannak,
Mint Elisának titkos katonái,
Kik hegyormokon láthatatlan vártak,
S ujjongó szóval bibliát hirdettél:
„Sokan harcolnak miérettünk ottfenn”:
Isten-dándárok, szent eszméink fénye,
Tudós, ki holtak sírboltjain zörget,
És mégis művész, Isten-lehelettel,
Romokat ástál s időálló márványt
Napfényre hoztál bűvár-kutatással,
Halottak éltek hívó szózatodra,
S a merev hullám fagyott óceánja
Rengeni kezdett csónak-eveződtől,
Mit meg nem láttak előtted sok százan:
Hogy él a tenger, nem halott a talmud,
Nem bogas vildk pusztá gyűjteménye,
Hajszálon függő hegyek délibábjá —,
Te megláttad a tenger zajló lelkét,
Tünt korok nyüzsgő emberáradatját,
A nappalaik s éjszakáik éltét,
A hőrozaik lélekribbenését,
Tündöklő erkölcs fennenszárnyalását;
Sok rejtett szirtből fakadtak előted,
A föld alól szökkentek kútforrások,
„Mit fejedelmek ásóikkal ástak,

A nép fejei törvénytívő bottal,
 És szakadtál n partnélküli tengert:
 Te fölmérted azt ringó, jelző önnel,
 Hogy sikló hajó révbe uddjon futni,
 És megmutattad: mágneshegy a talmud,
 Hozzája futnak történekek, lélek,
 Emberi végzet, népek életsorsa,
 Örök vizek, és belőle merítnek
 Rég halott népek tudást, fényességet,
 És tükörében maig visszfénylik
 Jövő-menő, tünt nemzedékek lelke,
 Mily mélyen néztél népednek szívébe!
 És ősi földünk hajdan virulását,
 Örök harmatját, napfény szikrázását,
 Küzdő porondján bölcsseink csatáját:
 Te megismerted lénye valójában,
 Hozzád hasonlóan kevesen érezték,
 Mint Te, a népünk szíve-pihégését,
 Az Irás zamatját, édes-borús könnyét,
 Komoly tudással, — tollad mégis hárfa.
 Mesterünk! Vezérlőnk! örök lángod várjuk,
 Világíts nekünk szörnyű sötétségben,
 Kezünkbe fáklyát egykoron Te adtál,
 Amikor áldásod hajlott fejünk érte,
 Irásunk gyalázzák, lelkünk megtapossák,
 Mi szent eszméink bélyegesre üzik,
 És lelkünk fölé sárga foltot tűznek,
 A Szináj ormot csizmasarkok rúgják,
 Holt bölcsseinket csizmalelkek bántják,
 Harmadik birodalom páridi lettünk,
 S hordják a mētelyt szerte a világba,
 S Te, Mesterünk! egy ó-világba vittél,
 Zsidó bűvészet csodáit mutattad,
 Hogy mikép lángolt csillagunk az égen,
 És szilajokat szeliddé varázssolt,
 És ördögöket johádzott igába
 A most gyalázott zsidó lélek fénye,
 S mutatál nekünk örök birodalmat,
 Hol bibliánknak fénye el nem alszik —
 S mi keresünk, sirodiban nem találunk,
 Oh Mesterünk! a tested pihen nyugton,
 Szelid szemed örökre alszik csöndben,
 De sólymot látunk sirod fölé szállni,
 Hatalmas szárnya fellegekbe villan,
 Blau Lajos lelke vele száll magasba,

S mi tudjuk azt, hogy kit ágyaz a sirhant,
 Ott pihen Ő, még ragyog arca fénye,
 Az elszállt tüzek végső bitorában,
 Ugy fekszik ott: a tudás fejedelme,
 Tört pajzsa keblén: törhetetlen bajnok,
 És ime jó, borus szemében könnyel
 Egy génius, tán Rachel anyánk sir föl,
 És megcsókolja halott fia ajkát,
 A szívet, amely hön dobogott érte,
 Ki sorompóba szállt a gúnyolókkal,
 S a vádlók kardját pozdorjává törte,
 És hosszú sorban jönnek tanúságra,
 Akiket sírból Ő támasztott létre,
 Ó-héber könnyvnek lapjai suhognak,
 A Kánon sorból fölragyog a szépség,
 Mely gyöngyeinek bűbájából árad.
 A traditio hősei közelegnek,
 A hagyomány bölcs bajnokai rendre,
 Ütemes léptekkel hadi sorban jönnek,
 Assuán, Elefantin kohorszok,
 Holt papyrusok lapjai ragyognak,
 Sém bölcsesége Jáfet sátorában,
 A zsidó irás sok gyalázott hőse,
 Nahardea, Szúra vívőporondjáról,
 Palestina igehirdetői,
 Szétszórtan világgá, mdrás álmodói,
 Maimuni a törvény-kódex alkotója,
 Itália bolygó Leó Modenája,
 És mind, akiket elevenre hívott,
 Nagy rabbik, hősök, gondolat erősi,
 Kik tanuszkodnak vérünk védelmében,
 Kik ágyékunkból megváltókat adtak,
 Ők jönnek mind, lépteik dobognak,
 Szívük lobog és homlok homlok mellett,
 Dicső sereg, így közleg ünneplőre,
 Ébred szenvedélyük, újra fellobogva,
 A hála zeng és zsoltárokra zendül,
 Száz ezer betűkből fonják koszorúik,
 Megannyi gyöngy, mely tollad alól pergett,
 S mint egykoron a kőtábla töröten:
 Betűi lángban kerengtek az égbe,
 Mig újra tűzben együvé fonódtak.
 Szent, örök dicsnek népünk homlokára,
 Ugy írásodnak gyöngyei is szállnak,
 Halott szívekről szerteszét kerengnek,

És sírod fölé szent szellemek hozzák,
 Láng garmadában terölád regélnek:
 Dicsőség Néked, aki dicsünk voltál,
 Ki örök élet hitét belénk adtad,
 Ki arcunk pírját lecsókoltad mindig,
 Ha sarat dobtak drva szíveinkre,
 Szellemhad oszlik, utat tör Előtted,
 Te Mester! szállsz a Mesterek körébe,
 Ott fenn az égben tudós asztal mellett,
 Hol maga Isten tanít örök tannal,
 S az angyalok: a tanítványok s bölcsek,
 Ott van a helyed, legelsők sorában,
 Szelid szavad ott csendül édes-lágyan,
 És maga Isten áld meg áldásával:
 Hű tanítványom voltál lenn a földön,
 Megáldlak itt is örök dicsőséggel,
 Ezt jelzi láng a hantodnak tövében,
 Sírod fölött egy halhatatlan fáklya.

Kiss Arnold.

Blau Lajos.

Ez a méltatás a „Mózes tíz neve“ című Adár 7-iki emlékbeszédből való (Szeged, 1937.), amely, — mint félszázad óta évenként — klasszikus tömörséggel méri meg és siratja el a zsidóság veszteségeit.

Babérlemez, díszkicsinylő, tiszta pálya, tudománygyarapító, reitvényoldó, multat földerítő, hivalkodást nem ismerő volt Blau Lajos pályája. Önerzetesen vallhatta élte alkonyán, hogy vállalja minden leírta sorért a felelősséget. Hihetetlen sokoldalúság, alapos hozzáértés, pihenetlen munkabírás kapcsolódott benne össze szédületes sokaságú tudós, termő eredménnyé.

Az írásmagyarázat szélsőségei ellen fordult. Szövegismétlő, frásztörő, eleven nyelvérték hián sínlődő garázdaságait ríktó színekkel festette. (George Kohut Jew. Studies. 104.).

A Szentírás és a hagyomány írásiban búvárkodott. Mindketőnek örök forrásértékéért küzdött. A szóbeli tóra régiségeit, jogrendszerét kutatta. Felölelte az újonnan felmerült forrásokat, az

Egyiptom lomtáraiban és sívó, csillámos homoktalajában megőrzött papiruszokat. Kutatásainak legmeglepőbb eredménye a prozbul rejtélyének nyelvi és tárgyi ragyogó megoldása volt. (Lőwinger, Blau Lajos. p. 31.).

Szerkesztett magyar és héber folyóiratot. Jórészt maga írta is e tudós füzeteket, mint valamikor Geiger és Atyám az övéket. Annyi új könyvről számolt be beható, új nézőpontokat föltáró bírálatában, mint a mi irodalmunkban rajta kívül senki.

Tanított írásában, és tanított főiskolánkon élőszóval. Az igazi előkészítő tanfolyamot, a magajárta jesivát igyekezett pótolni. Tanítványainak mestere volt a tanítás és tanulás e nagymestere és egyúttal atyai barátjuk, lelkiviláguk és tudásszerzésük irányítója.

Lőw Immánuel.

Blau Lajos és Sokolow Náhüm.

Ez a beszéd Kecskeméti utolsó beszéde, sabúóra készült. „Mégis csak kell beszélnem, mondta, meg kell emlékezni a zsidóság két nagy halottjáról, Sokolowról, meg az én feledhetetlen Blau Lajosomról . . . a sabúóti beszédem keretében.“

Ezt a beszédet már nem tudta elmondani.

Szomorú a sabúóti, mert két nagy halottra kell gondolni; aztán a szentségnek végtelen nyugalmát érzi, a természetnek is fölötte valót, hogy azokban az életekben az élet, ami őbenne az ünnep eleme. A zsidó eszme két tudósa: messze-messze egymástól a zsidó-eszme beidegzésében is, és akárcsak a közvetlenből lesték volna meg, mit tud az a szófer-aprólékoskodás a végtelenért, a zsidó halhatatlanságért.

Egymás mellett a résé gólászó, a gálút világának két fejedelme: a zsidó tudásnak az a koronázatlansága, ami ő volt, a budapesti rabbiképzőn tanított dr. Blau Lajos, meg a zsidó állami föntség problematikus gáónságának azok a problematikus elsősgű zsidó-nagyságai, akiknek rendjéből ő került ki, a lengyelországi Szokolov Náhüm.

Blau a talmudismust magából kifejtett zsidó szellemnek a

személyesülte: a prófétainak boldogan dicsekvője, a héber hódítóba nőttének meghatódott halása, de a zsidó egyénit, a halhatatlanságra valót, a bibliai-talmudiban szerette és csodálta. Szokolow egyénisége meg a zsidó elv ősi-klasszikus magamegigénlésének az a nemzeti formája, a modern-nemzeti, amely — a bibliai-talmudi hagyományosságoknak meg az erkölcsinek és költőinek minden szerelmében is — a zsidó eszme életében az egyéni szépet és igazat sem tudja különválasztani a nyelvtől, a hébertől.

*

Tanító vagy tömeg, minden a szám és eszményiség elvére jár — csak hogy az a magányos kiváltságosokon élesebben vág a szemekbe. Blau az abszolút kritika és a legmelegebb lélek: logikájának valósággal élbe éled a szóban eltemetett élet, különösen a szegények élete, a professzoroknak volt a professzora és valósággal más ezreknek is tanult: hogy a tudásban a hozzáférhetlent megközelíthessék, akiknek nem lett volna módjuk rá. Szokolow pedig a százezreknek volt a néptanítója: de hogy katedra embere, a zsidó nyelvi és történeti ismereteknek a maga jogán való ige hirdetője — ott a fórumon az arbiter elegantiarum, ami színre járó igazságában is ugyancsak beleparancsolhat a közéletbe.

Dr. Kecskeméti Lipót.

Blau Lajos, ahogy a tanítvány láthatta.

Nem céljuk ezeknek a soroknak, hogy Blau Lajos általános jelentőségét ismertessék, az sem, hogy tudományos munkássága eredményeit és értékét felmérjék, vagy akár professzori, rektori működése felett értéki ítéletet gyakoroljanak. E könyv számos lapján avatott tollal méltóan megteszik azt mások.

Ínkább a visszaemlékezések prizmájának sugaraiban meg akarják jeleníteni az ő alakját úgy, ahogy a tanítvány megfigyelhette élete külső megnyilatkozásait, elleshette cselekedeteit és egyéniségének maradandó hatásait lelkében megőrizte. Apró egyszerű emlékképek lesznek ezek, amelyeket egy-egy pillanat megörögzített épen azért, mert nagyon is jellemzőek. Így egymás mellé rakva azután beszédes fotómontázssá egyesülnek, amelyben minden kis mozzanat igaz. Olyan megfigyelések ezek, amelyek a

valóság fényénél születtek, ezért ha elmúltak is — életet lehelnek és a megfigyelő lelkéből táplálkozva eszményivé váltak.

*

... A hat évtizedes magyar zsidó főiskola, a rabbiképző intézet, történetében mily sokszor ismétlődött!: valahol messze, távol a fővárostól megébredt egy gyermekifjú lelkében a szent vágyakozás, megszólalt szívében az elhívó szó: tanulni a szent tudományokat, a lélek komolyságával készülni a legjobb hivatásra. A szülők búcsúcsókjával homlokán útrakelt és megérkezett a rabbiszeminárium kapujába. Félve lépte át a nagy kapu küszöbét, felment az évtizedes lépcsőn a második emeletre — sokat hallott a főiskola világhírű tudós rektoráról: most eléje vezeték. Először találkozott a tanítvány Blau Lajossal.

A rektor... Hatalmas föliánsokkal megrakott könyvespolcok között ült az igazgatói irodában. Asztala egy dobogón állott, amelyet élénk keleti mintájú szőnyeg borított. Lenyugodt-ság és méltóság ömlött el a rektor dölceg alakján, amint ott ült karosszékeiben és lassan a belépőre tekintett. Magas homloka, mély fekete szemének csillogása, őszbecsavarodó sűrű haja és gondosan ápolt szakállá adták meg fejének karakterisztikumát. Mindig fekete szalonruhában járt, hosszú ferencjózsef-kabátjának selyem plasztronja hófehér keményített inget szegélyezett, amelynek fehér csillogására fekete csokornyakkendő simult.

Aranykeretes szemüvegét levette és, miközben finom metszésű kezét továbbra is az előtte nyitva levő könyvön pihentette, halkan megszólalt. Néhány szóval tisztá helyzetet teremtett, jóakarató tanácsot adott, minden szavával segítségére volt új tanítványának: megadta a tananyagot, beosztotta azt, melléje rendelt egy idősebb diákot, jóságos mosolyával, szavával munkára buzdította és bátorítva elbocsátotta.

Ezután már gyakran látta a kis szeminarista Blau Lajost. A szeminárium templomában fent ült a frigyszekrény mellett az első helyen: péntek este és szombaton cilinderben jelent meg a templomban. Tanítványainak első prédikációit nagy figyelemmel hallgatta és mindig ő volt az első, aki egy-egy szép beszédért megdicsérte a fiatal szónokot. A Tóra olvasásánál ott állott és az olvasó számára mutatta a szent sorokat: amikor az új érettségizettek vagy avatott doktorok a Tóra elé járultak — a rektor tanítványaival együtt kért áldást a boldog ifjakra.

Az iskola ünnepélyein, az ifjúság előadásain: az önképzőkör és teológiai egyesület ülésén mindig megjelent. Ott ült a díszterem piros szőnyeges pódiumán, jelenlétével súlyt adott és értéket az ifjúság ünnepségeinek, tapsolt a sikernek, hozzászólt a felvetett

témákhoz, megoldáshoz segítette a problémákat és mindenképen résztvett az ifjúság önképző és közművelő munkájában.

A felső tanfolyamon megismerkedett az ifjú teológus Blau Lajossal — a professzorral.

Két főtárgya volt Blaunak: talmud és zsidó történelem. E két kollégium adta meg a rabbiképző teológiai tanfolyamának fémjelzését évtizedekig, ezek az előadások jellemezték a magyar rabbiképző munkájának nivóját. Bánóczy József¹ ezt írja Blau talmud-oktatásáról: »Különösen, mint talmudtudósnak nagy és elismert a tekintélye... Nekem mindig imponált milyen kiváló pedagógusnak jelentkezett ő ezen a sokat vitatott téren is.«

Természetes is, hogy a talmudtudós, egyben historikus, munkája nyomán jelentkeztek elsősorban a papnevelés hatásai: Blau két főstudiuma a zsidó szellemiséget és a történeti érzéket fejlesztette ki Izrael jövő papjaiban.

Két-három órán keresztül megszakítás nélkül szokott előadni. Leült a talmudfóliánshoz, azután sokszor egy sort olvasott csak, néha egy-két szót és ennek értelmét, jelentőségét, a hozzáfűződő tudományos kapcsolatokat órákon keresztül világította meg. Különös világba vezette ilyenkor tanítványait: néhány talmudi szó fonálán egyszerű kultúrhistoriai meglátásokkal bilincselte le a hallgatót, amelyek mind azt az elméletét igazolták, hogy talmudi irodalom polémiái mögött a praktikum világa élt.

A zsidó történetet állva, legtöbbször sétálva adta elő: talán a nagy távlatához, amelyet egy-egy előadásában sokszor új meg új ötlet hatásában megpillantott, kellett, hogy felkeljen előadóasztalától. Löwinger Sámuel² jegyzi fel: »Három évtizeden keresztül adta elő Blau teológiai főiskolánkon a zsidók történetét. Nem követte szolgai módon az elterjedt kézikönyvek eszmemenetét. Önállóan ítélte meg történetünk váltakozó jelenségeit.«

Nemcsak ismertette a történelmet, megtanított annak eseményeit értékelni, egymásrahatásukból következtetni, általában megtanított »az élet mesterétől« tanulni.

Két főtárgyán kívül azonban szinte minden tantárgyat előadott, mindegyiket egyforma szakértelemmel, didaktikai készséggel és egyéni szempontjainak mélyértelműségével. Minden előadásával legfőképpen azt igyekezett elérni, hogy hallgatóit önálló kutatásokra készítse elő, képessé tegye tudományos öntevékenységre.

¹ Bánóczy József: Dr. Blau Lajos, a tanár (Blau Lajos jubileumi emlékkönyv, 1926. 12. 1.)

² Löwinger Sámuel: Blau Lajos élete és irodalmi munkássága. (IMIT Évkönyv, 1936. 38-39. 1.)

Azonban nemcsak a katedrán nevelte, tanította tanítványait és gazdagította a zsidó tudományt, hanem íróasztalánál és a könyvtárban is. Irodalmi munkásságával hatalmas műveket, több ezer cikket termelt. Szerkesztői működésével, magyar és héber tudományos folyóirataival virágzó tudományos életet teremtett és irányított. Körülötte a tudós munkatársak egyszerű köre alakult ki. Nemcsak hazánk zsidó tudományos világának volt vezére, hanem elnöke lett a nemzetközi zsidó tudományos testületnek is.

Külön jelentősége van Blau kritikai tevékenységének, tudományos és irodalmi kritikáinak: minden megjelent könyvről véleményt mondott, ismertette értékeit, tántoríthatatlan igazsággal kimutatta hibáit, hiányait. A munkák ezrei vettek bonckése alá és sokszor egy-két tollvonással többet, jellemzőbbet, szellemesen találozhatatlannal állapított meg valamely könyvről, mint mások esetleg oldalakon keresztül tehették volna. Ha azonban a mű értéke úgy kívánták, szívesen foglalkozott vele hosszabb tanulmányban is. Löwinger³ azt írja, hogy még a külföldi nagy nemzetközi folyóiratok sem ismertetnek annyi munkát, mint Blau szokott ismertetni: »A zsidó irodalom egyetemességét átfogó tudása képesítette erre a nem mindennapi teljesítményre.«

A professzor és tudós, szerkesztő és kritikus után későbbben, amikor már főiskolai tanulmányai befejezéséhez közeledett a tanítvány, megfigyelhette Blau Lajost, a »papok papját« miképpen vett részt a zsidó felekezeti közéletben, a magyar zsidóság életének összes megnyilvánulásaiban. Kultúrális és társadalmi egyesületek vezetésében értékes szerepet vállalt, elősegítette a zsidó intézmények fejlődését és munkásságát. Megjelent a zsidó közélet minden fórumán: ott volt az örömmek és gyászok, védelemnek és küzdelemnek minden egyes megnyilatkozásánál. Felemlte szavát mindig, amikor tekintélye és tudása szolgálatot tehetett a zsidóság ügyének: a küzdő felek között talárjának intakságával a kiegyenlített képviselte, a kedélyek hullámlásában megnyugtató; ahol kellett, védelmezett; ha a szükség úgy hozta magával, a jóindulatú elnéző és megbocsátó. Átalakult szigorú bírálóvá, megingathatatlan harcosná. Ahol a politika uralkodott, értett ahhoz, hogyan kellett a politikumból hasznot szerezni: sohasem az egyénnek, hanem mindig a zsidóságnak. Sokszor került a rabbiszeminárium is egyéni ségek ellentétének középpontjába, ilyenkor Blau Lajos diplomata készsége mindig egyszerűen érvényesült, vigyázott arra, hogy az ellentét ne a főiskola kárát, hanem mindig hasznát eredményezze: minden törekvése arra irányult, hogy minél több eszközt és lehetőséget teremtsen tanítványai anyagi és erkölcsi helyzetének javítására.

³ Löwinger: ibid. 51. 1.

Blau Lajos országos nagy tekintélye különösen kitűnt olyankor, amikor megüresedett valamelyik rabbiállás és hozzáfordultak tanácsért s rabbiért. Ilyenkor hosszasan zárt ajtók mögött tárgyalta a hitközség vezetőségével, meghallgatta, kikérdezte összes körülményeit, így megismerve a helyzetet; a hitközséget s annak vezetését, minden esetben kellő helyre a legmegfelelőbb rabbit ajánlotta. Szavának döntő érvénye volt: akit ő ajánlott, azt a hitközség örömmel választotta meg, mert tudta, hogy megfelelő ember lesz. Így Blau tanítványait sokszor felavatásuk előtt már elhelyezte; mire rabbiavatásra kerültek, legtöbbször már valamelyik hitközség lelképásztoraik voltak.

Az avatási ünnepségekre felfigyelt az egész ország. A szigorú vizsgák lezajlottak, ezeken Blau szellemessége uralkodott mindig, így a hallgatóság rendszerint sok újat tanult a szigorlat közben felvetődő problémák új megvilágításából. Azután elérkezett az avatás napja. Papi tálárban vezette a szeminárium templomába a tanári testület élén a fiatal papjelölteket a rektor. Magyar és héber nyelvű avatóbeszédet intézett hozzájuk, magyar és héber diplomákat adott át nekik és az ősi áldással elbocsátotta őket a hagyomány jegyében a szent szolgálatra.

Blau Lajos, akit a tanítvány megfigyelhetett a magánéletben, családjá körében is, mint a jósnak és szeretetnek igazi mintaképét, továbbra is vezetője maradt rabbivá avatott tanítványainak is. Magához vonta összes tanítványai nagy családjába, melynek ő volt a paterfamiliasa. S ha a rabbisors sokszor keserű napjai virradtak fel a tanítvány életében, életbölcseiségének és eszményi világnézetének derűjével magához ölelte a tanítvány gondolatvilágát és ebben az elvontságban megajándokozta az élet nyugalmanak filozófiájával.

A különlegesen nagy egyéniség szellemével látta a zsidóságot sorsát és vele a rabbi életét. Ady Endre⁴ költészetében találunk sorokat, amelyek a poézis eszközeivel fejezik ki azt a mindent átölelő ideálmust, amely Blau lelkét eltöltötte a zsidóságnak és rabbiságnak sorsáról és ezeknek egymáshoz való viszonyáról. Mintha a zsidóság létének és a rabbiság feladatának, sorsának önmagáért valóságát fejezné ki a vátesz-lelkű költő:

... Zsidótalan és szegény rabbi
Soha-soha meg nem tagadlak.

Soha-soha nem állok rabnak
Örjögő népek közepébe.
Nem állhat az, kinek a vágya
A népek és az Isten népe
S a minden vágyak legszebb vágya:

⁴ A rabbiság sorsa (1915. június).

Ez a világ legyen világja,
Ékes, vidám, aki, jaj, ésszel
Embernek mert jönni s meréssel
Szántja, gondolja el a Bolygót.

Aztán mintegy a helyzetkép valóságának döbbenetében felismeri a rabbiság sorsában a nagy ideált és Izrael életében megpillantja, hogy mindenkori »egy-két ember érdeklődik«, akiknek életében van önmagukért való érték:

De már ezért az egy párért is
És magunkért, rabbiságunkért,
Előre az igazságunkért:
Csalatni, csalódní, előre.

Ezen az eszmei síkon tartotta meg saját lelke búvókörében igazi papnak minden tanítványt Blau Lajos. A zsidó világnézetnek a szellemében egyben nevének varázsával, tekintélyének súlyával, tudásának hatalmával, mély életbölcseiségével, lelkének nemesiségével és fenkölt szellemiségének erejével a magyar rabbik generációt nevelte, avatta és tette Izrael lelki vezetőivé egyben a magyar zsidó kultúra és tudomány fákliahordozóivá.

Igy a zsidó hagyományláncolat szentségében folytatókat nevelt a Tan művelésére, a tudás, erkölcsiség és eszme terjesztésére. Ezért tanítványainak lelkisége a szent szolgálat folytatásában összefűződik az ő lelkével, tanításukból a Mester tanítása árad.

*

... Lassan az emlékezés opálózó kódén keresztül a nagy Mester alakja a hitrege csodálatos világába fonódik és az idők mulásában ihlető igaz legendává lesz... Ott kinn a rákoskeresztúri temetőben az azurég kupolájának mélységébe tekint egy sir zöld pázsittal szegélyes fekete márványa, a nemes egyszerű márványemléken pedig egy nyitott könyv: mennyi vigaszt, tanácsot, bölcs életapasztalatot — isteni Igét lehet olvasni ott a síri világban abból a nyitott könyvből!

A tanítvány kegyeletos lélekkel megáll a márványkönyv előtt, érzéseinek szent vonzalmára megnyhul a könyv lapjainak merevsége — lapozni kezd abban és lelkét lángba gyújtó eszméket olvas belőle: a könyv új hitet, új erőt sugároz magából az élet küzdelmeiben elfáradt elé.

És amikor a szent tudományok örök igazsága felragyog ott a Mester sírján a nyitott könyvből — a tanítvány érzi, hogy felette van a Mester örleke és egész életében elkíséri... Így valósul a Mester lelkének halhatatlansága nemzedékeken át: így lesz mindenkori az Igaznak emlékezete — áldássá...

Budapest.

Dr. Katona József.

A rektor úr . . .

Blau Lajos emlékezete.

Felolvastatott az Izr. Magy. Irod. Társulat Blau Lajos-emlékestjén.

*Holtig bilincse a tannak,
úgy szolgálta a tudományt, —
ily férfiak kevesen vannak, —
másért se élt, talán csak annak:
osztatni, üzni a homályt!..*

*Óh, mennyi minden van e szóban:
tanítani, tanítani!
mámorban, félszken lenni józan,
kitartani a rosszban, jóban
s az égi tüzet szítani!..*

*Csak tanítani ment addással,
lelkesebben egyre csak,
céltudatos nagy akarással,
míg suhannak, forró varázsszal
a drága, sziporkás szavak..*

*A géniusza hívta egyre,
szent, titokzatos hatalom
ösztökölte föl, föl a hegyre
s nem nézett kőre, könnyre, sebre,
hogy elindult, — fiatalon!*

*Fiatal volt, hogy nekivágott,
a harcba vetette erejét, —
meggyőzni e hitlen világot,
meghirdetni az Igazságot, —
föltette rá az életét.*

*És haladt tovább, rendületlen,
tovább, fáradhatatlanul,
egy éltlen keresztül, szünetlen,
acélos, izzó lendületben
munkálkodott a Rektor úr.*

*Az Irás örök dlmódója,
az asztala fölé hajolt
és dolgozott. . . Pergett az óra,
odakünn lassan virradóra
halaványult a sárga Hold.*

*A Hajnalok új napot hoztak,
ő dolgozott, tovább, tovább,
hónapok, évek záporoztak
s betűi egyre sorakoztak,
mint fáradi-léptű katonák. . .*

*A Zűrzarba vágott Rendet,
megszinesült a Tudomány,
homályos kérdés felderengett
s a vallás igazsága zengett,
szikrázott a tolla nyomán. . .*

*Pap volt, tudós volt. . . Bölcs, imás,
s hiába ékitné nevét
száz jelzővel a krónikás, —
mert nem kell több, se szebb, se jobb
ennél: Pap volt és semmi más!..*

Barát Endre.

Blau Lajos irodalmi munkássága élte utolsó éveiben. (1926—1936.)

Dr. Blau Lajos irodalmi munkássága félévszázadon keresztül oktatta, nevelte, felvilágosította a zsidó tudományok iránt érdeklődő közönséget. Munkássága méltatásával e bibliográfia keretein belül nem foglalkozhatunk. 1886—1926-ig terjedő irodalmi működésének jegyzékét dr. Friedman Dénes állította össze hazai és külföldi, tudományos és népszerű folyóiratok sokaságából. (Megjelent Blau Lajos jubileumi emlékkönyvében. Budapest, 1926. 14—90. II. Külön is magyarul és németül.)

1926—1936-ig, halála évéig bámulusos kitartással dolgozott és ontotta önálló műveit, cikkeit, bírálatait folyóiratok, gyűjteményes kiadványok egész sora számára. Betegsége miatt ereje annyira aláhanyatlott, hogy kezébe sem tudta venni a tollat. Tanítványainak mondta tollba megírandó cikkeit, emlékezetéből idézve elő adatainak tömegét. Ez a kiegészítés szerkesztésében, felosztásában, technikai eszközeiben tökéletesen alkalmazkodik a dr. Friedman Dénes szerkesztette Blau-bibliográfiához.

Elhunyt rektorunk szétszórta műveinek összegyűjtése szolgáljon kegyeletes megemlékezésül.

1926.

721. The relation of the bible translations of the Jews in romance languages to the ancient versions and the jewish inscriptions of the catacomb. J. Q. R. 157—182.
722. Early christian archaeology from the jewish point of view, Hebrew Union College Annual Cincinnati, 1926. vol. III. 157—214.
723. Moyen de détourner la malédiction dans la Bible. R. E. J. LXXXII. 183—198.
724. אבות בתלמוד ובמדרש. Eschkol. Probeheft. Ugyanez: Eschkol I, 122—124.
725. Schwarz: Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien, Leipzig, 1925. Soncinoblätter L. 248—251.
726. Észrevételek e műben: Apfelbaum A., משה וכו',
727. Beszéd. Újpesti Izr. Hitk. Értésítője. I. 3. szám,

1927.

728. Magyar Zsidó Szemle. Szerkeszti Blau Lajos és dr. Hevesi Simon. Segédszerkesztő dr. Friedman Dénes, XLIV. Budapest, 1927.

729. Bánóczy József 1849—1926. Emlékbeszéd az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1926. december 22-iki felolvasó estélyén, elmondotta: ... Budapest, 1927. 8 l. (Különnyomat M. Zs. Sz. XLIV. 1—7.).
730. Dr. Blau Lajos jubiláris beszéde 1926. május 2-án. M. Zs. Sz. XLIV. 23—26.
731. Hebrew Union College. Egy amerikai rabbiképző. M. Zs. Sz. XLIV. 26—28.
732. Zsidó Biográfia M. Zs. Sz. XLIV. 48—49.
733. Az étrend fogalma az ó-rabbinkus irodalomban. M. Zs. Sz. XLIV. 49—51.
734. Rabbiaavató beszéd 1927. február hó 23-án a Ferenc József Rabbiképző Intézetben. M. Zs. Sz. XLIV. 65—66.
735. Jamblichus titkos tanai. M. Zs. Sz. XLIV. 103—104.
736. Dr. Klein Miksa koporsójánál. M. Zs. Sz. XLIV. 116—117, = Rabbiképző Ért.
737. Kohut Sándor emlékalap. M. Zs. Sz. XLIV. 117—119.
738. Ünnepi mű. A Ferenc József Orsz. Rabbiképző Int. 50 éves jubileumára. Kiadta ... igazgató. Festschrift zum 50 jährigen Bestehen der Franz Josef Landesrabbinerschule. Herausgegeben von ... Budapest, 1927. ספר הוינל למלאת המשימ שנה לבית מדרש הרבנים כוראפעשט: הוצא לאור המנהל.
739. Emlékkönyv. A Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet 50 éves jubileumára 1877—1927. I. A rabbiképző első 50 éve. Írták: B. L. igazgató és néhai dr. Klein Miksa jegyző. Budapest, 1927. 95. l.
740. Emlékkönyv. A Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet 50 éves jubileumára 1877—1927. II. Az intézet elnökei, tanárai és tanítványai. Kiadják dr. Blau Lajos, dr. Hevesi Simon, dr. Friedman Dénes. Budapest, 1927. 152. l.
741. Zsidó önkormányzat a középkorban. M. Zs. Sz. XLIV. 137—143.
742. A palesztinai zsidóság és az őskereszténység problémái. M. Zs. Sz. XLIV. 144—146.
743. Kohut Aruchja. M. Zs. Sz. XLIV. 147—148.
744. Beiktató beszéd. Elmondta 1927. III. 6-án az újpesti izr. hitk. templomában dr. Friedman Dénes főrabbi beiktatására ... igazgató. Budapest, 1927. 4 oldal. (Különnyomat M. Zs. Sz. XLIV. 165—168.) = Újpesti Napló XIX. 1927. = Az Újpesti Izr. Hitk. Ért.-ben I. 1—3.).
745. Palesztina és szomszéd országainak geográfiai szótára. M. Zs. Sz. XLIV. 198—200.
746. Dr. Mezey Ferenc 1860—1927. M. Zs. Sz. XLIV. 209—213.
747. A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet elnökei, tanárai és tanítványai. M. Zs. Sz. XLIV. 221—222. (Az Emlékkönyvben is.).

748. Neumann Ede 1859—1918. M. Zs. Sz. XLIV. 333—336. (Az Emlékkönyvben is.).
749. Klein Miksa. Emlékbeszéd. Elmondta a rabbiképző templomában, 1927. V. 13. ... igazgató. Budapest, 1927. 4 l. = M. Zs. Sz.
750. A rabbiképző félszázados jubileumára. M. Zs. Sz. XLIV. 48.
751. Az utolsó évtized zsidó irodalma. Zsidó Évkönyv, I. 175—177.
752. Prosbol im Lichte der griechischen Papyri und der Rechtsgeschichte von ... Budapest, 1927. 56. l. (Különnyomat.)
753. Observations, sur l'histoire du culte juif. R. E. J. LXXXIII. 138—160.
754. הצופה שנה אחת עשרה
755. שמות החבורים של תורה שבעל פה Poznanski-Gedenkbuch, 5—17. (Külön is.).

1928.

756. Magyar Zsidó Szemle. Szerkesztik dr. Blau Lajos, dr. Hevesi Simon, dr. Friedman Dénes, XLV. évfolyam. Budapest.
757. Ünnepi beszéd. Elmondotta a Ferenc József Országos Rabbiképző intézet 50 éves jubileumán 1927. X. 25-én ... igazgató. Budapest, 1927. 8 oldal. (Különnyomat M. Zs. Sz. XLIV. 33—35.)
758. Mezey Ferenc. Emlékbeszéd. M. Zs. Sz. XLV. 97—100.
759. Dr. Chajjes Perec Hirsch, 1876—1927. M. Zs. Sz. XLV. 100—103.
760. Bánóczi József és az Országos Rabbiképző Intézet. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület 1927. XI. 20-án tartott Bánóczi József emlékünnepevényén felolvasta ... Budapest, 1928. 6 oldal. (Különnyomat M. Zs. Sz. XLV. 103—106.)
761. Bánóczi József ifjúkori levelei. Horváth Cyrill egyetemi tanárhoz. Kiadta és bevezetéssel ellátta ... Budapest, 1928. 89, 38 oldal. (Különnyomat M. Zs. Sz. XLV. 108—142.)
762. Könyvtárak. M. Zs. Sz. XLV. 341—342. (= Egyenlőség XLVIII. 1.)
763. Jabneh. Homiletikai folyóirat. Szerkeszti dr. Blau Lajos, dr. Hevesi Simon, dr. Friedman Dénes. Első évfolyam. A »Magyar Zsidó Szemle Homiletikai melléklete«. Budapest, 1928.
764. Beszédék bibliográfiája. Jabneh, I. 5—6.
765. Rabbiaiató beszéd. Jabneh I. 52—53.
766. Zunz Lipót beszéde a kitérés ellen. Jabneh I. 97—104.
- 767—770. Szinaj. Népszerű zsidó vallási ismeretek tára. dr. Blau Lajos és dr. Hevesi Simon támogatásával szerkeszti dr. Friedman Dénes és dr. Hevesi Ferenc, I—V. szám. Budapest, 1928.

771. A zsidó vallás és a kultúra. Irta ... Budapest, 1928. 120. Szinaj I. 20. oldal.
772. A szófér művészete. Hogyan írják a tórát? Egyenlőség, XLVIII. 28.
773. Mit tettek a zsidók a tudományért? Mult és Jövő XVIII. 285.
774. Matematika, csillagászat 285. Orvostudomány és geografia 349. A zsidó szellem hatása az egyetemes kultúrára 386.
775. A magyar zsidók története. Zsidó Évkönyv, II. 161—162.
776. Dictionnaire hébraïque de B. Jehouda R. E. J. LXXXV. 166—179.
777. Manuscripts hébraïques. R. E. J. LXXXV. 11—40.
778. Encyclopaedia Judaica, R. E. J. LXXXVI. 92—107.
779. Hevesi: Dalalat Alhairin. Majmuni útmutatójának ismertetése. R. E. J. LXXXVI. 107—108.
780. Jüdisches Lexikon. (G. Herlitz) R. E. J. LXXXVI. 199—210.
781. Klatzkin: Thesaurus-Philosophicus Linguae Hebraicae. R. E. J. LXXXVI. 211—215.

1929.

782. Magyar Zsidó Szemle XLVI. évfolyam.
783. A zsidók statisztikái és egyéb adatok. M. Zs. Sz. XLVI. 71—74.
784. A föld vallásai. M. Zs. Sz. XLVI. 74—76.
785. Előterjesztés a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet Internátusa tárgyában. M. Zs. Sz. XLVI. 94—96. (Dr. Szemere Samuval együtt.)
786. A zsidóság erkölcsi világa. M. Zs. Sz. XLVI. 139—142.
787. Német zsidó enciklopédia. M. Zs. Sz. XLVI. 142—144.
788. Zsidó Lexikon. M. Zs. Sz. XLVI. 145—146.
789. A Posnanski Sámuel emlékkönyv. M. Zs. Sz. XLVI. 282—296.
790. A könyv történetéhez. M. Zs. Sz. XLVI. 296—302.
791. A zsidóság kultúr- és vallástörténeti jelentősége. M. Zs. Sz. XLVI. 303—306.
792. Jabneh II. évfolyam.
793. Valamit a beszéd stílusáról. Jabneh II. 4—6.
794. Nem lesz összecsapás a Luzsénszki perben. Egyenlőség, 54. sz.
795. Dr. Blau Lajos nyilatkozata a berlini zsidó tudományos világkongresszusról. Egyenlőség, 59. sz.
796. A boroszlói szeminárium jubilaris műve. Egyenlőség, 10. sz.
797. Evangélikus lelkész a zsidóságról. Zsidó évkönyv III. 245—248.

798. Mezey Ferenc és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. IMIT Évkönyve, 11—25.
799. הצופה שנה שלוש עשרה
800. Die Krönchen der Thora, MGWJ. LXXII. 465—471.
801. Zur Massora: New-York, 1929. 32 oldal. (Különlenyomat a Freidus Memorial Volume-ból. 431—462.)
802. Kohler K.: The Origins of the Synagogue and the Church R. E. J. LXXXVII. 106—112.
803. Enelow (H. G.) Menorat Hamaor of Israel ibn Al-Nakawa, R. E. J. LXXXVII. 217—222.
804. La transcription de l' Ancien Testament caractere greque. R. E. J. LXXXVIII. 18—22.
805. Eschkol. Hebräische Encyclopedie. R. E. J. LXXXVIII. 102—107.
806. Encyclopaedia Judaica t. IV. R. E. J. LXXXVIII.
807. Jüdisches Lexikon. t. III. R. E. J. LXXXVIII. 109—111.
808. Aescoly-Weintraub Introduction à l'étude des hérésies religieuses parmi les juifs. La Kabbale-Le Hassidisme. Essai critique. R. E. J. LXXXVIII. 212—215.
809. Buchwesen. Enc. Jud. IV. 1144—1158.
810. Asmakta or intention. JQR. XX. 321—326.
811. Üdvözlő beszéd a boroszlói rabbiképző jubileumán. Jahresbericht. 1929. 65—67.

1930.

812. Magyar Zsidó Szemle. XLVII. évfolyam. Szerkeszti dr. Blau Lajos, dr. Hevesi Simon, dr. Friedman Dénes, dr. Weisz Miksa. Budapest.
813. Olvasóinkhoz. M. Zs. Sz. XLVII. 1.
814. A házasság történetéhez. M. Zs. Sz. XLVII. 21—39.
815. Német zsidó encyclopaedia. M. Zs. Sz. XLVII. 53—55.
816. Mózes titkos könyve. M. Zs. Sz. XLVII. 55—56.
817. A koronáskás biblia. M. Zs. Sz. XLVII. 56—59.
818. Hebrew Union College Annual. M. Zs. Sz. XLVII. 59—61.
820. Babilonia országa. M. Zs. Sz. XLVII. 63—64.
821. Bevezetés a latin biblia. M. Zs. Sz. XLVII. 64—67.
822. A vallás tartalma. M. Zs. Sz. XLVII. 67—69.
823. A nagy lengyel országos zsinat. M. Zs. Sz. XLVII. 69—70.
824. Pinkos. Jidis negyedéves folyóirat. M. Zs. Sz. XLVII. 70—72.
825. Mendelssohn Mózes összes művei. Jubiláris kiadás. M. Zs. Sz. XLVII. 72—75.

826. Eszkol héber encyclopaedia. M. Zs. Sz. XLVII. 124—126. = Egyenlőség, L. 18.
827. Fiebig a talmudról. M. Zs. Sz. XLVII. 126—127.
828. Néhány észrevétel a régi Izrael történetéhez. M. Zs. Sz. XLVII. 128—130.
829. Zsidó klasszikusok. M. Zs. Sz. XLVII. 130—133.
830. A zsidóság mint földismereti-ethnológiai probléma. M. Zs. Sz. XLVII. 214—218.
831. Magyar városok monografiája. M. Zs. Sz. XLVII. 218—219.
832. Jabneh homiletikai folyóirat. Szerkesztik dr. Blau Lajos, dr. Hevesi Simon, dr. Friedman Dénes, dr. Weisz Miksa. III. évfolyam. A Magyar Zsidó Szemle homiletikai melléklete. Budapest, 1930.
833. Dr. Kohut Sándor búcsúbeszéde Székesfehérvárott, 1884. Jabneh, III. 1—10.
834. A négy fogoly legendája. Zsidó évkönyv. IV. 334—336.
835. Az IMIT bibliabizottságának jelentése. IMIT évkönyv, 321.
836. Morijah pedagógiai folyóirat. A Magyar Zsidó Szemle pedagógiai melléklete. I. évfolyam. Szerkesztik dr. Blau Lajos, dr. Hevesi Simon, dr. Friedman Dénes, dr. Weisz Miksa. Budapest, 1930.
837. Morijah. I. 1.
838. Hittanárképzés. Morijah. I. 32—37.
839. A zsidóság és a külvilág. Mult és Jövő. XX. 73.
840. Schwarz Adolf dr. Egyenlőség, 1930. LI. 6.
841. Mi a zsidóság legjellemzőbb tulajdonsága. Egyenlőség, L. Jubileumi szám.
842. הצופה, שנה ארבע עשרה
843. הצופה, אשכול אנציקלופדיה ישראלית. XIV. 107—109.
844. Lehrer und Gruppieren der Gebote in talmudischer Zeit. Soncino-Blätter, III. 113—128. (Bródy-Festschrift-ből 37—52.)

1931.

845. Achtzehn Predigten, von David Kaufmann. Aus seinem Nachlass herausgegeben von Ludwig Blau und Max Weisz. Budapest, Verlag Jabneh 1931. 80, 183 oldal. (Különlenyomat Jabneh, II. 36—53., 79—119., 151—184. III. 11—40., 57—88., 109—140.)
846. Olvasóinkhoz. M. Zs. Sz. XLVIII. 1.
847. A zsidó hellénista irodalom művei német fordításban. M. Zs. Sz. XLVIII. 44—48.
848. Szakvélemény a Luzsénszky Alfonz által kiadott Talmud magyarul című műről. M. Zs. Sz. XLVIII. 118—138.
849. A harsona szól. Egyenlőség, LII. 1.
850. Nyilatkozat. Egyenlőség, LII. 13.

851. Talmud és a nemzsidók. Egyenlőség, LII. 24—25.
 852. Bernstein Béláról. Egyenlőség, LII. 46.

1932.

853. A/ D. Eisenstein: Szabályok és szokások lexikonja. I—II. New-York, 1928. M. Zs. Sz. IL. 33—40.
 853a. Abulwalid grammatikája I. (Széfer harikma.) Edidit Michael Wilensky. Berlin, 1928. M. Zs. Sz. IL. 116—118.
 853b. Contenau G.: La civilisation Phenicienne, Páris, 1926. M. Zs. Sz. IL. 304—305.
 854. N. Slouschz: Travels in North Africa. Philadelphia, 1927. M. Zs. Sz. IL. 306—307.
 855. Der Gruss im Scheidebrief. M. G. W. J. LXXVI. 310—312, (Sobernheim Festschrift.).
 856. Brief an Niemirover: Omagine Á.—Lui dr. I. Niemirover. Bucuresti, 1932. 190. 1.

1933.

857. Abulwalid grammatikája II. ... Edidit Michael Wilensky. Berlin, 1930. M. Zs. Sz. L. 154—156.
 858. Emlékezés. A Magyar Zsidó Szemle L-ik jubileumára. M. Zs. Sz. L. 186—189.
 859. A Tóra és Haftórák héberül és angol magyarázatokkal. Edited by dr. T. Hertz. London, 1929. Genesis 1930. Exodus 1933. Leviticus 1933. M. Zs. Sz. L. 275—278.
 860. Davidson Izrael: Thesaurus of Mediaeval Hebrew Poetry, I—IV. New-York, 1927—1933. M. Zs. Sz. L. 278—282.
 861. Mit jelent a talmud a zsidóságnak. Egyenlőség. LIV. 10.
 862. Zsidók a művészetben. Múlt és Jövő. XXIII. 333.
 863. A zsidók gazdasági helyzete az ó- és középkorban. IMIT Évkönyv. 9—15.
 864. פירוש למשנה בפרק השועי של מסכת נטין. Haszoker. I. 133—142.
 865. פירוש למשנה ראשונה של מסכת ברכה. Haszoker. I. 2—6.
 866. Die älteste Eheform. Chajes-Gedenkbuch, 6—22.

1934.

867. A Misna recitálása megvéd a bajtól. M. Zs. Sz. LI. 16—18.
 868. Új mű a hasszidizmus történetéről. Kamelhár Jekutiél דוד דעה Bilgoraj, 1933. M. Zs. Sz. LI. 40—43.
 869. A biblia történeti szemlélete. 8°. 14 l. (Különnyomat a Hevesi-Emlékkönyvből 1934. 74—85. ll.).
 870. A héber nyelv fejlődése. Múlt és Jövő. XXIV. 259.

871. Hány csöpp víz van a tengerben? A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve 4—7.
 872. Blau Lajos levele. B. L. T. T. Évkönyv. 1934. 53. 1.
 873. A talmud mint az ókori keleti élet tükré. IMIT Évkönyve, 25—35.
 874. Zsidó Tudományos Akadémia Jeruzsálemben. Múlt és Jövő, XXV. 431.
 876. Egy szó ujév küszöbén. Zsidó Élet, II. 22.
 876. Ein Prinzip der Mischnaredaktion. M. G. W. J. LXXVIII. 119—126. (Löw-Festschrift.).

1935.

877. Zwei dunkle Stellen im Segen Moses. (Dt. 33., 2—3., 24—25.) New-York 1935. 18 l. (Különnyomat a Jewish Studies in Memory of Georg Alexander Kohutból. 91—108.).
 878. Elbogen: A zsidók története Németországban. M. Zs. Sz. LII. 63—69.
 879. Dr. Flesch Ármin: Magyarázatok Salamon példabeszédeihez. Mohács, 1935. M. Zs. Sz. LII. 71.
 880. Józsua kora óta fallal körülvett városok a Szentföldön. B. L. T. T. Évkönyv. 4—7.
 881. Napóleon és a zsidók. Egyenlőség, LV. 36.
 882. A zsinagóga és az ekklezsia. Múlt és Jövő. XXV. 241.
 883. Annuario di Studi Ebraici vol. I. 1934. In memoria di S. H. Margulies, Roma, 1935. M. G. W. J. LXXIX. 404—406.
 884. Lauterbach J. Mechilta des Rabbi Ishmael, 1935. M. G. W. J. LXXIX. 403—404.

1936.

885. Majmonides a nép ajkán. Múlt és Jövő, XXVI. 77—78.
 886. Dr. Klein Sámuel. A zsidó lakósság története Palesztinában a talmud befejezésétől az új települési mozgalomig. Tel Aviv, 1935. Múlt és Jövő, XXVI. 21—22.
 887. Alumma. M. Zs. Sz. LIII. 77—78.

Tárgymutató.

Önálló munkák.

49. Achtzehn Predigten von David Kaufmann. 845.
 50. A zsidó vallás és kultúra. 771.
 51. Bánóczi József. 729., 760.
 52. Bánóczi József ifjúkori levelei. 761.
 53. Klein Miksa. 749.
 54. Prosbol. 752.

55. Ünnepi beszéd. 757.
56. Zur Massora. 801.
57. A Biblia történeti szemlélete. 869.
58. Zwei dunkle Stellen im Segen Moses. 877.

Észrevételek mások művéhez.

משנה וזוה 726.

Folyóiratok.

1. Egyenlőség. 772, 794, 795, 796, 849, 850, 881.
2. Jabneh. 764, 765, 793, 833
3. Jewish Quarterly Review. 721, 810.
4. Magyar Zsidó Szemle. 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 741, 742, 744, 745, 746, 747, 748, 750, 758, 759, 760, 761, 762, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 845, 846, 847, 848, 853, 853a, 853b, 854, 857, 858, 867, 868, 879, 887.
5. Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. 800, 855, 876, 883, 884.
6. Mörilah. 836, 838.
7. Múlt és Jövő. 773, 839, 862, 870, 874, 882.
8. Revue des Études Juives. 723, 753, 776, 777, 778, 779, 781, 802, 803, 804, 805, 806.
9. Soncino-Blätter. 725, 844.
10. Újpesti Izraelita Hitközség Értesítője. 727, 744.
11. Újpesti Napló. 744.
12. Zsidó Élet. 875.
13. הצופה 754, 775, 779, 842.
14. המוקד 864, 865.

Gyűjteményes munkák.

21. Hebrew Union College Annual. 722.
22. Eschkol. 724.
23. Zsidó Évkönyv. 751., 774., 797., 834.
24. Poznansky-Gedenkbuch. 755.
25. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. 748., 835., 863., 873.
26. Encyclopaedia Judaica. 809.
27. Sobernheim-Festschrift. 855.
28. Levi-Festschrift. 857.
29. Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve. 872., 873., 881.
30. I. Löw-Festschrift. 876.
31. Chajes-Gedenkbuch. 866.
32. Hevesi-Emlékkönyv. 869.

Szerkesztések.

Magyar Zsidó Szemle. 728., 756., 782., 812.
 Ünnepi Mű 738.
 Emlékkönyv. 739., 740.
 Jabneh. 763., 792., 832.
 Morijah. 836.

Sorozatok.

Szináj. 707.

**A Magyar Zsidó Szemle „Irodalmi Szemle” rovatában
 megbeszélt munkák betürendes lajstroma.**

1196. Abramsky Ch.: Toszefta Zeraim. Vilna, 1925. XLVIII—375.
1197. Altmann A.: Das früheste Vorkommen der Juden in Deutschland. Trier, 1932. LII—178.
1198. American Jewish Commite: The Jews in Nazi Germany, New-York, 1935. LII—74.
1199. American Jewish Yearbook: Vol. XXVII. Philadelphia, 1935. IL—126. Vol. XXVIII., XLIV—107. Vol. XXXI., XLVII—75.
1200. Apfelbaum A.: Mose Zakuto. Lemberg, 1926. XLVI—155.
1201. Asaf S.: Haj Gaón okmánykönyve. Jeruzsálem, 1930. LII—180.
1202. Bacher V.: Agadat Amoraé Erec Jisrael. Tel-Aviv, 1927. XLIV—152.
1203. Bartholomae Chr.: Die Frau im Recht. Heidelberg, 1924. XLVII—135.
1204. Bauer H.: Kurzgefasste bibl. aram. Grammatik. Halle, 1929. XLVIII—78.
1205. Ben Jehuda: Millón VI. Jeruzsálem-Berlin, XLIV—58.
1206. Beth K.: Frömmigkeit der Mystik und des Glaubens. Leipzig-Berlin, 1927. XLVIII—373.
1207. Bialoblocki S.: Materien zum islamischen und jüdischen Eherecht. Giessen, 1928. IL—46.
1208. Bijdragen en Mededeelingen van het Genootschap voor de joodsche Wetenschap in Nederland. No. III. Amsterdam, 1925. IL—361.
1209. Blackmann A. M.: Das hunderttorige Theben. Leipzig, 1926. XLIV—61.
1210. Blondheim D. S.: Poèmes judeo-français du moyen age. Paris, 1927. XLVII—141.

1211. Bury C.: The Cambridge Ancient History. Cambridge, 1924. XLIV—53.
1212. General Conference of American Rabbis: Vol. XXXV. Cincinnati, 1925. XLIV—60. Vol. XXXVI. Asheville, 1926. XLIV—107 és IL—127. Vol. XXXIX. Detroit, 1929. IL—311.
1213. Choféc Chajjim példázatai: Turda. LII—71.
1214. Chucin: Széfer cedaka umispat. Jeruzsalem, 1927. XLIV—156.
1215. Chwolson O. D.: Das Problem Wissenschaft und Religion. Braunschweig, 1925. IL—203.
1216. Cohen B.: A responsumok listája. Budapest, 1930. L—301.
1217. Dávid A.: Bábel és Assúr. I. Budapest, 1926. XLVI—157.
1218. Drechsler M.: Izsák ben Chajim élete és művei. Szinerválja. 1932. LI—49.
1219. Drews A.: Die Zeugung der Geschichtlichkeit Jesu Karlsruhe, 1926. XLIV—60.
1220. Dubnow S.: Geschichte des Chassidismus. Berlin, 1932. LI—52.
1221. Duff A. B.: Une vie humain par Uriel de Acosta. Paris, 1926. XLIV—62.
1222. Duff A.: A history of religion of Judaism. London, 1927. II—19.
1223. Ehrenberg V.: Karthago. Leipzig, 1928. IL—46.
1224. Enelow H. G.: Menórat Hammaór. New-York, 1929. XLVI—312.
1225. Engelmann M.: In memoriam Rev. Dr. and Mrs. Ph. Klein. New-York, 1927. XLVI—158.
1226. Finkelstein L.: The Commentary of David Kimh on Isaiah. New-York, 1926. XLVII—79.
1227. Finkelstein L.: The Pharisees. 1929. XLVIII—281.
1228. Fischer T.: Das Alfabet der LXX. Münster i. W. 1924. XLVIII—211.
1229. Fischer L.: Die Urkunden im Talmud. Frankfurt, 1930. LII—178.
1230. Fleischer L.: Abraham ibn Ezra's Commentary to Exodus. Vienna, 1926. XLVI—156.
1231. Freudenthal M.: Leipziger Messgäste. Frankfurt, 1928. XLVI—314.
1232. Freud S.: Totem und Tabu. Leipzig-Zürich, 1922. XLIV—151.
1233. Freudiger M.: Mose jedabbér. Budapest, 1927. XLIV—202.
1234. Friedmann H.: A numerus clausus árnyékában. Szarvas, 1926. XLIV—109.

1235. Gábor I.: Der hebräische Urrhythmus. Giessen, 1929. XLVIII—78.
1236. Gaster M.: The Diwan of Don Todros Halewi Abu-Alafia. London, 1926. XLIV—153.
1237. Gebhardt C.: Spinoza. Leipzig, 1932. L—147.
1238. Geven A. S.: Introduction to the Ginsburg edition of the Hebr. Old Testament. London, XLVI—316.
1239. Goetz F.: Die Stellung der Frauen in Judentum. Riga, 1926. IL—197.
1240. Gottheil P.: Fragments of the Cairo Genizah. New-York, 1927. XLVII—140.
1241. V. Görres J.: Mistik, Magie und Dämonie. München-Berlin, 1927. IL—50.
1242. Götze A.: Das Hethiter Reich. Leipzig, 1928. IL—45.
1243. Gressmann H.: Entwicklungsstufen der jüdischen Religion. Giessen, 1927. XLVI—308.
1244. Gressmann H.: The Tower of Babel. New-York, 1928. XLVIII—77.
1245. Gulak A.: Ocar Hastarot. Jeruzsalem, 1927. IL—118.
1246. Gulak A.: Das Urkundenwesen in Talmud. Jeruzsalem, 1931. LII—180.
1247. Gulkovitsch L.: Der Hasidismus religionswissenschaftlich untersucht. Leipzig, 1927. IL—122.
1248. Gulkovitsch L.: Die Entwicklung des Begriffes Hasid im Alten Testament. Tartu, 1934. LII—182.
1249. Gulkovitsch L.: Rationale und mystische Elemente in der jüdischen Lehre. Tartu, 1935. LII—182.
1250. Guttman H.: Die Darstellung der jüdischen Religion bei Flavius Josephus. Breslau, 1928. XLVI—319.
1251. Halevy M. A.: Moïse dans l'histoire et dans la légende. Paris, 1927. XLIV—155.
1252. Hasiloach.: Jeruzsalem, 1927. XLIV—153.
1253. Hebrew Union College Annual. Vol. III. Cincinnati, 1926. XLIV—54. Vol. IV. Cincinnati, 1927. XLVI—310.
1254. Heinemann I.: Die Lehre von der Zweckbestimmung der Menschen. Breslau, 1926. XLIV—63.
1255. Heinemann I.: Antisemitismus. Stuttgart, 1929. IL—120.
1256. Heinemann I.: Die Werke Philos von Alexandria. Breslau, 1929. IL—199.
1257. Heinemann I.: Philons griechische und jüdische Bildung. Breslau, 1930. IL—41.
1258. Heller H.: A tóra jeruzsálemi targumáról. New-York, 1921. XLVIII—48.

1259. Hertz I. H.: Affirmations of Judaism. London, 1927. XLIV—159.
1266. Hertz I. H.: The Battle for the Sabbath et Geneva, 1932. L—251.
1261. Hertz I. H.: Pentateuch and Haftorahs. London, IL—121.
1262. Herzog D.: Josef Bonfils (Tobh Elem) und sein Werk Sophnat Paneach. Heidelberg, 1930. LII—181.
1263. Hilaire B.: Die Juden. München, 1927. IL—310.
1264. Hildesheimer E.: Die Composition von Sammlungen von Responsen der Gaonim. Frankfurt, 1928. XLVI—310.
1265. Hirschfeld H.: Literary History of Hebrew Grammarians and Lexicographers. Oxford, 1926. XLIV—57.
1266. Hirschensohn Ch.: Nimmuké Rasi. Szinerváralja. 1929. IL—199.
1267. V. Holsen H. B. and Walter F. K.: Bibliography practical, enumerative, historical, New-York—London, 1928. IL—93.
1268. Horowitz H.: Kivé Hágeónim, Pietrkow, XLVII—79.
1269. Hölscher G.: Geschichte der israelitischen und jüdischen Religion. Giessen, 1922. XLVIII—372.
1270. Hunterberg M.: The crucified Jew. New-York, 1927. XLVIII—374.
1271. Hurwitz S. L.: Hadat vehachinnuch. New-York, 1927. XLIV—152.
1272. Illustration Juive. Negyedéves folyóirat. Alexandria, IL—125.
1273. Iványi B.: A kir. magyar egyetemi nyomda története 1517—1927. Budapest, 1928. XLVI—153.
1274. Jahrbuch der jüdischen literarischen Gesellschaft. 1927. XLVI—311.
1275. Jawitz W.: Toldot Jisraél. VIII—IX. Berlin-London, 1912—1922. XLIV—55.
1276. Jeremias A.: Die Weltanschauung der Sumerer. Leipzig, 1929. IL—46.
1277. Jeruzsálemi nemzeti egyetemi könyvtár története 1920-ig. 1930. IL—202.
1278. Jews of the close of the Bible ages. London, 1926. XLIV—108.
1279. Jewish Theological Seminary: New-York, IL—361.
1280. Jidische Philologie. Két havi folyóirat. Vilna, 1924. IL—127.
1281. Jirku A.: Die älteste Geschichte Israels. Leipzig, 1917. XLIV—59.

1282. Jung M.: The Jewish Law of Thaft. Philadelphia, 1929. XLVIII—210.
1283. Kaerst I.: Geschichte des Hellenismus. Leipzig-Berlin, 1926. XLIV—200.
1284. Kahana A.: Ezra és Nechemia (Pérus Maddai). Tel-Aviv, 1930. IL—201.
1285. Kahle P.: Massoreten des Westens. Stuttgart, 1927. XLVII—140.
1286. Kaufmann I.: Kathalog, Hebraica-Judaica Handschriften, Inkunabeln. Frankfurt, 1933. LI—50.
1287. Kecskeméti Á.: A csanád-megyei zsidók története. Makó, 1929. IL—119.
1288. Kecskeméti V.: Zsidó évkönyv. II. Budapest, 1928. XLVI—156.
1289. Kornemann: Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur. Heidelberg, 1927. IL—47.
1290. Krauss S.: Joachim Edler von Popper. Wien, 1926. XLVI—152.
1291. Krauss S.: Kadmonijót-Hatalmud. Tel-Aviv, 1932. IL—200.
1292. Landau A.: Jubilee Volume. Vilna, 1926. IL—127.
1293. Landau J. L.: Short Lectures on Modern Hebrew Literature. Johannesburg-London, 1923. XLVIII—372.
1294. Landau J. L.: Viddujim. Wien, 1928. IL—203.
1295. Landau J. L.: Neginot Upoemot. Tel-Aviv, 1933. L—300.
1296. Laser I. M.: Deutsch-hebräisches Wörterbuch. Berlin-Wien, 1927. XLIV—108.
1297. Lazarus I.: Der Numerus Clausus in der Weltgeschichte. Leipzig, 1924. XLIV—59.
1298. Lax: Széfer Maharil. I. Wienerneustadt, 1933. LII—72.
1299. Lewisohn L.: Az örök sziget. Budapest, 1929. XLVII—134.
1300. Lehmann J.: Gemeinde-Synagoge Kohlhöfen. Hamburg, 1934. LII—73.
1301. Lefkowitz: Das Judentum und die geistigen Strömungen der Neuzeit. I. Breslau, 1929. IL—47.
1302. Liebermann S.: On the Jerusalmi, Jeruzsálem, 1929. IL—44.
1303. Libowitz N. S.: művei. XLVI—318.
1304. Lipschitz N. H.: Lebensgeschichte von Weltgoen Rabbi Jischok Elchonon Spektor. Wiljampole, 1929. IL—125.
1305. Loewe H.: Jüdisches Bibliothekwesen im Lande Israel, Jerusalem, 1922. XLVII—135.
1306. Loewinson E.: Roma Israelitica, Frankfurt, 1927. XLVI—308.

1307. Ludwig E.: Schliemann. Berlin—Wien—Leipzig, 1933. L—147.
1308. Maarsen T.: De Responsa als bron voor de geschiedenis der Jooden in Nederland, Amsterdam, 1933. L—153.
1309. Mandl B.: Med. Dr. Markus Moses, Wien. 1928. XLVI—158.
1310. Mandl M.: József Kázár király válaszelevelének hitelessége. Pécs, 1929. XLVI—316.
1311. Marshall I. T. Manual of the Aramaic Language, Leyden, 1929. XLVIII—92.
1312. Mayer L.: Traité de grammaire Hebrique, Paris, 1932. LI—51.
1313. Marmelstein B. Hirschberg A. Z.: Jachas Haagada Lahalacha. Wien, 1929. IL—42.
1314. Mizrach u Maarab.: Havi folyóirat. Jeruzsálem, IL—123.
1315. Müller K.: Die Forderung der Ehelosigkeit für alle Getauften in der alten Kirche. Thübingen, 1927. XLVII—222.
1316. Neumark: Toldot ha Philosophia be Jisrael. Philadelphia, 1929. XLVIII—209.
1317. Neches S. M.: As Thras Told to me Los-Angeles, 1926. XLVI—311.
1318. Nickergall F.: Im Kampf um den Geist, München, 1927. XLVII—219.
1319. Noyes C.: Le genie d'Israel, Paris, 1927. XLIV—155.
1320. Old Testament. Essays etc. London, 1927. IL—125.
1321. Papyri als Zeugen antiker Kultur. Berlin, 1921. XLVII—136.
1322. Pesti Izraelita Hitközség Emlékkönyve, 1925. XLVI—307.
1323. Pines S.: Pérus al Jesajáhu. Wien, 1972. IL—303.
1324. Rabinowitz A. Z.: Haftara. Tel-Aviv, 5688. XLVIII—374.
1325. Rabinowitz A. Z.: Zichronot Glückl. Tel-Aviv, 1929. XLVI—312.
1326. Reinach Th., Mathiew et L. Herrmann: Oeuvres complètes de Flavius Josephus. Paris, 1929. IL—44.
1327. Ribolow M.: S. Hajobél sel Doar. New-York, 1927. XLIV—202.
1328. Rodin P. M.: Monotheism among primitiv peoples. London, 1929. IL—121.
1329. Rosen G.: Juden und Phönizier, Thübingen, 1929. IL—200.
1330. Rowlev H.: The Aramaic of the Old Testament. Oxford—London, 1929. XLVIII—52.

1331. Rothmüller C.: Massoretische Eigenthümlichkeiten der Schrift und Behandlung. Zagreb, 1927. IL—49.
1332. Rubinstein S. M.: A talmud szerkesztésének kutatásához. Lechéker szidur hatalmud. Kowno, 1932. L—150.
1333. Rubinstein S. M.: Kadmonijot Hahalacha. Kowno, XLIV—56.
1334. Scharfstein L.: Háchinuch Beerec Jisraél. 1928. XLVII—221.
1335. Schirmann J.: Die hebräische Übersetzung der Makamen des Hariri. Frankfurt, 1930. L—149.
1336. Schmelzer A.: Prédikációk. Szepesváralja, 1934. LII—72.
1337. Schneider M.: Dikduk Ivri. Vilna, 1926. XLIV—57.
1338. Scholem G.: Bibliographia Kabbalistica. Leipzig, 1927. XLVI—309.
1339. Schottenloher K.: Das alte Buch. Berlin, 1921. XLIV—204.
1340. Schreiber S.: Igrot Szófrim. Budapest, 1929. XLVI—317.
1341. Schriften des jid. Wis. Instituts: Historische Schriften. Warschau, 1929. XLVIII—280.
1342. Schubart W.: Das Weltbild Jesu. Leipzig, 1928. XLVIII—51.
1343. Schwarz A. Z.: Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien, Leipzig, 1925. XLIV—157.
1344. Szimchoni-emlékkönyv. Berlin, 1929. XLVI—312.
1345. Da Silva Rosa: Die spanischen und portugiesischen gedruckten Judaica. Amsterdam, 1933. LI—51.
1346. Sinai Annuar de Studii Judaice. Szerk. Halevy M. A. Bucuresti, 1933. Vol. V. L—151.
1347. Smith W. R.: Lectures of the religion of the Jesuiten. London, 1927. XLVII—222.
1348. Soncino kiadványok. 1929.
1. Steinhardt J.: Neue Holzschnitte zu Jesu ben Elieser ben Sirach.
2. Gelegentliches von Albert Einstein. IL—127.
1349. Soncino Blätter. I. Berlin, 1925—1926. XLIV—106., 1929. XLVIII—280.
1350. Spanier A.: Die massoretischen Accente, Berlin, 1927. XLVIII—134.
1351. Sperber A.: Septuaginta Probleme. Stuttgart, 1929. IL—198.
1352. Spiegelberg W.: Drei Demokratischen Schreiben, Berlin, 1928. XLVIII—48.
1353. Stange E.: (kiadó) Die Religionswissenschaft der Gegenwart. Leipzig, 1925. IL—120.
1354. Strauss E.: Geht das Judentum unter? Wien, 1933. LII—73.

1355. Syria: Revue d'art orientale et archeologie. IL—124.
1356. Tarbic: a szellemi tudományok héber folyóirata. IL—201.
1357. Thackeray H.: Josephus the Man and Historian. New-York, 1929. XLVII—76.
1358. The Legacy of Israel. Essays. Oxford, 1927. IL—357.
1359. Theodor I.: Berésit Rabba XI—XII. Berlin, 1926. XLIV—58.
1360. Thomson V.: Geschichte der Sprachwissenschaft. Halle, 1927. XLVIII—49.
1361. Unger E.: Die Keilinschrift. Leipzig, 1929. IL—91.
1362. Unger E.: Das Stadtbild von Assur. Leipzig, 1928. IL—45.
1363. Varsói Jud. intézet értesítője. Varsó, 1929. IL—42.
1364. Vogt I.: Römische Politik in Ägypten. Leipzig, 1924. XLIV—138.
1365. Wagenaar L.: Studien. Amsterdam, 1932. L—300.
1366. Wachstein B.: Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt etc. Wien-Leipzig, 1926. XLIV—61.
1367. Wachstein B.: Diskussionschrift über die Judenfrage. Wien, 1933. L—152.
1368. Weil Z.: La foi d'Israel. Paris, 1926. XLIV—62.
1369. Wellhausen S.: Die Phariseer und Sadduceer. Hannover, 1924. XLVII—138.
1370. Wells H. G.: A short history of the world. Leipzig, 1923. XLIV—154.
1371. Wohlgemuth I.: Jeschurun, XLIV—158.
1372. Wenger L.: Volk und Staat in Aegypten. München, 1922. XLVIII—281.
1373. De Wilde W.: De messiaansche oowattingen der exegeten: Rasi Aben Ezra etc.: Wageningen, 1929. IL—123.
1374. Wolfsohn S. A.: Crescas Critique of Aristotle. Cambridge, 1929. XLVIII—209.
1375. Zentay D.: Beszélő számok. Budapest, 19 LI—48.
1376. Zifroni A.: Lesonenu. Jerusalem, XLVII—134.
1377. Zijun: A palestinai históriai és etnográfiai társaság értesítője. Jeruzsálem, 1929. IL—197.
1378. Zimmes H. J.: Beiträge zur Geschichte der Juden in Deutschland. Wien, 1926. XLIV—150.
1379. Zlotnik S.: Lexikon von jidischen Chochmes. Varsó, 1929. XLVII—78.
1380. Zweig A.: Herkunft und Zukunft. Wien, 1929. IL—44.
1381. Zum vierzigjährigen Bestehen der Isr. Theol. Lehranstalt in Wien. Wien, 1933. L—152.
1383. Zuri I. S.: Jeruzsálem, 1926. XLIV—15.
1383. Yellin D.: Chikré Mikrá. Jerusalem, 1927. XLVIII—141.

Budapest—Ujpest.

Bakonyi József—Dr. Friedman Dénes.

TUDOMÁNY

A kongresszusi zsidó hitközségek statisztikája

A statisztikát sok szemrehányás érte az utóbbi évtizedekben, amelyeket inkább a statisztikusok érdemelték meg. A számokban nincs tendencia, a számadatokat gyűjtőkben és belőlük következtetést levonókban azonban lehet és gyakran van is. Ott, ahol emberi közösségeket emberek vizsgálnak, nehezen kerülhető el a szándékos vagy akaratlan elfogultság. Sajnos, gyakran megessik, hogy a társadalmi jelenségek kutatója, aki szükségképen maga is tagja valamely közösségnek, nemzetnek, vallásnak, osztálynak, a lelkiületében már előre kialakult érzületét és nézetét utólag akarja igazolni. Az ilyen kutató előítélettel közelednek a tárgyhoz és minden vizsgálódásuk egyetlen célt szolgál: beigazolni az érzületi alapon kialakult előítélet helyességét és beszerezni az indokokat a már kész ítélethez. Már pedig az előítéletek mindig igazságtalanok és megvan az a nagy hátrányuk, hogy nincs ellenük felelőbizetés.

A statisztikával tehát lehet visszaélni, de ennek ellenére feltétlenül élni kell vele, mert nélküle nem kaphatunk megbízható képet az emberi közösségek (államok, felekezetek, társadalmi osztályok) életéről. De a statisztika nemcsak a tényleges állapot megfigyelését, a diagnózist, hanem a fejlődés kialakulásának felismerését, a prognózist is lehetővé teszi; nemcsak hőmérő, hanem barométer is.

Mindaz, amit a statisztika jelentőségéről nagy általánosságban elmondtunk, a zsidó közösségre is vonatkozik. Akik a magyar zsidóság hitéleti, kulturális, szervezeti és igazgatási ügyeivel foglalkoznak, régóta hiányát érzik egy átfogó, a felekezeti élet minden lényeges megnyilvánulását dokumentáló statisztikának. A kongresszusi zsidóság új alkotmányának felépítésénél is sajnosan nélkülöztünk egy megbízható statisztikát, ami pedig a modern jogszabályalkotásnak igen fontos, nem egyszer nélkülözhetetlen segédeszköze. Az Izraelita Országos Gyűlés által megalkotott Kiegészítő Szabályzat hatálybalépése előtt különösen kíváncs volt, hogy a kongresszusi zsidóság hitéleti, kulturális és pénzügyi helyzetéről áttekinthető képet nyerjünk és az egyes hitközségeknek, valamint ezek intézményeinek mű-

ködését tüzetesen megismerjük. Csak a tényleges állapot ismeretében lesz módjában a Kiegészítő Szabályzatban létesített közép- és felsőfokú felekezeti hatóságoknak és országos intézményeknek a hitközségek — itt főként a kisebb községekre gondolok — megfelelő ellenőrzése és irányítása, a tapasztalt hiányok orvoslása. A megbízható statisztika — eltekintve a megismerés tudományos, elméleti jelentőségétől — a tervszerű, céltudatos felekezeti igazgatás alapja, amelyet egyetlen egyházi szervezet sem nélkülözhet. Ez a megfontolás vezette a községkerületi elnökök ülését, amikor 1935. évi július hó 9-én kelt határozatával felkérte az Országos Irodát, hogy a szükséges statisztikai felvétel céljaira megfelelő kérdőíveket szerkesszen és küldjön szét valamennyi anya- és fiókhitközséghez, anyakönyvi kerületekhez, a községkerületekhez és az összes rabbikhoz. Az Országos Iroda e határozat folytán négyféle kérdőívet szerkesztett meg; külön kérdőív készült a hitközségek, az anyakönyvi kerületek, a községkerületek és a rabbik számára. A hitközségek kérdőíve három csoportban, összesen 120, az anyakönyvi kerületek kérdőíve 33, a községkerületeké 39, a rabbiké 31 kérdést tartalmazott. Jóllehet az Iroda még 1935. év augusztus havában szétküldte a kérdőíveket, mégis mintegy másfél évig tartott, míg azok kitöltve visszaérkeztek. Nem egy törpe hitközség és főként fiókhitközség nem tudta a kért adatokat szolgáltatni, ami szomorú fényt vet a kis hitközségek elhagyatottságára, az adminisztrációnak hiányosságaira és arra a patriárchálisnak nevezhető rendre, vagy inkább rendetlenségre, amely az ily kicsiny közösségekben még most is, mintegy hetven esztendővel a kongresszusi szabályzat keletkezése után tapasztalható. A mostani adatgyűjtés újabb bizonyítékát szolgáltatja a jól kiépített, közép- és felsőfokú tagozatokkal bíró, erőteljes felekezeti alkotmány szükségességének, mert csak így lesz lehetséges a minden felügyelet hiányában szűkülőkódó, magukra hagyott kicsiny hitközségek és fiókhitközségek gyámolítása és szellemi megsegítése.

Hosszas levelezés és számos sürgetés után végre egybeült a statisztikai anyag és úgy véljük, hogy úgy a felekezeti igazgatás gyakorlati céljait, mint a magyar zsidóság statisztikájának ügyét szolgáljuk akkor, mikor a feldolgozott anyagot közzétesszük. Fellette kívánatos volna, hogy az orthodox és a status quo hitközségek statisztikája is rendelkezésünkre álljon, mert a magyar zsidóság felekezeti életéről csak így nyerhetnénk teljes képet. Ezenkívül a statisztikai felvételt időnként meg kellene ismételni, hogy a felekezet életének alakulását, a fejlődést vagy visszafejlődést figyelemmel kísérhessük.

Az Országos Iroda statisztikai adatgyűjtését az alábbiakban közöljük:

I. Csonka-Magyarország zsidó lakosságának számbeli alakulása:

Év	Lélekszám	Országos arányszám
1910.	471.355	6.2%
1920.	473.310	5.9%
1930.	444.567	5.1%

Budapest székesfőváros zsidó lakosságának számbeli alakulása:

Év	Lélekszám	Arányszám
1910.	203.687	23.1%
1920.	215.512	23.2%
1930.	204.371	20.3%

1910-ben az ország jelenlegi területe zsidó lakosságának 43'2%-a, 1920-ban 45'5%-a, 1930-ban már 45'9%-a lakott Budapesten. A magyar zsidóságnak az ország központjában való tömörüléséről és a központ felszívó erejéről sokkal tisztább képet nyerünk, ha a Budapest székesfővárossal úgyszólván egybeépült környező 21 várost és községet is figyelembe vesszük. Nagy-Budapesten az 1930. évi népszámlálás szerint összesen 232.212 izraelita lakott, vagyis az ország izraelita lakosságának 52'2%-a. (Ugyanakkor az ország összlakosságának csupán 11'6%-a lakott Budapesten és 16'3%-a Nagy-Budapesten.) Az urbanizálódás régóta jellemző a zsidóságra; a világháború után különböző okok közrehatása következtében ez a folyamat nagyon meggyorsult és a jövőben is folytatódni fog. A nagyvárosban való összezsúfолódás vallás-erkölcsi, társadalmi és gazdasági jelentőségének méltatása külön tanulmányt igényel.

II. A magyar zsidóság megoszlása a három felekezeti árnnyalat közt. (1930).

Kongresszusi hitközségek lélekszáma	292.155
Orthodox hitközségek lélekszáma	134.972
Status quo ante hitközségek lélekszáma	17.440
Összesen:	444.567

III. Csonka-Magyarország 8 községkerületének lélekszáma (1930.)

VI. községkerület (székhely: Budapest)	227.972
VIII. községkerület (székhely: Szombathely)	5.734
IX. községkerület (székhely: Nagykanizsa)	14.546
X. községkerület (székhely: Pécs)	9.394
XI. községkerület (székhely: Székesfehérvár)	6.100
XII. községkerület (székhely: Győr)	6.915
XVI. községkerület (székhely: Szolnok)	6.892
XXII. községkerület (székhely: Szeged)	14.602
Összesen:	292.155

A magyar zsidóságnak Budapesten és környékén való összehúzóföldeléséből következik a kongresszusi községkerületek népességének egészen rendkívül aránytalan megoszlása. A közel 230.000 lelket számláló VI. községkerülettel szembeállítva amely Budapestet, Pest- és Bács-Bodrog vármegyéket foglalja magában, eltörpülnek a kis, 6–9000 lélekkel bíró községkerületek és az aránylag népesebb nagykanizsai és szegedi kerületek sem érik el a 15.000 főt. Ilyen körülmények közt úgyszólván lehetetlenné vált a mammutterjedelmű VI. községkerület megfelelő adminisztrálása, de a törpe kerületek életképességéhez is sok szó fér. A Kiegészítő Szabályzat már részben levonta a jelenlegi helyzet tarthatatlanságából a tanulmányt, amikor a mostani VI. községkerületet, amely a kongresszusi zsidóság 78%-át foglalja magában, három községkerületre osztotta fel. A jelenlegi VI. községkerületből alakítandó községkerületek lélekszáma így alakulna:

Budapesti községkerület	192.874
Budapestvidéki községkerület (székhelye Újpest)	27.230
Kecskeméti községkerület (székhelye: Kecskemét)	7.868
Összesen:	227.972

A gyakorlat fogja megmutatni, hogy a kecskeméti községkerület életképes lesz-e? A túlméretezett VI. községkerület felosztása feltétlenül szükséges volt, de véleményünk szerint a törpe községkerületek összevonása sem lesz elkerülhető.

IV. A hitközségek statisztikája.

Csonka-Magyarország területén 1935-ben összesen 104 kongresszusi szervezeti anyahitközség és 76 fiókhitközség volt. A hitközségek az egyes községkerületek közt a következőképpen oszlanak meg:

Községkerület	Anyahitközségek száma	Fiókhitközségek száma	Összes hitközségek száma
Budapesti (VI.)	28	40	68
Nagykanizsai (IX.)	19	5	24
Szombathelyi (VIII.)	8	—	8
Pécsi (X.)	9	7	16
Székesfehérvári (XI.)	10	14	24
Győri (XII.)	5	1	6
Szolnoki (XVI.)	10	4	14
Szegedi (XXII.)	15	5	20
Összesen:	104	76	180

Az anyahitközségek lélekszám szerinti megoszlását az alábbi táblázat tünteti fel:

Lélekszám	Hitközségek száma
100-on alul	2
100—200	11
200—300	18
300—400	14
400—500	6
500—600	9
600—700	8
700—800	3
800—900	6
900—1000	2
1.000—1.200	5
1.200—1.500	3
1.500—2.000	2
2.000—2.500	2
2.500—3.000	1
3.000—4.000	4
4.000—5.000	2
5.000—6.000	3
6.000—10.000	—
10.000—15.000	2
Összesen:	103

Különleges helyet foglal el a kongresszusi szervezetben a nagy pesti hitközség, amelynek lélekszáma meghaladja a 170.000-et.

Oly politikai község, amelyben kongresszusi és orthodox szervezeti hitközség is áll fenn, 15 van; kongresszusi és status quo ante jellegű hitközség egyetlen községben sincs. Ellenben 7 olyan politikai község van, amelyben az orthodox hitközség

mellett status quo ante hitközség is létezik. Hét kongresszusi anyahitközségben orthodox jellegű imaházi egyesület működik a hitközség felügyelete alatt. Ezenkívül a pesti hitközség területén 22 imaegyesület áll fenn.

Az anyahitközségeknek a fennálló törvényes rendelkezések értelmében (kongr. szab. I. 29. j./p. 1191/1888 V. K. M. sz. körrend. 4/p.) alapszabályokkal kell birniok. A fiókhitközségek nem kötelesek alapszabályokat alkotni és a 76 nyilvántartott fiókhitközség közül mindössze 15-nek vannak alapszabályai. Kíváncos volna, hogy legalább a nagyobb fiókhitközségek viszonyaiknak megfelelő alapszabályokat alkossanak, míg a kisebb tagszámú fiókhitközségek jogviszonyait az eddigienél részletesebben kellene szabályozni.

A hitközségek hitéletét összesen 72 anyakönyvvezető-rabbi — köztük 6 rabbihelyettes — és 12 más rabbi irányítja. A rabbi 27 hitközségben tagja az előjárásnak és a képviselő-testületnek. Az anyakönyvvezető-rabbi tisztség 32 hitközségben nincs betöltve; több életképtelen anyakönyvi körület összevonása már az elmúlt években megtörtént, a további összevonás folyamatban van. Országos átlagban 3476 hívőre, a VI. községkerületben 7862 lélekre jut egy lelkipásztor. A 84 működő rabbi közül 56 a Ferenc József Rabbiképző Intézetben, 5 a pozsonyi rabbiiskolán, 2 a berlini Hochschule für die Wissenschaft des Judentums c. rabbiképző intézetben, 1 a berlini Rabbisemináriumban, 2 Frankfurtban szerezte meg a rabbiképesítést, míg 18 rabbi három elismert rabbi Hattaráh-jával rendelkezik.

A kongresszusi szervezeti hívek összesen 253 templomban és imaházban végzik ájtatoskodásukat, a templomszékek száma 55.471. (Országos átlagban minden öt kongresszusi izraelitára, a VI. községkerületben minden tíz kongresszusi hívőre esik egy templomszék.)

A rituális metszést összesen 219 metsző látja el; országos átlagban 1333 hívőre, a VI. községkerületben 2420 lélekre jut egy metsző.

A kizárólag kántori funkciókat végző alkalmazottak száma mindössze 39, a VI. községkerületben egymagában 25.

A kizárólag hitoktatással foglalkozó tisztviselők száma 114, ezek közül a tulnyomó rész (104) a VI. községkerületben működik. Vidéken a legtöbb helyen a rabbi vagy tanító, a fiókhitközségekben a kántormetsző végzi a hitoktatást. Szomorú jelenség, hogy 4 anya- és 4 fiókhitközségben egyáltalán nem történik gondoskodás a rendszeres hitoktatásról. (Az utóbbi években e tekintetben javult ugyan a helyzet, de oly névleges

hitközségek fenntartása, ahol hitoktatás nincs, teljesen céltalan.)

Rituális fürdője	23,
külön baromfivághóhelye	131,
saját kezelési mérszárszéke	15,
saját pászkasütődéje	6 hitközségnek

van. Talmud Tóra tanfolyamot mindössze 23 hitközség tart fent.

A 76 nyilvántartott fiókhitközség közül 51-ben tartanak rendszeres péntekesti és szombati istentiszteletet; 22 fiókhitközségben csak a zarándok- és főünnepeken van istentisztelet, 3 fiókhitközség e kérdésre nem válaszolt.

Az összes fizetési tisztviselők és alkalmazottak száma 1380, akik közül 928 a VI. községkerületben teljesített szolgálatot. Az alkalmazottak száma egy-egy hitközségben országos átlagban 7,6, a VI. kerületben 13,6. Országos átlagban 2116 kongresszusi izraelitára, a VI. kerületben 2456 lélekre jut egy alkalmazott.

A véglegesített hitközségi alkalmazottak száma (az élet-hossziglan választott rabbikon és tanszemélyzeteken kívül) mindössze 205, akik közül 148 a VI. községkerület hitközségeiben teljesít szolgálatot. Az alkalmazottak jogviszonyai szempontjából figyelemre méltó, hogy szolgálati és fegyelmi szabályzat csupán 30 hitközségben van és nyugdíjigénnyel (a tanszemélyzeteken kívül, amelynek nyugdíját állami jogszabályok biztosítják) összesen csak 159 hitközségi alkalmazott bír, akiknek tulnyomó része a VI. községkerületben — főleg a budapesti hitközségekben — működik. Illetménycsökkentés 1930. január 1. óta 107 hitközségben történt, amelynek mértékét az alábbi táblázat tünteti fel:

Csökkentés mérvé	Hitközségek száma
10%-ig	32
10—20%-ig	37
20—30%-ig	20
30—40%-ig	7
40—50%-ig	10
50—60%-ig	1
Összesen:	107

V. A hitközségek jótékonyági munkássága.

Kórházakat 1 hitközség (a pesti) tart fenn, összesen 667 ágygal. A kórházakban 1934. évben összesen 72.906 beteg részesült kezelésben, akik közül 45.662 (65,3%) volt a nem izraelita vallású. A teljesen ingyenesen kezelt betegek száma

1934. évben 60.016, az ápolási napok száma 205.558 volt. A kórházi kiadások az 1934. évben 1.421.923 P 46 f-t, a bevételek 1.290.307 P 42 f-t tettek ki.

Szeretetházakat és aggok házat 19 hitközség tart fent 333 ágygal. A teljesen ingyen ápolottak száma az 1934. évben 163 volt. Népkonyha a jelzett évben 11 hitközségben működött; ezek közül 6 a budapesti hitközségekben. A népkonyhák összesen 1881 személyt 510.554 adaggal részesítettek étkezésben.

A kongresszusi szervezeti zsidóság emberbaráti és jótékony-sági munkájáról a fenti adatok nem nyújtanak teljes képet, mert a Chevra Kadisák tevékenysége a jelen munkálatban nem nyert feldolgozást. Megállapításunk szerint a kongresszusi hitközségek székhelyén 120 Chevra Kadisa működik, összesen 39.939 taggal. A Pesti Chevra Kadisának 25.000 tagja van, a budainak 1200, az óbudainak 600.

A zsidó jótékony-ságot szolgálják a nőegyletek is; a kongresszusi hitközségekben 1934. évben 87 (a fővárosban 12) nőegylet, összesen 18.403 taggal működött. A fővárosi nőegyletek taglétszáma 7412 volt.

VI. A hitközségek szertartási tevékenysége.

A beérkezett adatok szerint 1934. évben a kongresszusi hitközségeknél 1623 születési esetet jegyeztek be a felekezeti anyakönyvben. Természetesen a születések száma jóval meghaladja a bejelentett esetek számát, ami abból is kitűnik, hogy Budapesten 1934. évben 1567 zsidó gyermek született, de a budapesti kongresszusi hitközségeknél csak 994 esetet jelentettek be a szülők. Ha az 1567 születési esetből 10%-ot, vagyis 157-et az orthodoxia javára le is vonunk, még mindig 416-ra tehető azon születések száma, amelyek a budapesti kongresszusi hitközségeknél nem jelentettek be. Vidéken a helyzet valószínűleg kedvezőbb.

Az elmaradt circumcisiók számát nem sikerült pontosan megállapítani. A vidéki hitközségek adatszolgáltatása szerint ez mindössze 11 esetben történt meg az 1934. évben. A pesti hitközség közlése szerint a bejelentett születési esetek közül 35 esetben maradt el a circumcisió. Óbudán és Kőbányán összesen 4 esetben mellőzték ezt a szertartást, míg Budáról erre vonatkozólag nem érkezett jelentés.

A bejelentett halálozások száma 1934. évben 4030 volt, ebből a budapesti hitközségekre 2728 esik. Feltehető, hogy a halálesetek nagyrésze bejelentetett, mert a hivatalos statisztika szerint 1934. évben Budapesten 3004 izraelita halt

meg, míg a kongresszusi hitközségeknél 2728 bejelentés történt. Ha a fenti 3004 halálesetből a budapesti orthodox hitközségre 10%-ot számítunk, 2700-ra tehető a Budapesten 1934. évben elhalt kongresszusi izraeliták száma, ami majdnem teljesen egyezik a tényleg bejelentett halálesetek számával.

Az egyházilag megáldott és anyakönyveit házasságok száma 1934. évben 1597 volt, amiből 1050 Budapestre esik. A rabbik tevékenységi kimutatása szerint 1934-ben a kongresszusi rabbik 1898 esketést végeztek. Az eltérés a hitközségek és a rabbik adatai közt arra vezetendő vissza, hogy számos esketés fiókhitközségben történt és ezek jelentékeny részénél az anyahitközségnél való anyakönyvelés elmaradt. A hivatalos statisztika szerint a jelzett évben Budapesten 1755 olyan házasságot kötöttek, amelynél úgy a vőlegény, mint a menyasszony izraelita vallású volt. Ha ebből 10%-ot számítunk orthodox házasságként, 530-ra tehető Budapesten azon házasságok száma, amelyek nem részesültek egyházi áldásban. Ez a budapesti kongresszusi hitközségekhez tartozó személyek által kötött házasságoknak (1580) több mint 33%-a. A vidéken nyilván itt is kedvezőbb a helyzet.

Az 1934. évben az egyházilag eszközölt válások száma mindössze 110 volt. (Ebből Budapesten 89.) Chalica-szertartás 8 esetben eszközöltetett. (Budapesten 4.)

A Bármicvah avatások száma az említett évben 1101 volt, ebből Budapesten 658. Arról, hogy a fővárosban hány esetben maradt el a Bármicvah avatás, nincs adatunk, de a vidéken ez mindössze 10 esetben történt meg. A leányavatások száma 1251-et tett ki. (Budapesten 965-öt.)

Az izr. vallásból való kilépést az 1934. évben a kongresszusi hitközségeknél összesen 936 (ebből Budapesten 712) személy jelentette be. Ugyanezen évben összesen 281 (ebből Budapesten 174) személy jelentkezett a hitközségeknél az izr. vallásra való áttérés végett.

VII. A hitközségek tanügyi és kulturális tevékenysége.

A kongresszusi hitközségek által fenntartott elemi népiskolák számát az alábbi táblázat tünteti fel:

Község- kerület	Iskolák száma	Tanulók száma	Ebből keresztény
VI.	22 (Bpest 9)	3159	26
VIII.	3	230	3
IX.	6	297	19
X.	9	372	34
XI.	4	155	3

Község- kerület	Iskolák száma	Tanulók száma	Ebből keresztény
Áthozat	44	4213	85
XII.	3	242	—
XVI.	7	277	51
XXII.	8	517	56
Összesen:	62	5249	192

A fővárosi kongr. hitközségek összesen 9 elemi népiskolát tartottak fent 1934. évben az alábbi megoszlás szerint:

Hitközség	Iskolák száma	Tanulók száma	Ebből keresztény
Pest	6	2217	5
Buda	1	81	—
Óbuda	1	93	2
Kőbánya	1	17	1
Összesen	9	2408	8

Egy-egy népiskolára országos átlagban 85, a fővárosban 265, a vidéken 54 tanuló jutott, ami élenként illusztrálja azt a nagy áldozatot, amelyet vidéki iskolafenntartó hitközségeink a zsidó iskoláért hoznak.

A tanulók közül 2676 fiú, 2573 leány volt.

A beszolgáltatott adatok szerint az 1934/35. tanévben a kongresszusi hitközségekben (Pest kivételével, amelynek adatai nem érkeztek be) összesen 3818 izr. vallású gyermek tanult nem izraelita iskolában, ami egymagában mutatja, hogy számos hitközség nem tesz eleget iskolaállítási kötelezettségének. A VI. községkerületben (Pest nélkül) 3222 izraelita vallású gyermek járt nem izraelita iskolába.

Meg kell említenünk e helyen az izr. jellegű magán elemi iskolákat is, amelyeknek száma az 1934/35. tanévben a kongresszusi hitközségekben 6 volt, összesen 227 izr. vallású tanulóval.

A nyilvános elemi iskoláknak a tanerők száma szerinti megoszlása az alábbi kimutatásból tűnik ki:

Községker.	1 tanerős	2 tanerős	3 tanerős	4	5	6	7	Tanerők száma
VI.	8	5	—	6	1	—	2	61
VIII.	1	—	1	1	—	—	—	8
IX.	4	—	—	2	—	—	—	12
X.	8	—	—	1	—	—	—	12
XI.	2	1	—	1	—	—	—	8
XII.	2	—	—	—	—	1	—	8
XVI.	5	1	—	1	—	—	—	11
XXII.	4	2	1	—	1	—	—	16
Összesen	34	9	2	12	2	1	2	136

Az egy-egy tanítóra eső tanulók átlagszáma 38'6, ami az országos arányszámmal szembeállítva pedagógiai szempontból kedvezőnek mondható. A fővárosi kongr. hitközségeinek iskoláiban 37 tanerő 2408 elemi iskolai tanuló oktatását végzi, az egy-egy tanítóra jutó tanulók átlagszáma 65.

A tanszemélyizetre vonatkozó lényegesebb adatokat az alábbi táblázat tünteti fel:

Tanerők	száma :	Összesen :
Férfi :	79	136
Nő :	57	
Rendes :	120	136
Segéd :	11	
Helyettes :	5	

A vidéken a férfitanerők száma (66) meghaladja a tanító-nők számát (34), ami érthető is, mert a férfitanítók a vidéki hitközségekben a jegyzői és más teendőket is ellájták. A fővárosban 13 tanító és 23 tanítónő állott alkalmazásban.

Az iskolák az osztályok száma szerint a következőképp csoportosulnak:

Osztályok s z á m a	Iskolák
1. osztályu	—
2. "	3
3. "	—
4. "	43
5. "	7
6. "	9
Összesen:	62

A kongresszusi zsidóság iskoláinak fájdalmas sorvadását az alábbi táblázatok szemléltetik:

A) Megszűnt iskolák:

Községkerület	Megszűnt iskolák	Tanerők száma
VI.	14	20
VIII.	4	4
IX.	16	22
X.	6	7
XI.	13	17
XII.	1	1
XVI.	4	4
XXII.	8	9
Összesen:	66	84

A megszűnt iskolák közül 38 iskola 55 tanerővel anyahitközségben, 28 iskola 29 tanerővel fiókhitközségben állott fent.

B) Az iskolák megszűnésének időpontja:

Megszűnés éve	Megszűnt iskolák
1866—1868.	2
1869—1874.	—
1875—1880.	3
1881—1890.	2
1891—1900.	11
1901—1910.	13
1911—1920.	12
1921—1930.	19
1931—1932.	4
Összesen:	66

A legnagyobb pusztulást a zsidó iskolák soraiban az utolsó évtizedek, főleg az 1920-as évek végezték. Az 1921-től 1930-ig terjedő évtizedben 19 kongresszusi iskola szűnt meg, főként a tanítói fizetést kiegészítő államsegély megvonása miatt. Az államsegélyek megvonása elsősorban a tanulók számának megfogyatkozására vezető visszafordítandó. Míg 1921. óta országos átlagban az elemi iskolák tanulóiinak száma 4%-al gyarapodott, az izraelita elemi iskolákban a tanulók száma 22%-al (a kongresszusiaknál bizonyára ennél is nagyobb mértékben) csökkent.

Az 1934/35. tanévben végzett hitoktatásról az alábbi táblázat tájékoztat:

Községkerület	Tanulók száma	Heti hittan-órák száma
VI.	19.705	2457
VIII.	451	85
IX.	1.018	230
X.	739	132
XI.	557	162
XII.	1.004	150
XVI.	692	177
XXII.	1.397	320
Összesen:	25.563	3713

A hitközségek által fenntartott elemi iskolákban a heti hittanórák számát a következő kimutatás tünteti fel:

Heti hittan-órák száma	Iskolák száma
2 óra	15
3 „	1
4 „	14
5 „	15
6 „	13
7 „	4
Összesen:	62

Mint látható, heti 5, vagy ennél több hittani órában a hittant a 62 kongresszusi elemi iskola közül csak 32 iskolában oktatják és 15 olyan iskolánk van, ahol a heti hittani órák száma a törvényileg előírt kettő. Ez mindenestre sajnálatos jelenség, amelyen sürgősen változtatni kell, mert a zsidó iskola főcélja és elsőrendű kötelessége az intenzív hitoktatás.

A beérkezett válaszok szerint 40 hitközségben — főként fiókhitközségekben — egyáltalán nem használnak hittankönyvet. A rabbik mindössze 21 fiókhitközségben ellenőrizték a hitoktatást és 34 fiókhitközségben jelentek meg a hittanvizsgán, holott a fiókhitközségek száma 76. A községkerületi elnökségek, tanfelügyelők és a községkerületi rabbibizottság feladata lesz odahatni, hogy a fiókhitközségek és szórványok hitoktatása kellően ellenőriztessék.

Talmud-Tóra intézmény mindössze 23 hitközségben működik az alábbi kimutatás szerint:

Községkerület	Talmud-Tórák száma	Tanerők száma	Tanulók száma
VI.	8	31	730
VIII.	1	3	168
IX.	1	1	46
X.	4	7	186
XI.	6	9	148
XII.	—	—	—
XVI.	3	4	45
XXII.	—	—	—
Összesen:	23	55	1323

Ezenkívül a XXII. községkerületben két hitközségben a rabbi heti 1, illetve 2 órában összesen 34 középiskolai tanulót bibliai oktatásban részesít.

A fővárosban a pesti, budai és óbudai hitközségek 1—1 Talmud-Tórát tartanak fent, összesen 258 tanuló részvételével. (Ezek a fenti kimutatásban bennfoglaltak.)

A Talmud-Tórák megoszlása az osztályok száma szerint:

1. osztályú	11,
2. „	1,
3. „	3,
4. „	5,
8. „	3 Talmud-Tóra volt.

A heti órák száma az egyes Talmud-Tórákban:

Heti 1 óra	5 Talmud Tóra iskolában.
„ 2 „	10 „ „ „
„ 3 „	2 „ „ „
„ 4 „	2 „ „ „
„ 5 „	3 „ „ „
„ 6 „	1 „ „ „

Bár-Micvah tanfolyam mindössze 20 hitközségben volt szervezve az 1935. évben.

Kisdóvó-intézet az 1934/35. tanévben 4 hitközségben összesen 138 gyermekkel működött.

A hitközségi könyvtárakról az alábbi táblázat nyújt felvilágosítást:

Község-kerület	Könyvtárak száma	Kötetek száma
VI.	11	18.405
VIII.	—	—
IX.	3	1.237
X.	3	3.164
XI.	2	1.886
XII.	1	300
XVI.	3	950
XXII.	3	298
Összesen:	26	26.240

A fővárosi hitközségek — amelyek a fenti kimutatásban bennfoglaltaknak — az alábbi adatokat küldték be:

Hitközség	Könyvtárak száma	Kötetek száma
Pest	1	12.255
Buda	1	2.000
Obuda	1	1.200
Kőbánya	1	320
Összesen:	4	15.775

A pesti hitközség könyvtárát 394, a budaiét 62 személy

vette igénybe az 1934. év folyamán. (Ezek a számok nem a látogatókat, hanem a kölcsönzőket tüntetik fel.)

A hitközség által fenntartott könyvtárakon kívül a felekezeti egyesületek könyvtárainak állománya az említett évben 10.939 kötet volt.

Mindezek az adatok a zsidó könyvtárügy fejletlenségéről tesznek bizonyosságot. Egy céltudatos zsidó kultúrpolitikára ezen a téren is nagy feladatok várnak.

VIII. A hitközségek gazdasági helyzete az 1934. évben.

A) Bevételek.

A kongresszusi hitközségek összes bevételei az 1934. évben 6,735.403 P 17 fillért tettek ki. Ebből az összegből az anyahitközségekre 6,588.215 P 36 f., a fiókhitközségekre 147.187 P 81 f. esik. Az Országos Iroda által eszközölt összeírás szerint a kongresszusi anyahitközségek 1929. évi bevételei 7,436.947 P 18 fillért tettek ki, a visszaesés tehát az anyahitközségeknél 5 év alatt 848.731 P 82 fillér, vagyis mintegy 13%. (A fiókhitközségek bevételeiről és kiadásairól 1929-ben nem készült statisztika.) Minthogy a négy budapesti hitközség 1929. évi bevételei 5,038.913 P 61 fillérre rúgtak, az 1934. évi bevételek pedig csak 4,622.167 P 90 fillért értek el, a csökkenés a fővárosban 416.745 P 71 fillér, vagyis körülbelül 8%.

A fővárosi hitközségek 1934. évi bevételei egyébként az összes kongr. hitközségek bevételeinek 68% -át teszik ki.

A hitközségek (anya- és fiókhitközségek) 1934. évi bevételeit községkerületenként az alábbi táblázat tünteti fel.

VI. községkerület:	P 5,220.974.52
VIII. „	„ 159.164.28
IX. „	„ 299.800.41
X. „	„ 244.789.35
XI. „	„ 144.936.22
XII. „	„ 172.652.28
XVI. „	„ 180.669.54
XXII. „	„ 312.416.57
Összesen:	P 6,735.403.17

A hitközségek bevételei az egyes bevételi források szerint a következőképpen alakultak:

Bevételi forrás:	1934:	1929:	Jegyzet:
	P	P	
Adók:	2,868.470.42	3,112.847.53	
Gabellák:	347.219.60	232.685.44	
Pászkaeladás:	177.630.38	—	L. egyéb bevételek
Imaszékek:	341.916.83	472.156.28	
Szertartási díjak:	193.8 9.91	332. 91.73	
Iskolai bevételek:	215.069.95	252.749.68	
Hitoktatás:	95.927.22	—	L. egyéb bevételek
Iskolai államsegélyek:	15.426.86	—	L. egyéb bevételek
Községi segélyek:	254.6 8.88	437.687.82	
Orsz. Irodai segélyek:	12.283.42	—	L. egyéb bevételek
Adományok:	173.574.08	246. 08.68	
Kórházi, szeretetházi és hasonló bevételek:	1,317.640.85	1,186.862.17	
Ingatlanok:	145.839.30	211.816.75	
Alapítványok:	75.073.21	88.183.08	
Kamatok:	38.186.26	24.400.31	
Nyugdíjintézet:	982.79	—	
Egyéb bevételek:	461.653.21	787.757.71	
Össze-en:	P 6.735.403.17	P 7.436.947.18	

Megjegyzendő, hogy az 1929. évi adatok csak az anyahitközségek bevételeit tüntetik fel, míg az 1934. évi statisztikában a fiókhitközségek is szerepelnek, összesen 147.187 P 81 fillér bevéttel.

Az iskolai államsegélyek rovatában nem szerepelnek az állam által a tanítói állások után nyújtott fizetést kiegészítő államsegélyek. Az 1930/31. költségvetési évben az állam összesen 239 izr. elemi iskolai tanítónak 376.868 P 60 f. fizetést kiegészítő államsegélyt folyósított.

Az Országos Irodához beérkezett adatok szerint az 1934/35. tanévben 23 kongresszusi hitközségben 42 tanítói állás, összesen 57.914 P 60 f. fizetést kiegészítő államsegélyben részesült. Tandíjpótló államsegélyben 13 hitközség összesen 2840 P 36 fillérrel részesült.

A politikai községek által az 1934. évben nyújtott tanügyi segélyek összege 198.269 P 35 fillérre rúg, amelyből 154.293 P a négy fővárosi kongr. hitközségre esik.

Az 1934. évben iskolaadót mindössze 6 kongr. hitközség vetett ki. (Azóta állandóan növekszik az iskolaadót kivétő hitközségek száma, mert ennek révén a helyben nem lakó, de helyben állami törzsadókat fizető hívek hozzájárulása igénybevehető az iskola fenntartására.) Az iskolaadó országos átlagban

az állami törzsadók (föld-, ház- és kereseti adók) együttes összegének 20%-a körül mozog.

B) Kiadások.

A kongresszusi hitközségek 1934. évi kiadásai 7.036.490 P 09 fillért tettek ki, amely összegből az anyahitközségekre 6,892.130 P 57 f., a fiókhitközségekre 144.359 P 52 f. esik. A kongresszusi anyahitközségek 1929. évi kiadásainak összege 7,359.919 P 24 f. volt, vagyis az anyahitközségek kiadásai 1929. óta 467.788 P 67 f.-el (6'3%-al) csökkentek.

A budapesti hitközségek kiadásainak alakulását az alábbi táblázat mutatja:

Év:	Kiadások:	c s ö k k e n é s	%
		abszolút	
1929.	P 5,202.677.96	P 265.762.98	47
1934.	P 4,936.894.93		

A fővárosi négy hitközség 1934. évi kiadásai 70'05%-át tették ki az összes hitközségek kiadásainak. (1929-ben 70%-át.)

Az 1934. évi kiadások községkerületenként így alakultak:

VI. községkerület:	P 5,511.526.50
VIII. „	„ 155.024.98
IX. „	„ 310.013.71
X. „	„ 240.663.15
XI. „	„ 142.857.37
XII. „	„ 184.451.19
XVI. „	„ 177.352.67
XXII. „	„ 314.600.52

Összesen: P 7,036.490.09

A kongresszusi anyahitközségek 1929. és 1934. évi bevételeinek, illetve kiadásainak egybeállítását az alábbi kimutatás tünteti fel:

Év:	Bevételek:	Kiadások:	Felesleg ill. hiány
1929.	P 7,433.947.18	P 7,359.919.24	P + 77.027.94
1934.	„ 6,588.215.36	„ 6,822.130.57	„ -303.915.21

A fővárosi hitközségek adatai:

Év:	Bevételek:	Kiadások:	Hiány:
1929.	P 5,038.913.61	P 5,202.657.96	P 163.744.35
1934.	„ 4,622.167.90	„ 4,956.894.98	„ 334.727.08

Az adóteher nagyságát illetőleg megállapítható, hogy 1929. évben egy-egy kongresszusi izraelitára országos átlagban fejenként 10 P 65 f. (a fővárosban 8 P 56 f.), 1934. évben országos átlagban 9 P 82 f. (a fővárosban 8 P 34 f.) ténylegesen lefizetett hitközségi adó esett.

A hitközségek kiadásai az egyes kiadási tételek szerint:

Tétel:	1934.	1929	Jegyzet:
Szertartásügy:	P 1,516.235'24 " (564.182'66)	P 353.535'59	
Kasrusz és egyéb rituáliák:	P 288.193'37 " (224.359'54)	—	L. egyéb kiadásokat
Hitoktatás:	P 407.117'01 " (339.638'76)	P 493.573'29	
Világi oktatás:	P 797.722'85 " (571.140'08)	P 1,381.672'46	
Kulturális célok:	P 97.927'96 " (68.098'41)	P 126.189'90	
Jóékonyság:	P 417.676'01 " (319.251'93)	P 670.823'82	
Kórházak	P 1,421.923'46 " (csak Pest)	P 1,276.363'31 (csak Pest)	
Országos intézmények:	P 72.386'50 " (58.415'90)	P 40.126'49	
Adósságok törlesztése:	P 533.290'25 " (403.325'34)	—	L. egyéb kiadásokat
Nyugdíjak:	P 187.116'72 " (1.6010'16)	—	"
Egyéb kiadások:	P 1.296.895'72 " (820.548'74)	P 1,434.044'14	
Összesen:	P 7.036.490'09 " (4.956.894'98)	P 5,776.329'—	

A zárjelben közölt számok a fővárosi hitközségek száma adatait tartalmazzák. Az 1934. évi adatok a személyi illetmények külön nem tüntetik fel, míg az 1929. évi összeírásban a személyi kiadások (a tanügyi kivételével) külön szerepelnek 1,446.570 P 49 fillérrel. Ezenkívül az 1929. évi statisztikában az irodai költségek is külön vannak feltüntetve 137.019 P 75 fillérrel. Ehhez képest a kongresszusi anyahitközségek 1929. évi összes kiadásai 7,359.919 P 24 fillért tettek ki, amivel szemben állanak az összes (anya- és fiók-) hitközségek 1934. évi 7,036.490 P 09 f.-t kitevő kiadásai. (A fiókhitközségek 144.359 P 52 fillérnyi kiadásainak levonásával az anyahitközségek 1934. évi kiadásai 6,892.130 P 57 fillérre rugtak.)

A szertartásügyi kiadásoknál az 1929. és 1934. évi adatok közti nagy eltérést az magyarázza meg, hogy az 1929. évi statisztikában a személyi kiadások külön vannak feltüntetve, míg

1934. évben a személyi kiadások külön nem szerepelnek. A világi oktatásnál mutatkozó eltérés főleg az 1931. óta bekövetkezett illetménycsökkentésekre vezetendő vissza.

Az 1934. évben a hitközségek személyi kiadásai országos átlagban az összes kiadások 71%-át tették ki. (A fővárosban csak 41%-át.)

A személyi kiadások 7 hitközségben az összes kiadások 30%-át, 8-ban 40%-át, 19-ben 50%-át, 16-ban 60%-át, 40-ben 70%-át, 41-ben 80%-át, 25-ben 90%-át, 12-ben 100%-át tették ki; 10 hitközségben (fiók) nem volt fizetett alkalmazott, míg 2 hitközségtől erre vonatkozólag nem érkezett válasz.

Az alkalmazottak ki nem fizetett járandóságainak összege 1935. évi június hó 30-án 19.135 P 48 f. volt.

Az 1934. évben összesen 42.632 esetben (ebből a fővárosban 36.864 esetben) tételzett folyamatba a közigazgatási adó-behajtás.

C) A hitközségek vagyonmérlege.

I. Aktivák.

Az 1934. év végén a kongresszusi hitközségek aktíváinak összege az alapítványok és nyugdíjintézetek figyelmen kívül hagyásával 13,491.224 P 41 fillért tett ki, amely összegből a négy budapesti hitközségre 9,741.192 P 03 fillér esett (72'2%).

Az aktivák az egyes tételek szerint a következőképpen alakultak:

Tétel:	Összeg:	Ebből a fővárosra esik:
Pénztári készlet:	P 230.702'27	P 163.212'08
Ingatlanok:	" 10,735.588'10	" 7,864.099'07
Értékpapírok:	" 130.232'39	" 110.583'86
Folyószámlakövetelések:	" 1.239.012'38	" 1,185.746'13
Egyéb követelések:	" 516.313'42	" 225.534'12
Berendezés és felszerelés:	" 315.214'94	" 61.773'25
Egyéb aktivák:	" 324.160'91	" 130.243'52
Összesen:	P 13,491.224'41	" 9,741.192'03

II. Passzívák:

Az 1934. év végén a kongresszusi hitközségek passzívái 10,543.630 P 53 f.-t tettek ki, amely összegből a fővárosi hitközségekre 9,643.991 P 02 f. (91'4%) esett. (Az óbudai hitközség adatai nem érkeztek be.)

A passzívák az egyes tételek szerint így alakultak:

Tétel:	Összeg:	Ebből a fővárosra esik:
Folyószámla tartozások:	P 337.839'64	P 580.335'99
Jelzálogkölcsonnók:	" 7,195.996'97	" 6,871.631'18
Egyéb tartozások:	" 2,509.79'92	" 2,192.023'85
Összesen:	P 10,043.630'53	P 9,643.991'02

A hitközségek tiszta vagyona 1934. év végén 2,947.593 P 88 fillért tett ki, amely összegből a fővárosra csak 97.201 P 01 fillér esett.

A hitközségek kezelésében lévő alapítványok aktívájának összege 1934. évi december 31-én 2,045.930 P 15 fillért tett ki, míg a passzívák összege 108.520 P 28 fillér volt. Ehhez képest az alapítványi vagyon értéke mindössze 1,937.409 P 87 f.-t képviselt, ami messze mögötte marad a többi egyházak által kezelt alapítványok értékének. Megjegyzendő, hogy ebben az összegben nem szerepelnek a Chevra Kadisák és egyéb jótékony intézmények kezelésében lévő alapítványok, valamint az önálló igazgatással bíró alapítványok sem.

A kongresszusi hitközségek 1935. évi költségvetési előirányzatáról az alábbi adatok nyújtanak tájékoztatást:

Bevételek: P 6,275.306'59. (Ebből a fővárosi hitközségekre esik: P 4,333.519, vagyis 69'4%.)

Kiadások: P 6,596.933'06. (Ebből a fővárosi hitközségekre esik: P 4,660.023'56, vagyis 70'6%.)

IX. A községkerületek működése.

A kongresszusi szabályzat meglehetősen mostohán bánt a községkerületekkel, amelyeknek tulajdonképpen a protestáns egyházak, illetve egyházkerületek mintájára a középfokú egyházi hatóságokat kellett volna képviselniük és mint ilyeneknek felügyeleti és intézkedési jogkörrel kellett volna felruházatniuk. Ez annak idején, részben az orthodoxiára való tekintettel, amely a felettes hatóságoktól a hitközségek konzervatív jellegét felfeltette, részben azért, mert a zsidóság tulajdonképpen a hitközségekben belül élte a maga hitéletét és a hitközségi szervezeten túlmenő intézményekkel a történeti fejlődés során csak ritkán találkozunk, — nem történt meg. A községkerületek, miként azokat a kongresszusi szabályzat megalkotta, hatósági jogkör hiányában nem bizonyultak életképeseknek és tényleges működésükben még a szabályzat által nyújtott lehetőségeket sem

használták ki. Különösen vonatkozik ez a községkerületi tanfelügyeletre, a hitoktatás megszervezésére és a költségvetési jogra. A községkerületek ugyanis járulékot vehetnek ki a kerületi hitközségekre, azonban ezzel a lehetőséggel — talán a behajtási szankció hiánya miatt — csak kevésé éltek és ez a főoka annak, hogy a községkerületek — anyagi eszközök hiányában — nem fejthetnek ki hatékonyabb felügyeleti és irányító tevékenységet. Ezen akar segíteni a Kiegészítő Szabályzat, amely egyrészt gondoskodik arról, hogy a községkerület működéséhez szükséges járulékok ténylegesen befolyjanak, másrészt a községkerületeket, mint középfokú felekezeti és tanügyi hatóságokat szervesen kiépíti és abba a helyzetbe hozza őket, hogy főként a kis hitközségeket megfelelő módon irányíthassák és gyámolíthassák.

A községkerületek jelenlegi működéséről az alábbi adatok nyújtanak tájékoztatást:

A csonkaországban 8 községkerület 1934. évi tényleges bevételei összesen 7938 P 82 fillért tettek ki, míg a kiadások 7865 P 11 fillért értek el. Két községkerület egyáltalán nem vet ki hitközségeire járulékot, hanem a felmerülő kiadásokat a községkerület székhelyén lévő hitközség fedezi. Nyilvánvaló, hogy a községkerületek jelenlegi helyzetükben nem rendelkeznek azokkal az eszközökkel, amelyek hatékonyabb működés kifejtését lehetővé tennék. A tanfelügyelői tisztség 1934. évben csak négy községkerületben volt betöltve. A tanfelügyelők összesen 26 esetben végeztek kiszállásokat a hitközségekben, míg a községkerületek egyéb funkcionáriusai (elnök, elnökhelyettes, jegyző stb.) összesen 22 alkalommal látogatták meg a hitközségeket.

A községkerületi bíróságok működése minden tekintetben megfelelő volt és csonka autonómiánk egyik szilárd pillérének bizonyult. Az 1934. évben a községkerületi bíróságokhoz összesen 27 új kereset, illetve panasz érkezett. (A VI. községkerületi bírósághoz egymagában 15.) A beérkezett ügyek közül ítélettel 9, egyességgel 4, egyéb módon (megszüntetés, szünetelés) 12 még az év folyamán befejezést nyert.

Vizsgálódásunk végéhez értünk. Megkíséreltük a magyar zsidóság kongresszusi szervezete statisztikájának összeállítását és a számszerű adatok segítségével igyekeztünk felvázolni a kongresszusi zsidóság hitéleti, tanügyi, kulturális, emberbaráti és adminisztratív tevékenységét. Tisztában vagyunk azzal, hogy munkánk hiányos, hiszen az első ilyen kísérlet nem is vezethet teljes és kifogástalan eredményekre. Ugy véljük azonban, hogy még sem végeztünk hiábavaló munkát és az egybegyűjtött

anyag kiindulásul szolgálhat további kutatásoknak. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy célunk csupán adatgyűjtés és a tényleges helyzet megismertetése volt; a következtetések levonása és az észlelt bajok orvoslása céljából a szükséges intézkedések mérlegelése feladatunk körén kívül esik.

Mint hogy statisztikai adatgyűjtésünk kizárólag a zsidóságnak, mint hitközségekben tömörült felekezetnek, életmegnyilvánulásaira vonatkozik, nem terjeszkedhettünk ki sem a magyar zsidóság demográfiájára, sem szociográfiájára, amelyek külön beható tanulmányozást igényelnek.

Befejezésül helyütt mondok őszinte köszönetet dr. Hirschler Imre úrnak, aki az összesítő számítások fáradságos munkáját nagy buzgalommal végezte.

Budapest.

Dr. Bakonyi László.

A zsidókérdés 1848 előtt.

Mikor az élő tudós 40 éves írói jubileumára adtak ki barátai és tisztelői »Emlékkönyvet«,¹ kész örömmel járultam hozzá dolgozatommal és »Az 1848/49-iki szabadságharc és a zsidók« művem kiegészítésére közöltem igen érdekes részletet, több, mint ezer zsidó honvéd pontos névsorát.²

Most, hogy az elhunyt tudós díszes emlékét kívánjuk irodalmi munkával megörökíteni, kegyeletos tisztelettel sorakozom a munkatársak közé és ugyancsak említett művem bevezető fejezetét akarom kiegészíteni, mikor a szabadságharc előtti éveknek a zsidók egyenjogúsításáért folytatott tollharca érdekes részleteit kívánom feltárni, főleg ama röpiratok alapján, melyek nem forognak közkezen és nehezen hozzáférhetők.³

Kimutattam nevezett művem elején azt a tényt, hogy a magyar zsidók történetében fordulópontot jelent az 1839/40-iki országgyűlés, mikor a magyar szabadelvűség kiváló képviselői nyomolnak előtérbe és az elnyomott osztályok érdekében lépnek ki a küzdőtérre. Nemesak a jobbágyság szomorú sorsán akarnak javítani, de a nem kevésbbé jog-

¹ Emlékkönyv dr. Blau Lajos 65. születésnapja és 40 éves írói jubileuma alkalmából. Budapest, 1926.

² Zsidó honvédek 1848/49-ben. Emlékkönyv 90—116 l.

³ E röpiratokat Budapest Székesfőváros Könyvtárában, a rendkívül értékes Ballagi Géza-féle röpiratgyűjteményben találtam meg és tanulmányoztam át céljaimra.

talán és igazságtalan helyzetben, melyben a magyarországi zsidók voltak.

Az 1840-iki »dicsőséges« országgyűlés, mint egy lelkes, névtelen zsidó röpiratában nevezi,⁴ valóban megtett mindent, legalább is az alsó tábla, a Karok és Rendek gyűlése, hogy a zsidók és a zsidó vallás egyenjogúsítását törvénybe iktassák. Ez bizony nem sikerült nekik; mert már a főrendek visszautasították az alsó tábla javaslatát és más, az egyenjogúsítást meg sem közelítő javaslatot küldenek vissza izenetükkel a Karok- és Rendeknek. Ezek, hogy a felesleges és eredménytelen izenetváltást ne szaporítsák, elfogadták a főrendek ajánlatát. A bécsi udvari kancellária azonban még ezt is sokallotta és leszállította annak haladását, az 1840. XXIX. törvénycikkben állapította meg azt, amit adni hajlandó, amit azután a király is szentesített és amely törvény mégis előbbrevítte a magyar zsidók helyzetét.⁵

De ha nem is vált az alsó tábla szándéka valóra, ha nem is lett a magyar zsidók egyenjogúsítása törvénybe iktatva, annak tárgyalása alkalmával oly fenkölt, emberszeretettől és igazságérzettől áthatott beszédek hangzottak el, az alsó táblán főleg Dubravitzky Simon, Pestmegye köve, a főrendi táblán pedig báró Eötvös József ajkáról, hogy azok mindegyike egy szép tettel ért fel.

B. Eötvös József nem maradt azután sem tétlen. Nemesak a főrendek előtt védte a zsidók igazságos ügyét igaz lelkesedéssel, de irodalmi téren is, mikor 1840-ben megírta: »A zsidók emancipációja« gyönyörű értekezését.⁶ B. Eötvöst nem »filosemitizmusa« vezette, hanem filantrópiája. Az az általános és tiszta emberszeretet, mely e kiváló férfit eltöltötte, hogy minden elnyomott emberestvéért kész volt síkraszállni és elszántan küzdeni.

Ugyancsak ő biztatta Bloch Mórict, a későbbi Balagi Mórt, hogy a zsidók részéről is vegyenek részt a mozgalmában, mely az egyenjogúsításért megindult. Bloch akkor Párisban volt, hogy mérnöki oklevelet szerezzen, amit a pesti egyetemen meglagadtak tőle. Párisban írta 1840. februárjában »A zsidókról« című röpiratát, melyet azután Pes-

⁴ Egy izraelita érzelmei az 1840-iki dicsőséges országgyűlés végeztével májusban. Pest, 1840. Ugyanaz németül is.

⁵ Kimerítően és igen érdekesen tárgyalja ennek a törvénycikknek létrejöttét: Dr. Bródy Ernő, A magyar szabadelvűek mozgalma a zsidók egyenjogúsításáért 1840-ben. Magyar Zsidó Szemle, 1933. 201—247 ll.

⁶ Ujból kiadta a Népszert Zsidó Könyvtár 1. sz., Bánóczy József előszavával. Budapest, 1922.

ten, Vajda Péter előszavától kísérve, kinyomatott.

Vajda Péter, később kartársra Ballaginak a tanárságban, igen méltón tárgyalja az ügyet és oly igazságokat jelent ki, amelyek minden időben, főleg a mi korunkban, megfigyelendők. »A zsidók elnyomása magában véve a legnagyobb igazságtalanság volt. Minden egyes ember a föld gyermeke és őt onnan kiirtani senkinek sincs joga. De a zsidók elnyomtatása káros volt az elnyomókra nézve is.«

Vajda is lelkesedéssel köszönti az 1840-iki országgyűlés, megnyilatkozásait és azt hiszi, hogy tényleg meg van már a zsidók egyenjogúsítása, azért így szól hozzájuk: »A Zsidók, vagy inkább Mózes vallásán levő magyarok, egy új haza nyílt meg számotokra, melynek örömei nektek is nyílandanak, melynek fájdalma a tiétek is lesz. Nem vagytok többé mostoha gyermekek, éreztétek ezt és helyeztetek be magatokat a nemzeti érzelmek közé.«

Maga a röpirat igazi tehetségnek értékes munkája, mely alapos ismeretekről tesz tanúságot. Három részre oszlik: I. A zsidó nép első eredetétől fogva birodalmának a rómaiak általi lerontásáig. II. A zsidó népnek birodalma véglerontásától fogva a mostani időkig való története. III. A zsidó nép vallási, tudományos fejlődésének története.

Miután röviden és általában helyesen összefoglalja az egész történetet és utal a legújabb kor zsidó tudósainak kiváló tevékenységére, végül »Zsidó szózat a magyar néphez« (45–55 l.), emelkedett hangú megnyilatkozása egy forrongó zsidó léleknek, zárja be a röpiratot. Mélyen átérzi intelligens lénye, mikor azt mondja: »Csak gondolná magát a keresztény valaha egy művelt zsidó helyzetébe, ki Magyarországhon születvén és neveltetvén, hona nyelvén beszél, minek egyének nevezhetné magát, mint magyarokat, mint azon hon polgárának, melynek földjén született?«

És mily érdekes, mikor a későbbi Ballagi Mórra is vonatkoztatható kifakadása, mellyel a szomorú helyzetet jellemzi: »Őszintén szólva, nem becsültek-e a zsidót, ki hű és meggyőződésből hitéhez ragaszkodva, azt silány nyereségért el nem hagyja, s nem vetitek-e meg a nyomorultat, ki ideit hasznokért — s higyjétek, jobbadára úgy történik — hitét kabát gyanánt váltva, kikeresztelkedik?«

^{6a} Mikor azután ő is kitért (1844), azt hangoztatta, hogy meggyőződésből tette. Erre azután Löw Lipót nyílt levelet írt a pesti ev. község lelkészéhez: Sendschreiben an Herrn Dr. Joseph Székács, Prediger der evang. Gemeinde zu Pesth. L. Löw, Gesammelte Schriften, IV. k. 331—352 l., Bloch eljárását a kellő világításba helyezve.

— De hát a megvetettől el nem vonhatatok a polgári jogokat, midőn attól, akit becsülni és tisztelni kellene, megtagadjátok.« Majd így fejezi be a szózatot: »Mondó ki tehát valahára embertársadra, hontestvéredre a szabadság szavát; törd el a babona és gyűlölség koholta lánczokat, és hidd el, érdemesek lesznek szeretetedre.«

Hazatérve Párisból, nemsokára hasonló munkára kényszerül hittestvérei védelmében. Valami Gasparich Kilít nevű úr a Csarnok-ban a zsidók ellen támad, hogy egyenjogúsításukat hamis vádjaival megakadályozza. Erre azután Schwab Arszlán, pesti főrabbi ír cáfolatot, de német nyelven, mert magyarul nem tudott; Bloch Móric pedig »magyarul közölte és előszóval s jegyzetekkel borította« (Budán, A Magyar k. Egyetem betűivel, 1840.)

Tényleg az előszó talán fontosabb, mint maga a röpirat, mert Bloch itt is erőlesen és bátran száll szembe a hazug vádakkal, melyekkel Gasparich a zsidóságot, főleg a Talmudot illeti. Szemébe vágja, hogy »ennyi vakmerőség ennyi tudatlansággal sohasem párosult«, ami bizony azt a kíméletet és szerény hangot, melyen Schwab válaszol »az undok árulás«-ra, sehogya sem érdemli meg; mert a költött idézetek után a Talmudból arra tesz következtetést, hogy a zsidóknak nem kell, nem szabad polgári jogokat engedni, míg nem teljesen keresztényekké lettek vagy a Talmuddal és annak borzasztó elveivel föl nem hagynak. »Nem tréfálok G. úr, — mondja Bloch — midőn őszintén kérdezem, vajjon látta-e valaha a Talmudot?« Végül is zsidó vallástani könyveket ajánl figyelmébe, olvassa el és meggyőződik, mit tanít a zsidóság, mennyire kötetnek a zsidó gyermeknek szívére Maleachi e szép szavai: »Nem egy atyánk van-e mindnyájunknak, nem egy Isten teremtett-e bennünket, miért hitetlenkednénk testvér testvér ellen.« (2. 10. v.).

Igy marad a zsidók ügye állandóan napirenden, és pedig, amí feltétlenül az 1840-iki országgyűlésnek érdeme, sokkal kedvezőbb hangulatban, mint azelőtt. Maguk a zsidók is foglalkoznak vele oly értelemben, hogy miként kellene a kilátásba helyezett, de el nem ért egyenjogúsítás érdekében sikeresebben dolgozni. Több röpirat sürgeti a zsidók korszerű művelődését, iskolák alapítását, többek között modern rabbiképző intézet létesítését. Így 1841-ben Ehrmann Dániel német nyelvű röpirata: Betrachtungen über jüdische Verhältnisse, Pesth, 1841. Első részében az 1840-iki országgyűléssel foglalkozik, amelyről azt állapítja meg, hogy »az minden zsidónak szívében mindenütt a világon elpusztíthatatlan emléket állított magának.« Második

résében sürgeti az iskolai tanítás javítását és azt a reményt fejezi ki, hogy majd »akkor a kormányok is méltányolni fogják a buzgó törekvést és a szeretetnek és a közös munkának köteléke fogja az embereket, vallásfelekezeti különbség nélkül, összetartani.«⁷

Igy következett el az 1843/44-ik évi országgyűlés, mely azonban a zsidók ügyét semmivel sem vitte előre. Igaz, hogy mikor Debrecen köveke gyűlölködő felszólalással támadt a zsidók ellen, megkapta a kellő feleletet és pl. Borsodmegye köveke, Pálóczy László kijelentette, hogy »ha azokat hínné és tanítaná a protestantizmus, amit Debrecen köveke elősorolt, egyenesen kimondom, hogy szégyenlenék protestáns lenni. Azt, amit egyenesség, igazság és emberség kíván — megadom.« Biharmegye köveke Beöthy Ödön szerint: »A zsidókérdést nem filantrópus tekintélemből, hanem mint jogkérdést vetem fel. Egyenlőséget kell adnunk, mert a szabadságnak ez tiszta eszméje. A törvényhozásnak feladata nem az, hogy vizsgálja: keresztény vagy zsidó, hanem az, hogy minden ember szabad legyen, mire minden ember, következésképp a zsidó is, mint ember, éppen úgy érdemes, mint én, vagy bárki más.«⁸

De hiába szólt fel több kiváló képviselő hasonló emelkedett szellemben, az országgyűlés, ezúttal az alsó táblán is, 35 szóval 13 ellen elvetette az egyenjogúsításról szóló törvényjavaslatot. Ez a szomorú tény azonban nem tartotta vissza a zsidókat attól, hogy hazafias kötelességük szerint minél jobban magyarosodjanak és 1844-ben megalakult Pesten »A honj izraeliták között magyar nyelvet terjesztő egylet«, mely ingyenes magyar nyelvi oktatást nyújtott, olvasótermet rendezett be, hol magyar hírlapok és könyvek álltak a tagok rendelkezésére, de mindennél fontosabb, hogy óvoda felállításával a kis gyermekeknél kezdte a biztos magyarosítást.

1846 végre meghozta a rég várt felszabadulást a türelmi adó alól, mikor V. Ferdinánd hosszú tárgyalás után levette a magyar zsidókról ezt a 100 éves, szégyenletes igát és megengedte június 24-iki rendeletével a türelmi adónak 1,200,000 frt.-tal való megváltását. Anyagilag tehát még egy darabig

⁷ Hasonló irányú röpiratok: Löwy Moses A., Worte zur Beherzigung an die Israelitischen Gemeinde-Vorstände in Ungarn, 1841. — Dr. Oesterreicher Eliás, Der Jude in Ungarn, wie er war, wie er ist, 1842. — Dr. Kronenfels F. G., Die Juden in Ungarn.

⁸ Dr. Bródy Ernő, A magyar szabadelvűség fénykora. Egyenlőség, 1932. dec. 3. szám.

éreztek a magyar zsidók a csúnya teher súlyát, de legalább erkölcsi nyomása alól felszabadultak teljesen.⁹

Mikor pedig elérkezett az 1847/48-iki országgyűlés ideje, bizony nem sok reménységgel nézhettek elébe a magyar zsidók, mert a követek utasításának többsége úgy szözl, hogy ellenezzék a zsidók polgárosításának törvényét.¹⁰ Tényleg nem is került tárgyalásra a kérdéses javaslat, folyton halogatták, míg azután a szabadságharc kitörése teljesen háttérbe szorította. Annál élénkebb volt azonban a kérdés megvitatása a társadalomban, amire a sűrűn megjelenő magyar és német nyelvű röpiratok mutatnak.

Fülöpp György »A zsidók emancipációja Magyarhonban nem célszerű« címen, sovány tartalmú röpiratot adott ki, mely a régi kifogásokat melegeíti fel. Erre megjelenik Róth Herman röpirata: »A zsidók polgárosítása ok- s célszerű, vagy is vázlat a zsidók közép- és jelenkori helyzete, jelleme s viszonyairól.«¹¹ Kissé nehézkes nyelvű, de dolgozat, de tárgyával tisztában van és mint az Előszó-ban kifejti, »azon tételt állítom föl, miszerint minden álladalom maga iránti kötelességei legfőbbike a bevett idegen anyagot asszimilálni.« Kimutatom azután a keresztény világ ebbeli elmulasztását a zsidók irányában mind anyagilag, mind szellemileg, s ebből származtatom mindkettőnek egymás iránti szomorú viszonyait. Végre kimondom okadatolt véleményem: miszerint ezen abnormis állapot gyógyszerere nem más, mint eddigi okának teljes, de teljes elmozdítása.«

Sokkal világosabb, ügyesebben megírt és eredményeiben is értékesebb röpirat az, melyet Hartmann Lipót, nagykanizsai izr. iskolai tanító adott ki.¹² Már előszavában élénken indul, mondván: »Igazságos ügyben könnyű ügyvédekni. Illyen ügy a zsidó kérdés, mely mellett é lapokban avatatlan létemre szót emelni merek, meggondolván: Ki az emberiség ügyét védelmezi, annak nem szükséges előbb erre hivatást, a képességet bebizonyítania. Kecsegtel a remény, hogy nem az én szavam, hanem az igazság és méltányosság szava nem fog soká hatás nélkül elhangzani.«

Nagyon helyesen itéli meg a helyzetet, mikor azt állítja:

⁹ L. Bernstein, Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók, 20—30 l. Ugyancsak: Dr. Béla Bernstein, Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn monográfiát: Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann, Breslau, 1900. S. 599—628.

¹⁰ U. o. 30 l.

¹¹ Róth Herman, papjelölt. Pesten, 1848.

¹² Pécsen nyomtatott a Lyceum nyomdában, 1848.

»A hazánkba beszivárgott és letelepült németek átülteték egyszersmind Magyarhon határai közé is hazájok egyik legveszedelmesebb és legmérgeesebb növényét, a hazánkban addig nem ösmert üdvtelen zsidógyűlöletet. A zsidógyűlölet oka tehát nem a vallás különbözéseiben, hanem a keresetmód hasonlóságában mutatkozik. Miután a zsidó szorgalma a kereskedést viruló állapotra emelte, a zsidóban a kereskedő és nem a zsidó üldöztetett.«

»Legvilágosabban szól ez állítás mellett azon körülmény, hogy a leghatalmasabb zsidógyűlölők s üldözők már ma is többnyire a városoknak kereskedést, mesterséget fiző német lakóssai közt léteznek, kik nem annyira a haza közjával, nem a jog és igazsággal, hanem inkább saját érdeküknek kizárólagos biztosításával gondolnak.«

Igazolták ezt a következtetést minden tekintetben azok a kárhozatos zavargások, melyek épp 1848 március—április hónapjaiban garázdálkodtak a zsidók ellen, főleg a német Pressburg-ban, meg a nagyobb városokban, mint Székesfehérvár, Szombathely, Sopron és Vágújhelyen, nem pedig a falvakban és községekben, ahol zsidók elegendően laktak.¹³ Szellemesen felel arra a közkeletű ellenvetésre, hogy a zsidók többsége még nem érett az emancipációra: »Tanuljunk meg úszni s nem eresztetek a vízbe!«

»Nézzétek csak, utal rá bátran, f. é. március 13-án Austria és közvetve hazánk szabadítására is magyar zsidó adta az első impulzust, zsidó szónokola búzdítólag a szabadsáért, zsidó jelent meg a szabadság tolmácsai között fejedelmünk előtt, zsidó lett a megszabadító csapat élén a szabadságnak első áldozatja és zsidók segíték és segítik a csendet és rendet helyre állítani s fentartani, ott, hol önkényes ajálkozásukat kajánszívűleg vissza nem utasíták.«¹⁴

Ő is polemizál Fülöpp György »A zsidók emancipációja Magyarhonban nem célszerű« gyűlölködő röpiratával és sikeresen cáfolja a közkeletű vádakát, mikor a Tóra ember-szerető törvényeit idézi, a Talmudnak elfogadott tételére utal: Dina demálchuta dina: »az álladalom törvénye törvény« vallási kötelezettség gyanánt, visszautasítja a zsidó eskü hitetlenségének olly sokszor megcáfolt rágalmát és önértetes védelmét előadva, azt kívánja, hogy a magyar országgyűlés »egyetlen komoly határozattal, egyetlen férfias elszántsággal mondja ki a zsidók polgárosítását.«

¹³ Bernstein, i. m. 45—76 ll.

¹⁴ L. ennek érdekes adatait: Bernstein Béla dr., A zsidók az 1848-iki szabadsághozsárgakban Európászerte. IMIT Évkönyv, 1910., 50—85 ll.

Teljesen igaza van: »míg a szabadok mellett mások rabszolgákban nyögnek, addig nincs valódi szabadság, mert öröm és bű egy kebelben nem honolhat egyszerre.«

De hiába áll mindaz, amit Hartmann oly lelkesen kifejtett röpiratában, ujra meg ujra felvetik a zsidókérdést, hogy ellenséges vádaskodással elgáncsolják annak tisztességes megoldását. Ime, egy pozsonyi újságíró, ki magyarul nem tud, mint azt röpiratában be is vallja, ékes német szóval ront neki a jó ügynek,¹⁵ majd egy másik iratában összehord sokféle lehetetlen valótlanságot, annak bizonyítására, hogy veszedelmes a zsidók egyenjogúsítása és nem szabad azt törvénybe hozni. Hisz még arra is vetemedik, hogy a zsidókat pogányoknak mondja és kijelentse, előbb szűnjenek meg zsidók lenni, akkor lehet szó jogaikról.¹⁶

Mikor pedig a szabadság szele erősebben kezd fújni és a márciusi dicső hónap elhossa az örökké emlékeztető 15-ikét, a szabadság, egyenlőség és testvériség 12 pontjával, sokan azt hitték, hogy ezzel megoldódott a zsidók polgárosításának nagy ügye is.

Zerffy Gusztáv, zsidó hírlapíró, ki a szabadságharc alatt is sokat dolgozott tollával,¹⁷ most túlárado lelkesedéssel írja, mikor a »Mártius 15-ike, 1848, Pesten. Egy lap néptörténet« cím alatt kiadja a híres 12 pontot, a negyedik ponthoz, mely a »törvény előtti egyenlőség polgári és választási tekintetben« nagy elvét hirdeti, a következőket: »Többé nem fogjuk sem a parasztot születése, sem a zsidót vallása miatt üldözni. Mindkettőnek testvéri kezét nyújtandunk, kiemeljük őket az erkölcsi süllyedség mocsarából.«

De bizony nem úgy történt, mint a rajongó hazafiak gondolták; a lelkesedés elpárolgott és helyette a csúnya valóság tört útát magának, mikor Pesten mindjárt második, harmadnap visszautasították a zsidókat, kik a nemzetörökségbe való felvételre jelentkeztek. Megint a német polgárok voltak azok, kik előljártak a gyűlölködésben. Egy fiatal rabbi, Pillitz Dániel, később kiváló földbirtokos lett, egyenesen hozzájuk fordul kis röpiratával, mondván: »Testvérek! A zsidó is szabad legyen! Franciaország, Anglia, Németország már megadta ezt nekik. A király és az ország nagyjai, Batthányi miniszerelnök, Kossuth Lajos és szám-

¹⁵ Ludwig V. John, Kritische Beleuchtung der Judenemancipationsfrage, Pressburg, 1848.

¹⁶ Ugyanaz, Gegen die Juden, die Juden wie sie sind, nicht zu übersehen! Beachtenswerth für die Christenheit und das Judenthum. Pressburg, 1848.

¹⁷ L. Bernstein, i. m. 216. l.

talán más, nevezetesen Magyarország nemesszívú ifjúsága hirdeti a szabadság eszméjét, ezért hozzátok irányul, derék németjei a hazának, a szózat: Engesztelődjetelek meg velünk, amint mi forró testvéri szeretettel nyújtjuk nektek kezinket!»

»Testvérek! mi magyaroknak érezzük magunkat, odaadó szeretettel öleljük át a hazát... A nyomok, melyeket ezeréves gyűlölet, ezeréves elnyomás jellemünkön hátrahagyott, el fognak tűnni, ha bennünket is befogadtok a szeretet birodalmába, ha nekünk is osztályrészül juttatjátok a szabadság, az egyenlőség és a béke adományait!»¹⁸

Mindez azonban nem járt a kívánt eredménnyel, tovább dolgozott az ú. n. ellenszenv a zsidók ellen és igaza van Chorin Jakabnak röpiratában,¹⁹ mikor azt állítja, hogy a zsidókérdést, miután már elintéztetnek gondolták, újra napirendre tűzik. »Es mindent, amit már a tárgy megvilágítására szöszékeken, röpiratokban, egész a megundorodásig, elmondtak és megírtak, most újra előhozzák a lomtárból és felmelegítve adják elő.«

Különösen sok oldalról hozakodnak elő azzal a hiábavaló kifogással, hogy addig nem lehet a zsidókat egyenjogúsítani, míg meg nem reformálják vallásukat, mintha bizony a kettő összefüggne egymással.²⁰ Es nem csak egy nemzetőr lép fel rapszódikus röplapjával: »Nép szava Isten szava« címen,²¹ azt hangoztatván: »Bizonyos elavult és a társaságtól elkülönítő institutiókhoz ragaszkodás nem lelkiismeretszabadság, hanem — megátalkodás. Ezt mondja a nép szava! Tehát mózesvallású honosaim, reformáljátok azt a »Thalmudot«. Legyen jelszavatok: reform és összeolvadás. A népben megöröködött gyűlöletet csak magatok oszlathatjátok el. S akkor testvéri kar ölelend benneteket. Ezt igéri a nép szava!« De valóban komoly röpirat is jelent meg e tárgyban: »Judenreform« címen, melyet Bárándy János adott ki, mint kivonatát annak a memorandumnak, melyet ő 1847 április 4-én Apponyi György kancellárnak nyújtott be.²²

¹⁸ Sechs Capitel aus der Freiheit. Ein freies Wort an die wackeren deutschen Bürger in Budapest. Pest, am 29 März, 1848.

¹⁹ Sollen die Juden Bürger werden. Von Jacob Chorin, Pest, 1848.

²⁰ Hisz még Kossuth is beletévedt ebbe a feltevésbe, már 1844-ben, amire Löw Lipót válaszolt neki a Pesti Hírlapban.

²¹ Kalmár József, nemzetőr. Nép szava Isten szava. Pozsony, 1848.

²² Judenreform von Bárándy. Auszug aus der, am 4. April, 1847, dem königl. ung. Hofkanzler Grafen Georg Apponyi vom Verfasser als Manuscript überreichten Denkschrift. Pressburg, 1848.

Elég higgadtan tárgyalja a kérdést és amellett, hogy szintén érinti a vallási reformot és pozitív hitvallomás tételét követeli, főleg arra helyez súlyt, hogy a rabbik világi tudományokban is jártasságot szerezzenek és bölcsészettudori vizsgát tegyenek. Nagyon liberális a felfogása, mikor azt indítványozza, hogy Wien, Prag és Pest egyetemlein nyilvános tanszéket állítsanak a zsidó vallás tan számára és azok tanárai a bölcsészeti kar tagjai legyenek.

Amely szépek és sok tekintetben jogosak megjegyzései és indítványai, bizony még nem volt erre érett a kor és még nagyon soká tartott, amíg erre, legalább nagyjában, sor kerülhetett, amint azt a modern rabbiképzés története hazánkban mutatja.

Az az önámítás pedig, mely egy rövid, de lelkes röpiratban nyert kifejezést, hogy a zsidók valódi egyenjogúsítása csak a vegyes házasság útján érhető el,²³ nem igazolódott be sem akkor, sem azóta sehol. Világos példa erre Németország a mi korunkban, ahol talán épp a rendkívül sok vegyes házasság által létrejött keveredés robbantotta ki a súlyos ellenségeskedést, mely azután a fél, negyed és nyolcad zsidókat a teljes zsidókkal együtt üldözi élet-halálra. Ez nem lesz soha a zsidókérdés megoldása, mert ellenkezik a zsidó nép rendeltetésével és örök történeti hivatásával!

Igy röpködtek az értékes és kevésbbé értékes iratok a zsidókérdés ügyében, az egyenjogúsítás mellett és ellene, mikor a magyar szabadság és a monarchia másik felével való egyenjogúsága is még vajdult és minden igazsága mellett sem tudta a bátor szó, sem az írásos tárgyalás útján jogainak elismerését biztosítani, hanem kénytelen volt a véres harc terére lépni, hogy fegyverrel küzdje ki, amit jogtalanul megtagadtak tőle.

Mert igaz ugyan, hogy az 1847/48-iki országgyűlés bámulatos eredményeket ért el és törvényeket hozott, melyek a magyar nemzet szabadságát és alkotmányos jogait biztosították; igaz, hogy ezeket a törvényeket a király április 11-én szentesítette, de amikor a nemzet tényleg élni akart a törvényekkel és végre akarta azokat hajtani, akkor a bécsi kamarilla a titkos aknamunka teréről, amit addig folytatott a magyar nemzet jogai ellen, a nyílt ellenállásba ment át és belekényszerítette hazánkat az örökké dicső lefolyású szabadságharcba.

²³ Der einzige u. sichere Weg zur Emancipation der Israeliten in Ungarn. Verfasst von Stephan von Marcell, Pesth, 1848.

De igaz az is, hogy az 1847/48-iki országgyűlés minden honlakósról gondoskodott, csak a zsidókat hagyta az alkotmány sáncain kívül és azért értjük, hogy az a kiváló kis munka, mely a zsidókérdés ügyében közreadott számos röpiratnak legméltóbb befejezését jelentette, keserűen felpanaszolja ezt.

Einhorn Ignác rabbijelölt, a későbbi híres Horn Edé²⁴ volt az, ki értékes röpiratában, melyet báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszternek ajánl, 1848, április 10-én kelt előszavában következőkép nyilatkozik: »E röpiratnak második, a censura által szükségessé vált átdolgozásánál leptek meg mártius 15-ének nagy eseményei. És mikor én az éjjel örömittasan hazamentem, azt gondoltam: Ezt a védő iratot most már a tűzbe dobhatom. Minek többé az emancipatio érdekében beszélni és írni, hisz az immár befejezett tény. Így gondolkodott Pesten velem együtt minden izraelita, talán egyetlen egyet sem kivéve. Így gondolkodott és beszélt a nemzsidó közönség nagyobb része is... Nos, igen hamar felébredtek mindnyájunkat ebből a szép egyenlőségi álomból... Nem, még nem emancipáltunk mi, valóban megszűnő, de nem reánk, hanem Magyarországra nézve.«²⁵

Mindvégig önérzetes hangon, kellő vallási és világi ismeretekkel felszerelve, tárgyalja a zsidók becsületes, jogos ügyét és megállapítja azt a szomorú tény, hogy a magyar zsidók helyzete 1840 óta egy félszázaddal visszafejlődött és amit az 1843/44-iki országgyűléstől kértünk, az édes-kéves volt, de az sem teljesült. Minden kérésünk abban összpontosult, hogy engedjék meg, hogy a zsidók azzá váljanak, amit az ország kíván, hogy legyenek: hogy résztvehessenek mindenféle foglalkozásban, szabadon fejthessék ki tehetségüket a haza javára, hogy tanuljanak, művelődjenek és a közoktatás szent ügyéért minden áldozatot meghozzanak. Az azonban bizonyos, hogy csak kedvezmények és nem megszorítások által lehet valakit az új állapot javára megnyerni.

Világos és döntő bizonyítékokat szolgáltat erre nézve, mikor Hollandia minisztereinek, az amszterdami törvényszék elnökének, az antwerpeni vár parancsnokának 1842, április 19—25-iki keletről származó leveleit közli, melyek

²⁴ L. róla: Dr. Bodor Zsigmond, Horn Edé emlékezete. IMIT Évkönyv, 1914. 196—212 l.

²⁵ Zur Judenfrage in Ungarn. Von I. Einhorn, Rabbinatskandidaten, Ofen, 1848.

mind azt igazolják, hogy egy Telszázad bizonyítéka szerint a zsidók méltóknak mutatkoztak az elnyert egyenjogúsításra és minden téren az ország hasznára váltak.

Ertelmesen cáfolja a zsidók ellen felhozott vádakát a Szentírás, a Talmud, a Sulchán Aruch tanaival, a zsidó történet tényeivel. Szellemlesen jegyzi meg, hogy a világ azt tartja, a szeretet találékony, ő azt hiszi, hogy a gyűlölet még sokkal nagyobb mértékben képes erre. Legalább is a zsidógyűlölet a legrégibb időtől fogva a legújabb korig a legnagyobb művészetet fejtette ki e téren.

Minden részlete a röpiratnak magán viseli a szerző kiváló tehetségének bélyegét és igazolja azt a lelkesedést és bátorságot, mellyel az igaz ügyért sikra száll. Ezt bizonyította különben Einhorn Ignác később is, mikor a szabadságharc egész ideje alatt dolgozott szóval és tollal a haza szent ügyéért, nemkülönben a maga módja szerint a zsidóságért, mikor a pesti zsidó reformközséget megalapította és mint annak lelkesze működött, mig nem a szabadságharc végével külföldre menekült.²⁶

Hogy a magyar zsidók, vagy mint akkor sokszor nevezték őket, a mózesvallású magyarok, nem állottak félre, mikor egyenjogúsításukból semmi sem lett, mikor üldözés és mellőzés volt a sorsuk, de a hazának minden egyes fiára szükség volt, azt »Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók« munkámban hiteles formában bebizonyítottam.

A zsidókérdés nem nyert megoldást sem a harc előtt, sem utána, de azóta sem; mindig új, meg új formában találják fel, amint arra egyes osztályoknak önző érdekekből szükségük van.

A magyar zsidók részvéte a szabadságharcban, vérrel, vagyonnal és szellemmel, minden kétségen felül áll; tudták ezt a szabadságharc kormányai és vezérei, amint azt nem egyszer kinyilvánították. Mindennek a csúcspontja volt az a nagyszerű megnyilatkozása a szegedi országgyűlésnek, mikor 1849, július 28-án beterjesztette és egyhangúlag elfogadta a zsidók egyenjogúsításáról szóló törvényjavaslatot és pedig Szemere Bertalan belügyminiszter olyan beszédének kíséretében, mely engesztelésül szolgált mindazért a mulasztásért, amit e téren az 1847/48-iki országgyűlés elkövetett.²⁷ Azok a bátor férfiak pedig, akik hosszú éveken át sikra szálltak szóval és írásban az egyenjogúsítás törvénye érdekében, elégtételt nyertek annyiban, hogy küzdel-

²⁶ Bernstein, i. m. 323 ll.

²⁷ Bernstein, i. m. 259—264 ll.

mes munkájuk nem volt hiábavaló. Ez a kitartó küzdelem és annak eredménye, mely a feltárt röpiratirodalomban élénk tárul, bátoríthat bennünket is arra, hogy a zsidókérdés körül folyó harcban nem szabad lankadnunk és nem szabad feladnunk a reményt, hogy az igaz ügynek végre is győzni kell!

Nyiregyháza.

Dr. Bernstein Béla.

A negyvenes évek liberális sajtója és a zsidókérdés.*

I.

Az 1839–40-es országgyűlés megalkotta a XXIX. törvény-cikket. E törvény cikk természetesen távolesett az emancipációtól, de már az első lépés volt e felé. Az emancipáció kérdését e törvény korántsem oldotta meg s így e kérdés továbbra is a levegőben volt. A kor liberális sajtója frissen tartja a kérdést. E sajtónak álláspontja szerint kettős emancipációt kell kapnia a zsidóságnak: politikait és társadalmi. A politikai minden kérdésen kívül megilleti, csupán a honosítás kérdését kell előbb rendeznie a törvénynek, ám a társadalmi emancipációhoz szükséges előbb, hogy a zsidóság asszimilálódjék a keresztény magyarsághoz.

E szerint az álláspont szerint le kell bontaniuk a zsidóknak az elkülönítő válaszfalakat, amelyek köztük és a keresztény magyarság között fennállnak. A társadalmi emancipáció csak ezután következhetik be. Természetesen akad ezután védelmezője a zsidó hagyományoknak zsidó részről s ez kifejti álláspontját.

A politikai emancipációt — mint fentebb említettük — a zsidóság az 1843/44-i országgyűléstől várta. Az országgyűlés két ízben foglalkozott a zsidókérdéssel: a városi törvényjavaslattal kapcsolatban és a zsidóság emancipációs folyamánya kapcsán. Az

* Ez a tanulmány folytatása két régebbi tanulmányomnak: A reformkor első felének konzervatív sajtója és a zsidókérdés. (M. Zs. Sz. 1925.) és Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez. (Bp., 1928.) c. munkám II. fejezete (Az 1839–40-i országgyűlés visszhangja a politikai sajtóban.).

Nem foglalkozom e helyen a kor politikai történetével, utalok Bernstein Béla kitünő művének (Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Bp., 1898.) első fejezetére, ahol a negyvenes évek politikai helyzetét festi és saját fentemlített Adalékok... c. munkám III. fejezetére, ahol az 1843/44. országgyűlés lefolyásáról van szó. Jelen tanulmányban csak arról lesz szó, hogyan reagál az egyes cselekményre a sajtó.

egyes vármegyei követi utasítások is tartalmaznak állásfoglalást az emancipáció ügyében.

Igy Komárom vármegye követi utasításai 29. pontjával beveszi, hogy kívánja a zsidóktól fizetett türelmi adó megszüntetését.¹ Ugyanez a vármegye kívánja a zsidó bevándorlás meggátolását és kívánja, hogy amennyiben a zsidó vallás megengedi skülonczségei kisimittassanak s a közállomány népeivel egyenlőssítessenek.² Ez tehát állásfoglalás az emancipáció ellen. Evvel szemben pld. Csongrád vármegye utasításaiban a 9. pont: A' zsidók emancipáltassanak.³ A békési utasítás összekapcsolja a türelmi adó eltörlését és az emancipációt.⁴ Szabolcs követutasító közgyűlésén a hivatalselőképességről lévén szó, a konzervatívok kiadják a jelszót: Nem kell zsidó viceispán!⁵ Egyes megyékben nagyobb vita előzi meg a zsidóügy tárgyalását, így Győrben. Itt 1844. III. 5-i közgyűlésen tárgyalják a zsidóknak emancipációs folyamodványát. A folyamodványoknak már-már sikere volt, mikor az alügyész úgy tett, mintha alaposan ismerné a zsidó vallást s rágalmazta azt. E rágalmozó beszédnek nagy hatása volt a köznemesiségre és a javaslat ellen szavazott.⁶ A követi jelentések közül a sárosiban kifejti a sárosi követ, hogy ő a zsidóknak városi polgárjogot nem kíván adni, mert ezt idő előttinek tartja.⁷ Feltételesen pártolja az emancipációt Gömör vármegye. 1844. III. 5-i közgyűlésen úgy határoz, hogy kívánja, e zsidókat egy országos választmány kérdezze meg, vajjon minden részben símulni akarnak-e a magyar társadalomhoz és nincsen-e hitelveikben társadalomellenes törvény. Megfelelő válasz esetén Gömör pártolja az emancipációt.⁸

A tárgyalások alapjául mindig az 1840:29. t.-c. szolgál. Ám e törvényt nem mindenütt hajtották végre. Így Gömörben a zsidóknak szabad lakhatását nem engedik meg s az eddigi gyakorlatot fenn akarják tartani. Egy zsidó kiutasítása miatt rá is ír a megyére a helytartó tanács. »Hiszem, nem messze az idő, melyben a' zsidók diadalmasan fognak bejönni a gömöri »Kabulba« — írja Bodon Ábrahám, a Pesti Hírlap gömöri levelezője.⁹

Az 1843/44-i országgyűlés két ízben tárgyalja a zsidók ügyét. Először a városi ügygel kapcsolatban, másodszor a zsidók ismert folyamodványával együtt.¹⁰ A városi törvényjavaslatból a főrendek kihagyják a zsidók városi polgári jogát s azt a kérdést az általános emancipációs kérdéshez kapcsolják, még 1844. III. 15-én. Ez alkalommal egy ifjú gróf kijelenti, hogy »le kell már valahára tépni az előítéletek szennyes fátyolát« s meg kell csinálni az általános emancipációt.¹¹

Ami a tárgyalás késik. 1844. IX. 3-án sürgetik a zsidók ügyének tárgyalását a kerületi ülésen. »Bosszúságokat fejezék ki több tisztai követek a' gúnyon, mit némely követ uraknak kedvök jött

üzni e' néppel, a' mellynek egyesek bűnei általában rovatnak föl, mellytől minden polgári erényt követelünk, holott pénzen kell megvásárolnia, hogy e' hazában türetek.¹² A zsidók ügyét azonban még akkor sem tárgyalják.

Végre a IX. 6-i kerületi ülésben tárgyalják a zsidók ügyét. A választmány a zsidókat az összes nem-nemesi jogokkal fel akarja ruházni: ezt IX. 9-én az ülés el is fogadja hosszabb vita után. Bihar vármegyének az emancipációt sürgető leveléről a Jelenkor így ír: »... a' zsidóknak legjobb lenne bevárni ama híres messiást, ki őket a' nélkül urakká fogja tenni, a keresztyén-ség pedig rabszolgává lesz általa. Ha tehát még most mi keresztyének uralkodunk, míg módunkban van benne, ők pedig türjenek, szenvedjenek, hogy annál inkább megérdemeljék az uraságot idővel.« A Pesti Hírlap szerint ily komoly kérdésből ilyen silány tréfát csinálni szívtelenség.¹³

A Jelenkor emancipációellenes felfogását a maga egészében vallja Széchenyi is. X. 1-én a főrendi táblában ő mondja híres bon mot-ját, amelyet idéznek azóta is: ha az angol, a francia szabadítja fel a zsidót, az más, mint ha a magyar teszi ezt, »mert a' nagy tó vizét egy palaczk ténta nem rontja meg, de meg a' magyar levest.«¹⁴ A főrendek mind-e mellett hozzájárulnak az alsó tábla javaslatához, de csak a bennlakó zsidókra nézve és sürgetik a rendektől említett honosító törvényt.

Az Ófelségéhez intézett felirat hangsúlyozza, hogy a törvényjavaslat célja az 1840: 29. t.-c. kiterjesztése. Az országban több, mint 200.000 zsidó élt. Ezek sorsán könnyít a törvényjavaslat. Egyebek között elrendeli »Pesten egy külön rabbi- és vallástanárképző központi intézet«-nek s egy tanítóképzőnek a felállítását. A törvényjavaslat megnyit minden tudományos pályát a zsidók előtt, tarthatnak másvallású iparos- vagy kereskedősegédet; mindenütt lakhatnak, türelmi adót többé nem fizetnek és városi telket is szerezhetnek.¹⁵ Am a törvényjavaslat nem nyerte el a királyi szentesítést.

Általában az emancipáció legfőbb ellenfelei a sz. kir. városok. A városi követek már 1844. II. 10-én nagy hévvel szegültek ellent ama törekvésnek, hogy zsidók is lehessenek városi polgárok.¹⁶ Ahol lehet, igyekeznek a zsidóknak városban való lakhatását megnehezíteni.

A Pesti Hírlap rendkívül elítéli a következő esetet: S. izraelita asztalos kitöltötte inas- és vándoréveit, majd a Helytartótanács szabad mesterségűző joggal látta el. 1844. VII. 31-én azonban egy csoport asztalos és városi poroszló megrohanja és szétdúlja műhelyét s mikor ő maga ellenszegült, a tömlőbe viszik — a városi hatóság tudtán kívül.¹⁷ A városi hatóság helyesbíti a Pesti Hírlap cikkét: az asztalos törvénytelenül járt el, mert keresztyén segéde-

ket tartott és a városkapitány a poroszlóval való erőszakoskodása miatt ítélte el. A városi tanács utasítja az asztalost, hogy felsőbb helyen nyert engedélyét túllépni ne merje.¹⁸

A türelmi adótól mégis megszabadul a zsidóság.¹⁹

Egyes megyék — pld. Nógrád — eddig sem szedték be s a főispáni helyettes katonai erővel hajtatta be. Ezt a Pesti Hírlap törvénytelennek mondja.²⁰ Más megyék — Bács²¹ és Torontál²² — kívánják a türelmi adó megszüntetését.

1846. VI. 24-én a király eltörli a türelmi adót, kivétvén a magyar zsidóságra 1,200,000 forintot, megosztván az összeget az egyes hitközségek között.²³

A zsidóság elleni ellenérzés nem szűnik egyesekben. Így Borsodban két csendbizont jelölnek. A rendek egyike felfedezte, hogy az egyik pályázó nagyatyja zsidó volt s e miatt felszólal ellene. A hangulat azonban a felszólaló ellen fordul s a jelöltet megválasztják.²⁴

Törekvés mutatkozik arra is, hogy a zsidóság fizessen minél több adót. Így Hevesben,²⁵ Nógrádban²⁶ az útépitéshez járulnak hozzá.

A Pesti Hírlapnak, a liberális ellenzék lapjának hangja mind-ezekben a kérdésekben határozottan a zsidóság mellett nyilvání meg. Így sajnálattal állapítja meg, hogy míg 1840-ben általános lelkesedés s egy akarat kísérte a zsidóság sorsán javító törvényjavaslatot, azóta e törekvés sokat veszített népszerűségéből.²⁷ A LXXV. kerületi ülésről szólva, megvédi a zsidókat az uzsoráság vádjá alól: »Ha a' zsidók uzsorások, kinek hibája ez? Nem az institúción vétke-e, mellyek őket páriákká tették« — mondja.²⁸

Erdélyben az Erdélyi Híradó²⁹ sürget az erdélyi zsidóság számára egy törvényt az 1840: 29. t.-c. mintájára. »... és népek hontalanul kelle bolyongani annyi századokon át! mignem elvadt a nemes sarj!« Franciország megnyitotta országgyűlését a zsidók előtt, Németországnak volt Mendelssohnja, Magyarországon is van emancipációs törekvés, csak Erdélyben nincs. Szeretné, ha a pesti rabbi- és tanítóképző majdan Erdély számára is képezne ifjakat.

Alvinc zsidóságát el akarják üzni. A rendek szerint nem volt jogos az ottlakásuk, de mivel évekig ott megtűrték őket, nem szabad továbbbújni a zsidókat. Különösen b. Kemény Dénes szól mellettük.³⁰

II.

A társadalmi emancipációra nézve a Pesti Hírlap álláspontját jellemzi a következő tréfás hír: Van Pesten egy alvajáró zsidó hölgy, g. Szapáry mágnesességgel gyógyítja. »Valljon nem jó volna e ... az egész magyarországi zsidó népet bizonyos magunk-

hoz vonzó mágnesi erővel kigyógyítani hosszas, fájdalmas lelki betegségből?³¹

E betegségen akarnak segíteni kiváló zsidó szellemek is. Magyarra akarják tenni a zsidóságot s ipart és földművelést adni a kezébe. Így Weisz Jóél intéz szöveget a magyar héber közönséghez a Pesti Hirlapban.³² »Megvirradt — írja — ... A magyar honban a felhők oszlani kezdenek és a' héber emberek elismertétvén; nemsokára embertársai jogában osztozandik.« A felszabadítandó zsidó kötelessége a magyaros gondolkodás és beszéd, törekedjék a szentiratokat és a hitvallást a gyermekeknek magyarul magyarázni, végül válasszon a zsidóság más életmódot: földművelést s ipart. Alkosson iskolákat, legyen példája a pesti, aradi és nagykanizsai hitközség.

Weisz Jóél figyelmét rövidesen felhívja Fénykövi György arra, hogy a megoldás nem csupán a zsidóktól függ; hogyan legyen a zsidó iparossá, mikor keresztény mesterember nem vesz fel zsidó segídet?³³

A liberális felfogású politikusok sorából elsőnek Fábian Gábor szólal meg. Vezércikkét ír a zsidók emancipációjáról a Pesti Hirlapba.³⁴ Kifejti, hogy ő maga barátja az emancipációnak és nincs meglepedve az eddigi eredményekkel. Elsorolja a zsidók elleni ellenérzés okait, majd az emancipáció érveit. Szerinte először is a zsidók és keresztények közötti házasságot kell megengednie a törvényhozásnak, azután »a' zsidók polgárosítása ... nem átkot, hanem áldást termend e' honnak«.

Érdekes a Pesti Hirlap szerkesztőjének állásfoglalása: a zsidóság teljes emancipációjához szükséges, hogy a synedrium épp úgy üljön össze, mint I. Napoléon korában. Álláspontja, hogy senkit hite miatt jogaitól megfosztani nem szabad. Viszont azonban kétféle emancipáció van: politikai és társadalmi. Amaz a törvényhozástól függ és kétségtelenül itt van az ideje, míg emez jóval hosszabb folyamat. E mellett — mondja — a zsidó nemcsak vallás, hanem nép is. Szükséges a zsidóságnak magát megreformálnia: legyen csak vallás, ezután jöhet a társadalmi emancipáció. Azt is megállapítja a szerkesztő, Kossuth Lajos; hogy a zsidók sok hibájának oka éppen az üldöztetés.

Fábian Gábor vezércikkére Nyílt levélben felel Löw Leopold nagykanizsai főrabbi.³⁵ Visszautasítja Fábiannak itt-ott gyűnyos hangját (a szerkesztő megjegyzi, hogy Fábian őszinte barátja az emancipációnak). Hangsúlyozza Löw, hogy szerinte a zsidóság politikai értelemben véve, nem nép, hanem felekezet. Nem nép, mert nincsen külön országa, nincs nyelve, mióta a héber nyelv kihalt, nincs politikai különállása, »a' zsidóknak nincs külön polgári törvényük, hanem hazájuk törvényei nekik is szentek és sérteletlenek.« ... mindazon törvények, miken Mózes status — alkot-

mánya alapult, már ezelőtt 18 századdal a' régi rabbik által... eltöröltettek«. A tiltott ételek nem evése senkit sem zavarhat. A szerkesztő itt csillag alatt megjegyzi, hogy ez a társadalmi emancipációt gátolja. Szükségesnek látja Löw egy seminárium létesítését. A synedrium összeülését ez megelőzné. A vegyes házasságokat az emancipáció után a zsidó papok nem fogják akadályozni. Végül felhívja a Pesti Hirlap szerkesztőjét, nyisson aláírást a seminárium létesítésére; a szerkesztő ehhez készségesen hozzájárul.

Fábian újabb cikkében ismétli a zsidók elleni vádakát. Ezekre felel újra Löw Leopold. Még néhány szó a' zsidók erkölcselensége 's a' zsidók' polgárosítása fölött címmel a Pesti Hirlapba.³⁶ Védi a zsidóságot az erkölcselenség vádja alól és ismét hangsúlyozza a seminárium szükségességét. Nézete szerint a politikai emancipációt nyomon fogja követni a társadalmi, mint Franciaországban történt; itt a kamarában ül három zsidóhitű követ. — Kossuth maga is osztozik Löw nézetében, szükségesnek tartja a semináriumot. Közli a mellet Herczeg Bernátnak, a temesmegyei csákvári zsidó zsidó tanítónak leveléből, hogy az ottani zsidók minden bigott ábrándozástól távol állnak. A falujabeli magyar iskola 94 tanulója körül 1/3 rész zsidó, noha csak 30 zsidó család van a faluban. Szalay László szerint ebben rejlik az emancipáció közeli volta.

A később oly nagy pályát befutott Heilprin Mihálytól jelenik meg a Pesti Hirlapban a zsidó szózat. A zsidókhöz fordul. Magyarország az itteni zsidók hazája, de ezek mégsem beszélnek magyarul »számtalan hiányaink egyike, talán legnagyobbika, nemzetiség hiánya«. Társaságot kell alakítani a magyar nyelv és nemzetiség terjesztésére. Egyedül a zsidóságtól függ, tud-e magának igazi hazát szerezni.³⁷

A Pesti Hirlap ekkori szerkesztője, Csengery Antal, határozottan az emancipáció mellé áll. Ennek kérdése olyan kérdés, amelyet az 1843/44-i országgyűlés közelebb hozott, de a megoldás elmaradt. Az A, jelzetű és a' zsidók emancipációja című cikk megállapítja, hogy a zsidóságot egyrészt határozott törvény-cikkek választják el a nemzettől, másrészt a zsidók elkülönző szokásai is. Vannak kivételek: egyes zsidók máris emancipáltak magukat a zsidóság balítéleti alól. Első tennivaló: Pesten rabbi- és tanítóképző felállítása, mert még mindig Lengyelországból hoznak rabbikat. Ezt nem volna szabad az államnak tűnie. A második tennivaló egy olyan bizottság létesítése, amely a zsidókat kereskedelem helyett földművelésre szoktassa.

Egyelőre nem kellene minden zsidót emancipálni, csak azokat, akik bizonyos qualificatiót tudnak felmutatni, ilyenek a »nagykereskedők, gyárnokok, a' tudományok' külön szakának tanárai, művészek, írók, papok, tanítók, földművelők, mesterem-

berek». Alapfeltétele az emancipációnak a Magyarorszában való születés vagy a 10 éven át Magyarorszában lakás. Minden törvényhatóság alkotna választmányt, ehhez folyamodnék az emancipációért minden zsidó. Az emancipáció megtagadása esetén a helytartótanácsához lehetne fellebbezni, ez új választmányt jelöl ki. Ismételt megtagadás esetén az három évre szól.³⁸

A hagyományos zsidó tanítás ellen irányul ugyancsak a Pesti Hirlapban dr. Ascher Enoch rabbi cikke: Magyarhon műveltebb izraelitáihoz — címmel. Azt kívánja, hogy az iskoláztatás fő tárgya a talmud helyett a vallás- és erkölcsstan, a magyar nyelv és a történelem legyen. A talmud ezentúl is fontos marad a rabbinak, »csak ne feledje a kritikus vizsgáló, mikor, hol és mily viszonyok közt alakult lassankint ez a munka«. Nem helyes az egész szellemi munkánkat a talmudra fordítani — mondja. Teológiai semináriumra van szükség, ahol a rabbiakat emberies szellemben képezzék.³⁹

A zsidó vallás hagyományait védi Munk Móric orvos. Megállapítja, hogy a zsidóság szépen magyarosodik. A szatmári zsidók mind beszélnek magyarul. Egy-két oláh faluban a jegyző is zsidó. Szomorúnak találja, hogy éppen a nagy Széchenyi félti a zsidóktól a nemzetiséget és hogy a szabad királyi városok ellenzik az emancipációt. Ő épp az emancipációtól várja a teljes zsidóságnak a magyar nemzet sorsába való bekapcsolódását.⁴⁰

Teljesen az emancipáció mellé áll a Jogfi álnéven író. Kifogásolja a magyar zsidó elnevezést s helyette a mozaítát nevet ajánlja. Megállapítja, hogy a mozaítában kezdetben nem is volt kereskedői érzék, de e pályára készült lépni. Azt is megállapítja, hogy a magyar sohasem gyűlölte a zsidót, csak lenézte, mint a nemes lenézi a parasztot. Csak újabban hintik a gyűlölet-ség magvait a németek.

A zsidóság állapota nem maradhat így tovább. Elvei nem ellenkeznek az alkotmánnyal. Eddig sem volt a zsidó külön nemzetség, nem beszélt héberül. A kereskedelmi nyelvet, a németet beszélték Magyarország. »Le kell oldani a' bilincseket és a' szolgalelket a' szabadság által magasztossá varázsolni: lesznek munkások a' hazának — lesznek fendobogó szívek a' hazáért!«⁴¹

Dr. Ascher Enoch rabbi rövidesen kész tervvel lép fel a rabbiképzés tekintetében. Azt kívánja, hogy a rabbi végezze el Pesten a bölcsészeti tanfolyamot, amint ez hasonlóan van Csehországban. A gimnáziumi tárgyakból magánvizsgálatot tehetnek a rabbijelöltek s megélhetésükre ösztöndíjakat kell létesíteni. A cél azonban seminárium felállítására.⁴²

Az emancipációs irodalom legkiemelkedőbb alkotása e korban Löw Leopold cikke: A' zsidókérdés a' jog', a' lelkiismeret-szabadság', a' józan politica' s a' nemzetgazdászati szempontjából.

E cikk veleje az, hogy nemcsak az emberiség követeli a zsidók emancipációját, hanem a jog, a lelkiismereti szabadság, politika és közgazdaság szempontjai is.

A jogi szempont a következő: A magyar zsidók a közállománynak terheiből Deák Ferenc szerint leg többet viselnek. Márpedig a kötelességgel jogok is járnak. Az alkotmányos államok közül polgárjogot csak nálunk nem élvez a zsidó. A mellett igazságtalanság megtagadni a polgárjogot olyan zsidótól, akihez hasonlójellemű keresztény részesülhet e jogban.

A lelkiismereti szabadság elve azt mondja, hogy senki sem bűnhődhetik vallásáért, azért, hogyan imádja istenét. Ehhez hozzátartozik a vallási asketika szabad követése, a mint a katolikus nem rosszabb polgár avval, ha pénteken nem eszik húst, így van ez a zsidók tiltott ételéivel.

A külföldi józan politika azt mutatja, hogy az emancipált zsidóság gyakorolja polgári erényeit és kötelességeit.

Végül felhoz a tudós cikkíró közgazdasági bizonyítékokat is. »Valamely nemzet annál gazdagabb, minél nagyobbak a' munkára alkalmazható erők és tehetségek.« Ha egy néposztály erejét megbénítjuk, ártunk ezzel az egész nemzetnek. A földművelés és ipar mellett a kereskedelem is a nemzeti vagyon egyik főtenyezője. E mellett az emancipáció hatni fog a zsidóságnak a földművelő életpályára való áttérésére is.⁴³

A papokról ír Rokonsztajn (sic) Lipót rabbijelölt. Hosszabb cikke jelenik meg a Budapesti Híradóban zsidó szócikkek címen. Háromféle zsidó papot ismer: hyperorthodoxust, német modorban kiképzettet és vegyes nyelvű s műveltségű rabbit. Kiváncatosnak tartja, hogy zsidó iskolában csak magyar tanító taníthasson és iskolázással érjük el, hogy »legyünk legalább mi részünkről valódi magyarok!«⁴⁴

A Pesti Hirlap megállapítja, hogy míg a liberális sajtó az emancipáció mellett foglalt állást, addig a Pester Zeitung mindig rossz indulattal kezelte a zsidókérdést. A Nemzeti Újság is tökélet kövacsol zsidóellenes nézeteinek egy zsidók-véghezvitte betörésből. Azt írja, hogy a zsidók ősi szokása a lopás, hiszen már Egyiptomból is aranyat vittek ki. A Pesti Hirlapban Szegfű Mór rámutat, hogy a ne lopj! parancs zsidó-eredetű.⁴⁵

A zsidók elleni rágalmak cáfolatára a Pesti Hirlap alkalmasnak látja Schwab Arszlán főrabbi művét (Emlékeztetés a' vallásban nyert oktatásra).⁴⁶

Feltűnően durva támadás jelent meg a pozsonyi tót lap mellékletében, az Orol Tatranskiban Hodza Mihály Miloszláv evangélikus lelkészről. A Pesti Hirlap mindjárt a cikk megjelensége után pellengérré állítja a szerzőt.⁴⁷ A hazai evangélikusok nevében g. Zay Károly evangélikus főfelügyelő tiltakozik a tót újság cikke

ellen. Elmondja, hogy tudomása szerint a zsidó vallás is szeretetet kíván híveitől. A hazai evangélikusok sem abban nem értenek egyet Hodzával, hogy a zsidóság éretlen az emancipációra, sem abban, hogy a zsidóság állapota már kielégítő és nem hisznek a zsidóság romlottságában. A zsidók nem fegyvetik a magyarságot még bevándorlással sem. — Ehhez a Pesti Hírlap szerkesztője hozzáteszi, hogy szükség van honosító törvényre.⁴⁸

Néhány nap múlva a pesti izraelita község előljárósága nyílt levélben fejezi ki halálját Zaynak és a Pesti Hírlapnak. Ennek szerkesztője megjegyzi erre, hogy »Ezzel csak kötelességünket teljesítjük.«⁴⁹

Támadás is éri a grófot cikkéért a Budapesti Híradó 436. számában. Itt Egy népbárát azt fejtegeti, joga volt-e Zaynak az evangélikus egyház nevében szólnia s igaz-e, amit annak nevében szolt. A Pesti Hírlap viszonválaszában izekre szedi ezt a cikket ifj. Vári-Szabó református lelkész. A Budapesti Híradó szerint a gróf nem kapott egyházától megbízást arra, hogy nevében szóljon. Ám — mondja Vári-Szabó — joga volt az evangélium szellemében szólva, lemosni egyházáról azt a szennyet, mintha a protestantizmus ellenérzést tanúsítana az emancipációval szemben. Kérdi e mellett, ki jogosította fel Népbárát állásfoglalására és felszólítja, fedje fel kiletét és hozzon fel evangéliumi érveket az emancipáció ellen.⁵⁰

Ami azt a kérdést illeti, egyes zsidók iránt hogyan viselkedik a liberális sajtó, a Pesti Hírlap helyet ad zsidónak, ha helyreigazításról van szó. (Igy Weisz Adolf orvostanhallgatónak).⁵¹ Mikor pedig egy zsidó orvostanhallgató meghalt, akkor Bach pesti zsidó lelkész »szívreható magyar beszéddel lepte meg az összesereglett minden osztályú hallgatókat. A magyar öltözet, melyet a zsidó orvosok már évek óta bevezettek, ez alkalommal is látható volt.« — írja.⁵² Beszámol arról is a Pesti Hírlap, hogy Máramaros egyik falujában a zsidó kocsmáros tették meg jegyzőnek.⁵³ Mikor pedig szól a szabadkai hitközségi választásokról, akkor »a' rend és ünnepélyes komolysággal kezdett és folytatott választások« részletes eredményét közli.⁵⁴

III.

Egyeseknek zsidó-ellenes magatartásáról, mozgalmáról elég ritkán esik szó.

Elítélőleg emlékezik meg a Pesti Hírlap arról, hogy Nógrádban a liberálisokat »honáruló és zsidó paraszt emberei« névvel illetik.⁵⁵

Feltűnő, minő durva a pesti vámosok magatartása zsidókkal szemben. Igy egy zsidó a vámos szerint Budáról Pestre menet

fiáért nem fizetett. Szó szót követ s mikor a vámosok látják, hogy csak zsidóról van szó, elfogják s az őrszobába zárják. Ám a zsidók körülveszik az őrszobát s kierőszakolják a zsidó szabadonbocsátását. Az őrség azonban fegyverbelép és »a' három leghíresebb machabeus arslánt« elfogják s így véget vetnek a ribilliónak. A Pesti Hírlap azt a következtetést vonja le, helytelen, hogy egyesek fizetnek vámot, mások pedig nem.⁵⁶

Néha — bár ritkán — antisemita hang is megcsendül, még a Pesti Hírlapban is. Igy amikor Pozsonyban lakáshiány van az országgyűlés előtt. »Az illy speculációból rejtegetett szállások zárait... Izrael életrevaló fiai a kutató hajhászat generális kulcsával annyira mennyire mégis csak fel bírják nyitni, azok számára t. i., kiktől jó rebachot, zsiros ajándékot reméllenek.«⁵⁷

A zsidók biztos hite az emancipációban mutatkozik egy számításban. Vachot Imre Országgyűlési szállások c. jeles vigjátékának nagy sikere volt, de a német lapok mégis lehúzták két lehetetlenség miatt: mert benne egy német polgár megmagyarosodik és egy zsidó nem hiszi az emancipációt.⁵⁸

A polgári társaság nehezen fogadja be a zsidót körébe. Igy egyik városban — úgy látszik Budáról van szó — a vitélő polgárság egy mulatságból minden zsidót kizárt. A Bürger-Miliz mulatságáról nem zárják ki a zsidókat hivatalosan. Ám a mikor egy zsidó nejével bement oda: kilökték őket.⁵⁹ Máskor pedig a Nemzeti kör bálján megjelent zsidó hölgyek miatt volt egy kis orrfintorgatás.⁶⁰ A következő évben pedig, bár a Nemzeti kör felvezet tagjai közé zsidót, a táncvigalomról visszavetik őket.⁶¹

»Saphir M. G. úr hazánkfia« hangversenyt rendez jótékony célra. A Pesti Hírlap melegen ajánlja a hangversenyt a közönség figyelmébe, jóllehet ez a hangverseny is német színházban lesz, »miután életviszonyai őt édes honától hosszú ideig távol tartották, s a' magyar nyelv gyakorlatától megfoszták.«⁶²

Ahol a Pesti Hírlap teheti, üt egyet az emancipáció ellenségein. Igy mikor a pesti főplébániából egy őrült zsidó kegszereket lop el, így ír: »Képzeliük, mennyire bánják az emancipáció igen bölcs ellenségei, hogy a' zsidó templomtolvaj őrült, milly szép alkalom vész el ezáltal a' ser mellett declamálni...«⁶³

Közhelyen veszi a zsidó vallást védelmébe egy nógrádi plébános. Nógrád közgyűlésén szó esik az emancipációról, felhozzák ellene a zsidók családságát és a talmud tanait. A plébános azonban a zsidó vallás kitünőségéről szól. A zsidók azért csálnak, mert elnyomják őket. Ő megsavazná az emancipációt, ha a zsidóság egyedül Mózes törvényeit nyilvánítja vallásának. Az a terv is felmerül, terjesszék a zsidók hitelveiket az országgyűlés elé, mint tették a protestánsok annak idején. Ha az országgyűlés látja, hogy ezek nem államellenesek, akkor emancipálható a zsidóság.⁶⁴

Mikos Pesten ismét zsidó zsebtolvajokat fognak el, a Pesti Hírlap felhívja a zsidóságot, segítsen a rendőrségnek hitsorsai elfogatásában, mert »a' nem gondolkozók szájában ismét új ok lármázni az ezen felekezetnek adandó engedmények ellen«. ⁶⁵

A zsidók valóban fellépnek a körükben elharapódzott bűnök ellen. Így egyesületet alakítottak a körükből kikerülő uzsorások bojkottálására. ⁶⁶

A zsidók iránt a közhangulat nem mondható kedvezőtlennek. Így Ugocsából írják a Pesti Hírlapnak, hogy a társas élet viszonyaiba ütköző salakoktól megtisztított héber vallást követő magyarokat »szívünk melegével öhajjtuk minél előbb polgártársainkul üdvözleni«. De nagy baj, hogy az ugocsai zsidók nem tudnak magyarul. Még a megyei rabbi sem beszél a magyar nyelvet. A rabbikar eszménye legyen a pesti, vagy nagykanizsai rabbi. E rabbiknak kellene gondolni a távoli vidék szubintelligens zsidóságára, nehogy a műveletlen galíciai elem lepje el területeit. ⁶⁷ Sajnos, teszi hozzá a cikkíró, Friedmann Gyula, a zsidóság többségének éppen nem a magyar nyelvű és érzésű rabbik rokonérzésűek. ⁶⁸

Evvel szemben egyes városi németajkú tisztviselők a zsidót azonosítják a németnyelvvel. Így egy pesti tisztviselőt egy zsidó magyarul szólított meg. A tisztviselő ráförmed: »Ha Ön nem nemesember, nem is magyar, hanem zsidó, tehát miért nem beszél velem németül?« Evvel szemben azonban különösen a vagyonosabb zsidóság szépen magyarosodik. ⁶⁹ A szóban forgó zsidó — különben orvostanhallgató — nem akar németül beszélni, inkább távozik. ⁷⁰

A zsidóellenes izgatás még a szószerket is megfertőzi. Trencsénben a szószerkről izgatnak a pálinka s a — zsidók ellen. Pedig a pálinkát nem zsidó főzi, hanem a földesúr — állapítja meg a Pesti Hírlap — sőt Szatmárban a zsidók is hívei a mértékletességű ügynek. ⁷¹

Másik vád a zsidóság ellen: a drágaság felidézése. El is éri a pesti polgárság, hogy a Helytartótanács kitiltja a zsidókat a pesti piacról. A drágaság azonban evvel sem csökkent. Szegfy Mór bebizonyítja, hogy az uzsora nem természetű a zsidóknak s a drágaságot okozó pék, molnár, mészáros nem zsidó. ⁷²

A zsidóságot teljesen emancipáló francia nemzet példáját mutatja be Bleuer Ignác. A francia kamarában bennül Fould, Cremieux és Cerfbeer zsidó-hitű képviselő. Ha a zsidóságnak nálunk is ilyen joga lesz, akkor »magyar lelket, magyar honszeretetet ugyan, de francia tehetségeket is fejtené ki...« ⁷³

IV.

»A zsidók is elismerék viszonyukat a' hazához... E' végre hozták be a' magyar nyelv minden izraelita iskolába« — írja a Pesti Hírlap. ⁷⁴ A magyar nyelv terjedése a hazai zsidóság között valóban meglepő gyors. A magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület már 1845-ben 150 pengőforinttal segíti a pesti zsidó község. 300 tagja van az egyesületnek, évi 4 pfért. tagsági díjjal. 1846. V. 10-én az egyesület megválasztja elnöké dr. Jacobovics Fülöpöt, alelnökké dr. Rosenfeld Józsefet, iskolai igazgató lett Hauser József és Reich Ármin. ⁷⁵

A Budapesti Híradó közli az egyesület alapszabályait. ⁷⁶

Az egyesület kisdédóvát is állít fel. A héber nyelv és a romlott német távol tartotta a zsidóságot a magyar nyelvtől. Az egyesület feladata, hogy meggyőzze a zsidóságot a magyar nyelv üdvösebb voltáról. A pompás egyesületi helyiség, a magyar hírlapok és folyóiratok vonzották a közönséget. A magyar nyelv annyira terjed a zsidók között, hogy sokfelé az imádságot is magyarul mondják. Dicséret illeti Schwab Arszlán pesti főrabbit, ő segíti az egyesületet. Az iskola mellett most kisdédóvát is állít fel az egyesület, 3—6 éves gyerekek részére. A kisdédóv vezetője Kohn-Kohányi Samu lesz. ⁷⁷

1846. IX. 24-én volt a vizsgálat az egyesület iskolájában. Meglehető szép az eredmény. A társalgás kizárólagosan magyar. ⁷⁸

Rosszabb a helyzet a pesti zsidó község elemiiskolájában. A leggazdagabb pesti zsidók Csehországból és Morvából jöttek be. Ezért elhanyagolták az iskolájukban a magyar nyelvet. Csak a magyar történet tanítását nyelve magyar, a többi tárgy német. Evvel szemben a leányiskolában a hittant kivéve minden tárgyat magyarul tanítanak, sőt a társalgó nyelv is magyar. Megállapítja a Pesti Hírlap, hogy az evangélikus elemiiskola zsidó növendékei sokkal szebb haladást mutatnak, mint a zsidó iskoláé. A hiba abban rejlik, hogy Rosenzweig magában nem elég magyar tanítónak, csak magyarul tudó tanítót volna szabad alkalmazni. ⁷⁹

Az 1846. IV. 8-i vizsgálat szerint máris javult a helyzet. A külföldről jött tanítók is tudnak magyarul. ⁸⁰

Jó a helyzet a magániskolákban is. Így Freuer Dániel zsidó leánynevelő-intézetben magyarul beszélnek. ⁸¹ A növendékek nagy részének csaknem anyanyelvűvé vált a magyar. Ez Rózsási magyar tanító érdeme. ⁸²

Sok zsidó növendék van az evangélikus iskolában. Mikor egyik növendék meghalt tanárja, dr. Teichengraeber Lajos mond sirjánál szép magyar beszédet. ⁸³

Vidéken is vannak magyar-nyelvű zsidó iskolák. Ilyen a

fiú- és leánynevelőintézet.⁸⁴ Különösen dicsérik azonban a nagykanizsai iskolát, énekiskolát.⁸⁵

A derék tanítóknak sok ellenállást kellett legyőzniük. Így a pesti zsidó község leányiskolájában Fischer tanítóknak. Ez magyar érzésű, magyar származású ember, »ki Pestalozzát őt újjában hordozza, 's kitől sok nemzsidó tanító is tanulhatna.« A rabbi folyton akadékoskodik a tanítóval a vizsgálaton, így kifogásolja, hogy ez világtörténelmet is tanít.⁸⁶

A zsidó nők is magyarosodnak. A Váci-utcai sétálók közt »egy pár magyar nő... ugyancsak tőri a der—die—das-t, két zsidó hölgy... azon töprenkedik, hogy Vörösmarty' munkáit még nem mindenütt érti, de »es muss gehn!«⁸⁷ Egy »derék zsidó hölgy« pedig magyarul kért a gőzösre jegyet. A pénztármok rátámadt, hogy beszéljen németül. A hölgy azt felelte, hogy aki magyar kenyeret eszik, az tisztelje a magyar nyelvet is. »Éljen a' lelkes hölgy! 's adjon a' magyarok istene több illy nagyságos hölgyeket is a' hazának!«⁸⁸

V.

Végül álljon e helyen néhány adat a zsidóság jótékony-ságának bizonyítására:

A pápai kisdédóvó intézet céljaira a zsidó Neumann-testvérek 50 pfrt-ot adtak.⁸⁹ A kovácsi tűzkárosultaknak az izraelita kereskedési terület 191 pfrt 30 kr-t ad akkor, mikor a városi tanács 14 frt-ot, a német vargák céhe 37 frt, 11 kr-t ad.

Az árvai éhezőknek a pesti zsidó község 200 pfrt-ot küld,⁹⁰ a váradi zsidó olvasó egyesület 12 pfrt-ot, a szepesiek részére a zalaegerszegi gimnáziumi mulatságból 10 pfrt-ot.⁹¹

Ugyancsak az árvai éhezőknek Nagykanizsa zsidósága 10 frt-ot, Löwinger Izrael és Blau Mózes 20—20 frt-ot ad.

A pesti zsidó község és a pesti izr. nagykereskedő egyesület a pesti gyermekkorházban 1000 pengőforintos alapítványt tesz. E jótékony-ság »épen azoktól ered, kiket az' elkülönözés abnormis állapotával 's hazafiuai érzés hiányával szoktak vádolni.«⁹²

Csilag Róának »a' 12 éves kis csattogány«-nak szellemi műveléséről két zsidó hölgy Fox és Herzfelder asszony, éneken való műveléséről a Nemzeti Színház igazgatója gondoskodik. »Ki ne örülne illy jelenségeknek?« teszi hozzá a Pesti Hírlap.⁹³

Örvendetesen terjed a felekezetre való tekintet nélküli jótékony-ság. Fleischer zsidó nagykereskedő 400 pfrt-ot ad tűzifa-beszerzésre, hogy valláskülönbség nélkül osszák ki a szegények között.⁹⁴ Rosenfeld M. L. »a jótékony adakozásai által már több ízben feltűnt helybeli zsidó nagykereskedő péntekenként élelmi-szert osztat ki valláskülönbség nélkül. Kadisch Joachim hasonló ajánlatát a pesti városi tanács hálásan köszöni.«⁹⁵ Ugyancsak Ro-

senfeld M. L. 50.000 darab téglával járul hozzá a leopoldvárosi templomhoz és a téglát önmaga szállítja oda. »... illy áldozattal járult egy izraelita a' kereszténység oltárára.«⁹⁶

*

Láttuk a zsidóság helyzetét a liberális sajtó tükrében. Ez a helyzet határozottan javulást mutat az előzményekhez képest. A zsidóság magyarosodik és ezzel kapcsolatban mind többen és többen ismerik el jogát az emancipációhoz. Ez pedig egyre közeledett.

Budapest.

Dr. Csetényi Imre.

- 1 Pesti Hírlap (= P. H.) 1843. IV. 16. — 2 U. o. — 3 U. o. 1843. IV. 27. — 4 U. o. 1843. IV. 23. — 5 U. o. 1843. III. 30. és IV. 2. — 6 U. o. 1844. IV. 18. — 7 U. o. 1843. XIII. 14. — 8 U. o. 1844. III. 14. — 9 U. o. 1843. I. 1. — 10 Bernstein i. m. — 11 P. H. 1844. III. 31. — 12 U. o. 1844. IX. 12. — 13 P. H. 1844. IX. 12. — 14 U. o. 1844. X. 6. — 15 U. o. 1844. X. 6. — 16 U. o. 1844. II. 15. — 17 U. o. 1844. VIII. 22. — 18 U. o. 1844. IX. 5. — 19 Bernstein: i. m. 26, 27. t. — 20 P. H. 1846. XI. 24. — 21 U. o. 1843. V. 18. — 22 U. o. 1843. V. 25. — 23 Budapesti Híradó 1846. VIII. 6.; v. ö. Bernstein i. h. — 24 P. H. 1843. III. 12. — 25 U. o. 1843. III. 9. — 26 U. o. 1843. V. 21. — 27 U. o. 1843. X. 10. — 28 U. o. — 29 Erdélyi Híradó 1846. 106. sz. — 30 P. H. 1846. V. 29. — 31 U. o. 1843. III. 12. — 32 U. o. 1844. XII. 8. — 33 U. o. 1844. XII. 15. — 34 U. o. 1844. V. 5. — 35 U. o. 1844. VI. 2. — 36 U. o. 1844. VII. 25. — 37 U. o. 1845. IV. 11. — 38 U. o. 1845. IV. 28. — 39 U. o. 1845. IV. 22. és 23. — 40 U. o. 1845. IV. 29. — 41 U. o. 1845. V. 2. — 42 U. o. 1845. V. 27. — 43 U. o. 1845. V. 29. és 30. — 44 Budapesti Híradó 1846. IV. 12. — 45 Pesti Hírlap 1846. X. 30. — 46 U. o. 1846. X. 13. — 47 U. o. 1846. IV. 30. — 48 U. o. 1846. V. 12. — 49 U. o. 1846. V. 24. — 50 U. o. 1846. IX. 4. — 51 U. o. 1844. VI. 29. — 52 U. o. 1844. VI. 20. — 53 U. o. 1845. IV. 25. — 54 U. o. 1846. III. 8. — 55 U. o. 1843. IV. 27. — 56 U. o. 1843. V. 25. — 57 U. o. 1843. V. 18. — 58 U. o. 1843. XI. 5. — 59 U. o. 1844. III. 10. — 60 U. o. 1845. I. 30. — 61 Budapesti Híradó 1846. II. 15. — 62 Pesti Hírlap 1844. III. 28. — 63 U. o. 1844. IV. 22. — 64 U. o. 1844. V. 9. — 65 U. o. 1844. VI. 6. — 66 Budapesti Híradó 1846. I. 18. — 67 P. H. 1844. IX. 15. — 68 U. o. 1845. I. 9. — 69 Bp. Híradó 1846. III. 3. — 70 P. H. 1846. III. 1. — 71 U. o. 1846. III. 1. — 72 U. o. 1846. XII. 6. — 73 U. o. 1846. XI. 8. — 74 U. o. 1843. II. 9. — 75 U. o. 1846. V. 26. — 76 Bp. Híradó 1846. IV. 19. és 21. — 77 P. H. 1846. IX. 18. — 78 U. o. 1846. X. 4. — 79 U. o. 1845. X. 12. — 80 U. o. 1846. IV. 12. — 81 U. o. 1845. X. 23. — 82 U. o. 1846. IV. 19. — 83 U. o. 1846. V. 24. — 84 U. o. 1846. I. 1. — 85 U. o. 1845. II. 27. — 86 U. o. 1845. VII. 17. — 87 U. o. 1845. II. 13. — 88 U. o. 1845. VII. 24. — 89 U. o. 1843. I. 26. — 90 U. o. 1845. III. 2. — 91 U. o. 1845. IV. 18. — 92 U. o. 1844. IV. 28. — 93 U. o. 1845. X. 26. — 94 U. o. 1846. I. 8. — 95 U. o. 1845. XII. 25. — 96 U. o. 1846. III. 12.

Igehirdetés.

(Igehirdetésem első évének friss termését, az 5696. zsinagógai esztendőben, devecseri gyülekeztem templomában elhangzott szónoklatokat vázlatos formában csokorbakötve, szeretettel helyezem el a zsongók oltárán. Szombatról-szombatra haladó, az egyes hetiszakaszokhoz fűzött rendszeres beszédgyűjtemény ezuttal először lát napvilágot magyar nyelven. Hasonló műnek magam is erős hiányát éreztem és úgy vélem, hogy e szerény kísérlettel némi szolgálatot tehetek fiatal, kezdő kartársaimnak: rabbiknak, vallásánároknak, előadóknak, valamint általában a Szentírás elmélyedő művelt olvasóinak.)

I.

»בראשית« Ez Ádám nemzetségének könyve: amely napon teremtette Isten az embert, Isten hasonlatosságára alkotta őt.* A zsidóság egyetemes történelmszemlélete már e szavakban kidomborodik. Más nemzetek krónikái az ősök honfoglalásával, városalapításával kezdődnek, a mi Szentírásunk a világ teremtéséből indul ki, az emberiséget egy embertől származtatja, hogy hirdesse a Teremtő és teremtmény egységét. Egy az Isten és egy az ember. Korunknak a faji tulajdonságok különböző értékére alapított áltudománya megcsúfolása az Istennek képmására alkotott emberi nem egységének. Az isteni hasonlatosságra való utalás már eleve tiltakozás Káin bűne és minden gyilkosság ellen: ki embert öl, Isten ellen lázad, ki embertársát bántalmazza, Istennek képmását sérti. Cselekedjünk az egyetemes emberszeretet nemes elve szerint, hogy ezzel is hódoljunk az egységes isteni világterv magasztossága előtt.

»Gen.« És jött hozzá a galamb est idején és íme, egy olajfalevél leszakaszva szájában; így megtudta Nőé, hogy leapadtak a vizek a földről.« A pusztulásra megérett bűnös világ romjain megszületett egy új világ. Ennek a megújított világnak szimbóluma az olajág, hírhozója a galamb. A hagyomány sűrűn hasonlítja Izraelt a világosságot adó olajfához is, meg a szelídségéről ismert galambhoz is. Az

olajbogyót előbb szétzúzzák, összetapossák, hogy belőle világító olajat préseljenek. Izrael megtiprottságában, szenvedései közepette is népek világosságául rendeltetett. Vércsék és ölyük hada szabadon csap le a védtelen galambra, amint a zsidóság is védtelenül áll a népek sodrában. Mégis úgy tetszik, hogy a galambnak is, Izraelnek is megadatott a lehatalmasabb fegyver: a türelem és a szelídség, amely előtt minden támadó meghódol és minden fegyver kudarcot vall. Izrael agyonhajszolt, viharvert galambja, ne csüggedj: sebed újra begyógyulnak majd, szárnyaid kinőnek, elhozod a gyógyulást a szenvedő emberiségnek, újra dalolni fogsz, dalolni egy szebb és ismeretlen világról.

»Gen.« (Abrahám) ott oltárt épített az Örökkévalónak és szólította az Örökkévaló nevét.« Abrahám egyedül alapította meg világfordulatot jelentő művét, az erkölcsi egyisteniség vallását. Mi, az ő vérbeli utódai, szintén nem hivatkozhatunk csekély számunkra, parányi erőnkre, hogy világtörténelmi küldetésünket önmagunktól elhárítsuk. Sokan a zsidóság legnagyobb tragédiájának azt tekintik, hogy mindentől kisebbség, holott Izrael ennek köszönheti erkölcsi erejét. A kisebbségi élet állandó küzdelmet jelent, amely megment az elsatnyúlástól, megacéloz a szenvedések elviselésében, emeli az egyén önmegbecsülését, fokozza a felelősség tudatát, áldozatkészségre nevel, feléleszti az összetartozás érzését. A pogány világgal szemben Abrahám egyedül is erősebbnek bizonyult, mert lelke megedződött a küzdelemben és látta, hogy vele van Isten. Inkább éljünk mi is harcban a félvilággal, de harmóniában önmagunkkal s kövessük Istennek sugallatát.

»Gen.« Fölkelt Abrahám kora reggel, fölnyergelte szamarát, maga mellé vette két legényét s Izsákot, a fiát; és hasogatott az égáldozathoz való fát, fölkelte és elment azon helyre, melyet mondott neki Isten.« Az erkölcsi világtörténelem hajnalhasadása volt ez a reggel, mert ekkor, Izsák feláldozásával bontakozott ki Abrahám igazi emberi nagysága. Előtte nem volt új az emberáldozat, de most öregsége szemefényének életéről volt szó. Az általa felismert Istentől ugyan más parancsot várt, mégis engedelmeskedik. A bűnös Szodomáért síkraszállott, ártatlan gyermekét egyetlen tiltakozó szó nélkül ajánlja fel Néki. Jól tudja, hogy az ő hivatása: csorbítatlan teljesítése az isteni parancsoknak. Honnan merítette Abrahám ezt a heroikus erőt? Hitt a gondviselésben. A vallás emberének legfőbb erőssége a hit. A hívó emberen sohasem lesz úrrá a csüggedés, a kétségbeesés, nem éri csalódás, megrendülés, mert

* Idézeteimet mindenütt a hetiszakaszokból veszem, éppen ezért a fejezetek és versek száma szerint való megjelölésüket mellőzöm. A magyar fordításban az IMIT Szentírását követem.

a lelke mélyén kitörölhetetlenül él az isteni igazságszolgáltatásba vetett hite. Szenvedések viharában, megpróbáltatások közepette is legyünk erősek, hogy lelkünkben kivirágozzék a hit, fohászos ajakunk Őt keresse a magasságokban.

יהוה »Megeskettek téged az Örökkévalóra, az ég Istenére s a föld Istenére, hogy nem veszel feleséget fiának a kanaáni leányai közül, akinek közepette én lakom; hanem országomba, szülőföldemre menj, hogy végy feleséget fiának, Izsáknak.« Abrahám nem elégedett meg fiának megmentésével, azzal, hogy visszahozta az életbe, hanem gondoskodni akart arról is, hogy folytathassa az ő művét, örököse lehessen atyja szellemének. A kanaániakkal való összeházasodásban az idegen elterjedésétől tart, világosan látja, hogy csak rokonlelkűek egyesüléséből származhat áldás a családra. Ahol ellentétes ideálok ütköznek össze, ott a családi boldogság felbomlik. A zsidóságnak ősi mentsvára a házaselet tisztasága, szépsége és harmóniája. Izráel fennmaradását csupán a zsidó asszony nemes példadása, erkölcsi színvonala és vallásos nevelése biztosíthatja. Őrizzük meg családi életünk érintetlen szentségét, hogy otthonunk telve legyen fénnel és melegséggel.

חורר »A hang az Jákób hangja, de a kezek Ézsau kezei.« Ézsau tanítványainak célja az ököl, a gyöngék erőszakos elnyomása, Jákób tanítványainak küldetése a belső hangra való hivatkozás, a lelkiismeret ébresztése. Ézsau fiai csak kézzel fogható, tapasztalati valóságot ismernek el, a világmindenségben csupán a fizikai erők játékát látják. Jákób fiai felemelkednek a szellemiségig, felfigyelnek a lélek mélyén süttető isteni hangra, észreveszik az univerzumban megnyilvánuló észszerűséget, a lét csodálatos harmóniáját és misztériumát. Ézsau tanítványai szerte a világon célhoz érhetnek, mi csak őrizzük továbbra is Jákób ősatyjánktól nyert kincses örökségünket.

יֵשׁוּב »(Jákób) elérkezett egy helyre s meghált ott, mert lement a nap s vett a hely köveiből és feje alá tette; és lefeküdt azon a helyen. És álmodott: íme létra felállítva a földön, csúcsa pedig az égbenyúl; s íme Isten angyalai fel és alá járnak rajta.« Jákób a hűvös éjszakában, kemény kőpárnákon is angyalokról álmodott. Álmában ég és föld összeölelkezett. Izráel világvándorlásában őh hányszor ismétlődött e kép: az útszéli kő volt a fejünk párnája s a csillagos ég volt a takarónk. Testünk a porba hanyatlott, de lelkünk égi magasságokban szárnyalt. A tűrő alázat és bizakodó reménység sugárszálaiból szívárványhidakat szőttünk, hogy a sivár valóságból elvezessen er-

kölcsi eszméink verőfényes horizonához. Izráel ma is megaláztatásban él, lealacsonyítva a föld poráig, de eljön az idő, mikor majd újra felmagasztosul, fel, egészen a csillagos égig.

וַיֹּשֶׁב »Ne Jákóbnak mondassék többé a te neved, hanem Izráélnak, mert küzdöttél istennel, meg emberekkel és győztél.« Istennel való küzdelemről nevezetett el Jákób Izráelnek. A zsidóság nemcsak nevét, hanem létét is a küzdelemnek köszönheti. Ősatyjaink és prófétáink pörbeszálltak magával az Örökkévalóval is, hogy harcot indítsanak — az Ő nevében. A gondviselés művét lassúnak vélték, sürgették az isteni tanok megigazulását. Az ő érdemük, hogy a politikai Izráel végromlásából diadalmasan került ki a vallási Izráel. A létért folytatott küzdelemben azóta is egyetlen paizsunk: prófétai örökségünk. Erkölcsi igazságaink hirdetése a mi fegyverünk, minden idők üldözőttjeinek fegyvere az üldözőkkel szemben. Jákób harca: az örök emberi küzdelem. De egyszer talán ez a küzdelem is végetér.

וַיִּשְׁב »József pedig levitelt Égyiptomba.« József története egy titokzatos birodalomba vezet, amely az utolsó évtizedekben az érdeklődés homlokterében állott. Piramisok emelkedtek itt a magasba, hogy az alattuk elpihenő fejedelem uralkodói nagyságát hirdessék. A bebalzsamozott múmiákat gúla és masztabák óvták a végenyészettől. Karsú obeliszkek győzedelmes hadjáratokról tanúszkodtak. A sivatag vándorát titokzatos színxek kőbemermedett mosolya figyelmeztette a lét örök misztériumának megoldhatatlan rejtélyeire. Műalkotásaik dacolnak zordon időknél mostohaságaival. Kutató archeológusok csakányai alól évezredes romok kerülnek elő, egykori temekelőhelyek, amelyeknek gigantikus méretű architektúrájával az életet a halál szolgálatába állították. Egyiptom életét megmerevítette a halál hamis kultusza. Az igazi hit mindig az Elet vallása.

מִקֵּץ »Es szólt Fáraó Józsefhez: Álmodtál és nincs, aki megfejtse, én pedig hallottam rólad, mondván, értesz álmod, hogy megfejtse.« Jákób összes fiai közül Józsefet szerette legjobban, mert benne az ő képessége és tehetsége öröklődött. Miként atyja, József is az álmok embere volt. Gyönyörű valóságnak tekintette a széjjelfoszladó álmodt és tovatűnő, lidérces álmoknak a dűrva, sivár valóságot. Merész álmaiért súlyos árat fizetett. Ámde József nemcsak az álomlátáshoz értett, hanem az álomfejtéshez is. Ha előbbi tehetsége vétekbe sodorta is, utóbbival mindent

kiengesztelt. Fáraó álmának megfejtésével testvéreit és embertársait megmentette az éhínségtől. Amihez álomtehetsége révén jutott, azt a valóság, az élet számára is felhasználta. József példája híven tükrözi népének egész sorsát. A zsidóság történetének első felében megalkotta a maga eszményeit, most az eszmények megvalósításán a sor. Imádkozzunk, hogy Izráel nagy álma teljesedésbe menjen.

וַיֵּן יְהוֹשֻׁעַ »En lemegyek veled Egyiptomba és én majd fel is hozlak téged.« Állandó hullámmás érvényesül a zsidóság világtörténetében, de vándorlásainak országútján mindenütt vele van az isteni gondviselés. Nincs nép a világon, amelynek annyiszor kellett volna hazát változtatnia, mint Izráelnek. A költöző madárka ősznek jöttén melegebb égtájak felé veszi útját, a vadgalamb is ott rak fészket, ahol akar, az üzött vad a rengetegben menedéket talál, de a mi számunkra széles e földön nincs egyetlen zúg, egyetlen nyugalmas sarok, hol fáradt testünk pihenőre talál. A történelem tanúsága szerint hatalmas törzsek őshazájukból kiszakítva, gyökértelenül elsenyvedtek, szétmorzsolódtak a népvándorlás viharában. Világbirodalmak összedőltek, de Izráel fennmaradt, fenn kellett maradnia, mert a maga létét nem országhatárokkal, hanem az isteneszmére építette, mert a maga hatalmát nem fegyverekre, hanem erkölcsi törvényekre alapította. Ebben rejlik a zsidóság életének és halhatatlanságának örök titka.

וַיֵּן יְהוֹשֻׁעַ »Termőfának csemetéje József, termőfának csemetéje a forrás mellett...« Az Írás gyakran hasonlítja fához az embert. Izráel maga százados fölgyhöz hasonlít, amelynek gyökerei mélyen ereszkednek az anyaföldre. Történelmi viharok sújtották e fát, lombkoszorúját lenyírhatták, ágait megtépdesték, de ami megmaradt belőle, szent törzsök az, amelyet semmilyen vihar kidönteni nem képes. Forrás-patak mentén sarjad Izráel ősi terebélyes fája, hullámok csapnak össze mellette, de gyökerei a sodró árnban is szilárdan ágazódnak szét a parti talajban. Izráel ősrégi szent fája. Te csak virulj, öltözz virágpompába, hirdesd a megújíthatóságot, az emberiség szebb, örök tavaszát!

II.

שְׁמוֹ »Mózes pedig legeltette Jitró apósának, Midján papjának juhait és elvezette a juhokat a puszta mögé és eljutott az Isten hegyéig, a Chorébig. És megjelent neki az Örökkévaló angyala tűzlángban a csipkebokor közeléből; és látta, íme a csipkebokor ég a tűzben, s a csipkebokor

nem emésztődik el.« Pásztozorembert szemelt ki az Örökkévaló népének vezéréül. Mózes az ember nyájának is szeretettel viselte gondját, ezzel méltóvá lett arra, hogy pásztora legyen Isten nyájának. Tövisbokor mögül nyilvánította ki akarát az angyali követ: Izráel világtörténeti hivatásának ösvényét is tövises szegélyezik. A csipkebokor egyre égett, de tüze el nem hamvadt: nem szalmaláng lelkesedést, pillanatokig kápráztató görögtüzet, de soha ki nem lobbanó, szüntelen lángolást követel a zsidó küldetés. Élesszük szívünkben a csipkebokor tüzeit, jegyezzük el lelkünket a chorebi örök lánggal.

וַיֵּן יְהוֹשֻׁעַ »Az Örökkévaló, a héberek Istene küldött engem hozzád mondván: bocsásd el népemet, hogy szolgáljanak engem a pusztában.« Mózes a Fáraótól Izráel népének elbocsátását kérte, hogy az Örökkévalót szolgálhassák a pusztában. Az áldozathozatal színhelyéül Egyiptom országánál méltóbbnak bizonyult a végtelen sivatag kiellensége. A szolgaság földjén őseink nem áldozhattak a szabadság Istenének. A vallás gyakorlása lelkiismereti szabadságot követel. Amely államban vallási tekintetben lelkismereti kényszerű alkalmaznak, ott a felekezetek harcából nem az egyik vagy másik vallás, hanem a vallástalanság kerül ki győztesen. Őseink a nemzeti szabadsággal együtt nyerték el az isteni kinyilatkoztatást. Míg lelkében a kinyilatkoztatás él, addig emberi hatalom nem lehet úrrá Izráel felett.

וַיֵּן יְהוֹשֻׁעַ »Bocsásd el az embereket, hogy szolgálják az Örökkévalót, az ő Istenüket. Most sem tudod-e még, hogy elvesztett Egyiptom?« Mi idézte elő e nagy birodalom pusztulását? Egyiptom fiai hittek a hatalom örökkévalóságában, ez okozta vesztüket. Milliók pusztultak el egy miatt. Az uralkodók zsarnoksága, önzése és pompavágya könnybe és sóhajba, verejtékbe és vérbe fúlt. Testüket holtukban is balzsam védte az elporladástól, lelkük már életükben elkárhozott. Piramisaikat az örökkévalóság számára emelték, ma ezek a mulandóságot hirdetik, rég letűnt korok dicsőségéről regélnek. A halál kultuszát üzték, az életet semmibe vették. Egyiptom nagysága már csak műemlékeiben él tovább. Vajha az egyiptomi eredetű zsarnokság is emlék volna csupán, akkor jog és igazság kormányozhatná a világot.

וַיֵּן יְהוֹשֻׁעַ »Ne féljete, álljatok meg és lássátok az Örökkévaló segítségét, melyet majd cselekszik ma veletek, mert amint láttátok az egyiptomiakat ma, nem láttátok őket ezentúl soha.« Két nép állott szemben Egyiptom határán. Az egyik úrnak született, a másik szolgasorban szüldött,

Egyik parancsolt, a másik dolgozott. Az úr fejét magasan hordta, de lelke az erkölcstelenség iszapos fertőjébe zuhant. A rabszolga testében meggörnyedt, de lelkében egyenes volt. Ebben a kilátástalannak tűnő küzdelemből mégis Izráel került ki győzelmesen. Mi voltunk az erősebbek, mert tudtuk, miért harcolunk. Fáráu emberei kényszerből vagy zsoldért hadakoztak, őseink szabadságukért küzdöttek. Az a nép, amely szabadságát mindennél többre becsüli, legyőzhetetlen.

חַרְוִי »Hat napon át dolgozzál és végezd minden munkádat; a hetedik nap pedig szombat legyen az Örökkévalónak, a te Istenednek...« A szombati tilalomban az Örökkévaló a teremtes művére hivatkozott. A szombat parancsa egybe van kötve a dologtevés parancsával, az ünnep szentsége a munka szentségével. A görög—római világ lealacsonyítóan, szabad emberhez méltatlannak érezte a munkát. Náluk a rabszolga megállás, pihenő nélkül robotolt, míg gazdájának mindig ünnepe volt, hiszen testi munkát sohasem végzett. A Tízige arra tanítja az emberiséget, hogy a hetedik nap nyugalma csak azt illeti meg, ki egész héten át dolgozott. Az ókorban ismeretlen fogalom volt a szombat, más népek hasonló ünnepet nem ülték. Kiragadni egyet a hét napjai közül, léleknapá avatni — sajátosan zsidó gondolat. Dolgozzunk szorgalommal a hét köznapjain át, hogy megszentelhezzük a szombatot.

מִשְׁפָּטִים »Mindent, amit szólt az Örökkévaló, megteszünk és meghallgatunk.« Feltűnő a sorrend őseink hűségfogalmában. A nép előbb vállalkozott az isteni parancsok megvalósítására, csak azután az engedelmessegre. Az autonóm erkölcsiség nyilatkozik meg ezekben a szavakban. A zsidóság a kategórikus parancsot önmagából merítette. Nem külső kényszerből, szabad elhatározásból követjük a Tóra törvényeit. A világ mindenható Ura érintetlenül hagyta az akarat szabadságát, ezáltal válik az ember erkölcsi lényvé. Legyünk méltóvá e nagyszerű isteni adományra.

חֲרוּמָה »Készítsenek nekem szentélyt, hogy lakjam közepette.« A pusztai szentélyt őseink fából készítették, arannyal, ezüsttel díszítették. Az építkezéshez szükséges anyag a tábor helyéről való volt, az aranyat és ezüstöt Egyiptomból hozták magukkal. Ami értékes, ha idegenből ered is, felhasználható szent célokra, beilleszthető a vallás külsőségeinek szolgálatába. Az esztétikai kultúrát nem lehet számítani onnan, ahol templomot emelnek az erkölcsi kultúrá-

nak. A görög szépség így nyer polgárjogot Sémnek sátrai-ban. Ezzel az Istennek hódolunk, mert az ő cselekedeteiben a jóság nyilvánul meg, alkotásaiban pedig a szépség.

הַצֵּה »Te pedig parancsold meg Izráel fiainak, hogy hozzanak neked tiszta, törött faolajat a világításra, örökmécsekes felgyújtására.« Zsinagógáink berendezésében az örökmécsekes emlékeztet bennünket az ősi szentélyre. Izráel a származat nyomasztó sötétségében is hű maradt a fényhez. Nem perzselő tűz, hanem szelíden imbolygó láng az örökmécsekes lobogása. Nem éget, hanem világosságot áraszt, nem vakít, de eloszlatja a homályt. Zsinagógáinkból árad ki a fény a külvilágba, az Örökkévaló hajlékából az emberi hajlékok fölé. Isten ígéjével szítsuk fel lelkünk örökmécse-sének lángját. Legyen világosság!

כִּתְחַשֵּׂה »És ott volt az Örökkévalónál negyven nap és negyven éjjel, kenyeret nem evett és vizet nem ivott; és fölírta a táblákra a szövetség szavait, a tíz ígét.« Mózes negyven napig sanyargatta testét, hogy végül is elnyerhesse a két kőtáblát. Izráel évezredes szenvedésével is magasztos terve kell, hogy legyen a gondviselésnek. Bennünket az üldözés meg nem törhet, csupán megerősít. Valamikor épen így üldözték azokat a felekezeteket, amelyeknek köréből ellenségeink támadnak. Az összes vallások egyértelműen azt tanítják, hogy a szenvedés egy közösségre nézve nem lealázó, hanem fölemelő. A szenvedésekben elcsigázott zsidóság égi jutalmul új kőtáblákra vár, új kinyilatkoztatásra, amely hivatva léssen számítani a gyűlöletet s az emberiség trónjára ültetni a szeretetet.

יִקְרֶה פֶּקֶדֶן »Fölállította az udvart, a hajlék és az oltár körül és föltette az udvar kapujának takaróját. Így befejezte Mózes a munkát. S befődte a felhő a találkozás sátorát s az Örökkévaló dicsősége megtöltötte a hajlékot.« A munka befejezése után jelent meg a hajlék fölött az Örökkévaló dicsősége. Csak a jól végzett munkán van Isten áldása. A boldogság érzését, a munkában való meglegedettséget egyedül a kötelesség teljesítésének tudata nyújthatja az ember számára. A télettség züllésre vezet, a munka nemesít, értéke önmagában rejlik. A szellemi és fizikai munka egyaránt tiszteltetreméltó, a pusztai hajlék is őseink szellemi és fizikai munkálkodásából épült fel. Avassuk otthonunkat a munka szentélyévé, honoljon fölötté Isten dicsősége.

III.

»עֲבָדָה יְהוָה« Ember, midőn közületek áldoz áldozatot az Örökkévalónak...» Az áldozatokról szóló törvénykönyv e bevezető szavai nem egyedül Izráelre, hanem egész általánosságban az emberre hivatkoznak. Aki Istennek tetsző áldozatot akar bemutatni, az egyetemes emberiség oltárán áldozzon. Egykoron a jeruzsálemi szentélyben a sátrak ünnepe áldozatokat mutattak be az ókori világ hetven népéért. Az áldozati kultusz megszűnt, de a világtörténelem híven tanúsítja, hogy mi azóta is sokat áldoztunk valamennyi nemzel kultúrájának oltárán. Számarányán jóval felül vesz részt a zsidóság az emberiség szellemi fejlődésének előmozdításában. Nem kicsinyes önző céloknak, örök eszméknek áldoz Izráel, önmagát hozza áldozatul az Örökkévalónak.

»אֵל« Folytonos tűz égjen az oltáron, el ne aludjék. A szentély elhamvadt, de egy szikra a jeruzsálemi oltár tűzéből kiolthatatlan lánggal benne ég minden zsidó ember lelkében. Apáról fiúra száll az isteni láng, megszakítás nélkül öröklődik nemzedékeken keresztül. Ha ezek a lélekparaszak újra egyesülnének, tűzlángba borítanák a világot. Az erkölcsi tisztulásnak ebben az izzó kohójában minden hitványság salakká égne és minden, ami érték, benne gyémánttá kristályosodnék. Kicsiny zsidó tűzek, az emberiség dermedt nagy éjtszakájában, fogjunk össze.

»שֵׁנִי« Es vették Áron fiai, Nádáb és Abihú, kiki serpenyőjét és tettek azokba tüzet, tettek reá füstölőszert és bevitték idegen tüzet, amit nem parancsolt nekik. Ekkor kijött tűz az Örökkévaló színe elől és megemészlette őket s meghaltak az Örökkévaló színe előtt. Idegen oltárok tüze pusztítja ma is sorainkat. Kiálszanak a szent péntekesi gyertyák, idegen szokások fészkelik be magukat otthonainkba. Évezredes zsidó tradícióinkat máról-holnapra felcserélve, idegen eszméknek hódolva serdül fel ifjúságunk. Örálói lettünk minden idők és nemzetek kultúrájának, de saját szellemi kincseinket nem őriztük. Nem engedhetjük, hogy a zsidóságot is utólrje Lear király sorsa: ez vagyonát még életében felosztotta leányai között, ő maga koldusbotra jutott. A mi körünkből támadt leányvallások magukénak ismerhetik el erkölcsi tanításainkat, de az élő Izráel ősi, szent örökségéről mások javára soha le nem mondhat.

»הוֹרֵי-צִדְקָה« És óvjátok Izráel fiait tisztátalanságuktól, hogy meg ne haljanak tisztátalanságukban...» A testi tisztátalanság lelki tisztátalansággal jár, míg a külső és belső tisztaság a vallási szentség jellegével bír. Korunkban mintha

felborulna az egyensúly e kettős cél elérése körül: a testi kultúra hihetetlen magas fokra hágott, az erkölcsi kultúra a mélypontra szállt alá. A modern ember naponta órákat tölt fürdőzéssel, testápolással, egészségének fejlesztésével, ugyanakkor perceket is alig tud szentelni a lelki művelődésnek, lelkiismerete megvizsgálásának. A testi szépségápolás mellett nem jut idő a lelki szépség kibontakozására. Óvjuk meg testünk egészségét, de őrizzük meg lelkünk integritását is.

»אֱלֹהֵינוּ« Szentek legyetek, mert szent vagyok én, az Örökkévaló, a ti Istenetek.» Más népek isteneiket ruházták fel emberi tulajdonságokkal, Izráel az isteni szentség és tökéletesség eszményét tűzi követendő mintaképül az emberiség elé. Az antik görög világ eszményképe a mithológiai időkben a herosz volt, később a szónok, végül a filozófus, a középkoré a lovag, a renaissance-időké az egyetemes ember, az újkoré a természetűdős, századunké a technika hőse, — a zsidóságnak minden időkben keresztül: az Örökkévaló. Támadhat-e valaha is vallás, amely az isteni tökéletességre való törekvésnél magasabbrendű célt állíthatna az emberiség elé? A különböző erkölcesanak idők folyamán nagy átalakulásokon mentek keresztül, de a mi Töránk emberi eszménye változatlan és örök.

»אֱמֹר« Egy törvény legyen számotokra, a jövevény olyan legyen, mint a honos, mert én vagyok az Örökkévaló, a ti Istenetek.» A faji gögnek nyoma sincs a Szentírásban. A klasszikus törvényhozásban a római polgár származásánál fogva külön jogokat élvezett, nálunk a bennszülött és az idegen ugyanazon törvények kötelezősége alatt áll. Amott a jogosztásban is jogfosztás érvényesül, emitt azonos jogokból azonos állampolgári kötelezősége folynak. A törvény előtt való egyenlőségnek sokat hangoztatott eszméjével mi ajándékoztuk meg az emberiséget. Körülöttünk tombolhat a faji türelmetlenség, amely az embert embertársával szemben koponyaalkata és vérségi képlete szerint ítéli meg, mi hűek maradunk a bibliai igazságszolgáltatás nemes egyszerűségéhez.

»כֹּהֲנֵי-בְּחֵי« Mert az én szolgálaim Izráel fiai, szolgálaim ők, akiket kivettem Egyiptom országából.» Az Örökkévaló szolgálatában akarunk élni, de nem emberi szolgaságban. Az isteni végzés előtt alázattal meghajtjuk fejünket, de az emberi zsarnoksággal szemben megállunk emelt fővel, gerincesen. Töretlen hűséggel tartunk ki hitünk ősi igazságai mellett s felemeljük tiltakozó szavunkat minden lélektiprás ellen. Izráel szabadságra született nép, amelyet gúzsbaköt-

hetnek, de szellemét béklyókba nem verhetik soha. Őseinket Isten váltotta ki a testi szolgaság jármából, utódaik is Tőle sóvárogják a teljes lelki szabadságot.

IV.

»במדבר« És szólt az Örökkévaló Mózeshez Szináj pusztájában... A pusztában jegyezte el magát az Örökkévaló Izráellel. Felhő- és tűzoszlopban járt előttük s a nép gyermeki meghittségben követte Őt. Itt lett Izrael részese a szinájai kinyilatkoztatásnak. A pusztai vándorlás minden bűnössége, a nép elégedetlenségének és pártütése ellenére is prófétáink a legnagyobb szeretet és gyöngédség hangján szólnak e korról. Az ifjú Izrael hősi, romantikus korszaka ez. A végtelen síkságon, az időjárás viszontagságai között őseink feltekintettek Isten szabad egének csillagkárpitjára és lelkük megtelt hívó hittel, reménységgel.

»נשא« Ez a tan a feltékenységről... — És ez a tan a názírról... Egymást követő szakaszokban tárgyalja a Tóra a női becsületnek s az önmege tartóztatásnak törvényét. Az erkölcsös házasságot is önmege tartóztatást kíván. Drámai erejű szertartás közepette, az oltár előtt tették próbára a hűtlenséggel vádolt asszonyt, a hitvesi hűség igazolására Isten nevét is felhasználták, mert a házasságot szentségnek tekintették. Ha az asszony ártatlannak bizonyult, átadták férjének, ha vétkesnek találták, kivették a szentélyből. A bűnös asszonynak nem volt többé helye sem az Örökkévaló hajlékában, sem férjének házában. A családi otthon s a templom szentélye egyaránt Isten oltára.

»במדבר« Bárha az Örökkévaló egész népe próféták volnának, hogy adná az Örökkévaló a szellemét rájuk. Mi adtuk a prófétai gondolatokat a világnak. Mózesről kezdve, az írástudókon és a szóbeli tan szerzőin keresztül, a két évezred óta működő rabbikig töretlen láncolatban, nemzedékről-nemzedékre száll a próféta-ság szelleme. Izrael prófétái lelkesedése soha ki nem merülhet. Megzilált erkölcsi világunk új prófétákra vár. Gyűjtsünk erőt ennek a várakozásnak méltó kielégítésére.

»שדך-לך« Az ország, melyen átvonultunk, lakóit fölemésztő ország az, s mind a nép, melyet benné láttunk, termetes emberek. Kánaán földjét óriások bírták és az ország mégis fölemésztette lakóit. Ma a sport és technika magabibbrendű emberkolosszus kitenyésztésén fáradozik, a rikordok és csúcsteljesítmények korát éljük, de minden emberi értéket elsöpréssel fenyeget a világnézetek harca, amely

szörnyű belvillongásokban őrli fel a nemzetek erejét. Az ember világhelyezete bizonytalanná vált. A gépkultúra százada birtokába vette a levegőteget, de a szilárd talaj kiesésűszott az emberiség alól. Egyre ismétlődő világrengések végpusztulással fenyegetik az európai civilizációt. Emelkedjék bár a léghajó sztratoszférikus magasságokba, mi hódítsuk vissza a földet, mint az emberi haladás igazi színhelyét.

»קה« Es (Aron) állott a holtak és az élők között és megszünt a csapás. E megragadó kép híven tükrözi Izrael papjainak hivatását: odaállani holtak és élők közé, áthidalni a Ma és a Tegnap között tátongó szakadékot, elhárítani a veszélyt, amely az egymástól elütő generációk természetében rejlik. Testvér, ne hagyd, hogy jelenedet kiszakítsák a zsidó múltból; zsidó testvérem, ne engedd, hogy elrabolják tőled szülőid emlékeit! Légy nemzedékek hídjává, őrizd a múltak tradícióit s akkor elvonul a csapás, mely Izrael felett lebeg.

»קה« Es készített Mózes egy rézkígyót és rátette a póznára; és volt, ha megmárt a kígyó valakit és tekintett a rézkígyóra, életben maradt. Látszólag primitív eszközzel gyógyított Mózes: a kígyómarást a póznára feltűzött rézkígyó orvosolta. Az ókori orvostudomány gyakran fordult hasonló eszközökhöz. Mózes azonban elsősorban a lélek orvosa volt. Aki bűnbánó lélekkel feltekintett a magasba és az egek Urához fohászzkodott, annak sebei behegedtek, fájdalma megnyhült. Ma súlyos testi-lelki kórságban szenved az emberiség és égető sebére hasztalan keresik az enyhét adó balzsamot. Az Írás már megjelölte a gyógyulás útját: életnek sebzettjei, emeljétek tekinteteket a magasba, mert Isten lát benneteket és ti is látni fogjátok Istent, meglátjátok Őt és élni fogtok.

»כלק« Látom, de nem most, szemlélem, de nem közel; fölkel egy csillag Jákóbból s föltámad kormánypálca Izráelből. Bileámnak, a pogány prófétának ajakáról hangzik el a legnagyszerűbb áldása Izráelnek. A föld népeinek erkölcsi irányításában újra kormánypálca vár a zsidóságra, az emberiség egén újra felragyog majd Izrael csillaga. A természettudomány arra tanít, hogy rég kihúnyt csillagok fénye a végtelen távolság következtében csupán évezredek múltán érkezik el hozzánk. A zsidóság rég letűntnek vélt csillaga időknek múltán még egyszer vakító fénnel fogja elárasztani a világot.

»פנים« Pinechász, Eleázár fia, Aron papnak a fia, elfordította haragomat Izráel fiaitól, midőn buzgalommal buz-

gőlkodott érettem közöttük, hogy nem semmisítettem meg Izráel fiait buzgalmamban. Azért mondd: Ime, én adom neki a béke-szövetségemet. » Az Örökkévalóért való buzgókodásnak legszebb jutalma a béke, Isten szövetsége. A béke frigyeiben egyesül ember az emberrel, a teremtmény a Teremtővel. A világháború után a béke jegyében alakult Nemzetek Szövetsége is prófétai zsidó gondolat. A mi Bibliánk hirdette először a világbéke magasztos eszméjét. Nem lehet messze az az idő, midőn az emberiség ajakán Izráel békedala csendül.

מִתְּחִלָּה » És mentse meg a község a gyilkost a vérbosszúló rokontól, vitesse vissza a község a menedékvárosába... » A mózesi törvényhozás menedékhelyeket állított fel azok számára, kik akaratlanul is emberölést követtek el. A vérbosszú elől ezekbe a városokba menekültek a gyilkosok. Az emberélet oltalmazásának ez a humánus rendelkezése a mi javunkra soha nem érvényesül. A vérben gázoló pogromok elől menekülő testvéreinktől egyes országok még a gyilkosoknak kijáró menedékjogot is megtagadják; pedig ezek a hazátlanok semmi bűnt el nem követtek, de minden főbenjáró bűnnél nagyobb vétkük, amelyre nincs kiengesztelődés, az, hogy zsidók, szegény elűdözött, koldusbotra jutott zsidók. De a bolyongásnak egyszer végeszakad s az üldözött nép újra megpihen.

V.

מֵהַיּוֹם » Mert az ítélet Istené... » Ez a főszege meggyőződés legyen a te vezérlőeszméd az életnek minden kétségei, első látszatra kirívó igazságtalanságai között. Ha tapasztalod, hogy e földi életben az igaz embernek annyiszor balsors az osztályrésze, míg a gonosznak jó dolga van, akkor jusson eszedbe, hogy az életnek e tovatűnő visszasságai fölött örök harmónia lebeg, mely a világ ítélő-bírájának igazságosságát sugározza. Ne tartsd boldogabbnak embertársadat, ki vagyonához és tekintélyéhez tisztességtelen úton jutott, annál, ki cím és rang nélkül szegényen él, de becsületes maradt. És ne törj pálcát felebarátod fölött, mert a végső döntés Istennek van fenntartva. Ebben a végítéletben az igazság érvényesül, eredménye a béke és a szeretet.

וְהָיָה » Téged választott ki az Örökkévaló, hogy légy tulajdon népévé... » E bibliai kijelentés miatt sok támadásban van részünk, holott a kiválasztottság nem jelent kiváltságot, belőle nem származik előny vagy fölény Izráel

számára. Az isteni küldetés tudatával, fokozott erkölcsi komolysággal, súlyos felelősséggel jár a mi kiválasztottságunk. Mi viseljük a világtörténeti hivatás terhét. Istennek közelségében élni szent feladat, de súlyos kockázat is. Nem jogokat nyújt, csupán köteleességeket ró reánk. Istennek választott népe, teljesítsd vállalt köteleességedet.

עַכְשָׁה » Nem egyedül kenyérből él az ember, hanem mindabból, amit létrehoz az Örökkévaló parancsa, él az ember. » Az életnek teljességét, a lüktető valóságot sohasem érthetjük meg pusztán anyagi, érzéki tényezőkből. A materializmus és az utilitarizmus, amely az egyén látókörét anyagi érdekeinek szűk területére korlátozza, elhomályosítja az embernek világokat átfogó tekintetét. Az élet kimeríthetetlen gazdagságát az anyagelvűség képtelen megmagyarázni. A világkép, ha magasabb szellemi princípiumok nélkül akarjuk megrajzolni, sívár perspektívát nyújt, árnyékokot Nap nélkül. A technikai kultúra századában az emberiséget vezessük vissza a szellemiség örök kútforrásához.

וְהָיָה » Gyermekei vagytok az Örökkévalónak, a ti Isteneiteknek... » Az ókor népeinek felfogásában forradalom szerűen hat ez az isteni kijelentés. Az ember világhelyzete megváltozik, közvetlen viszony alakul ki az ember és Alkotója között. Míg a hellén mithológiában az istenek nem törődnek az egyszer megteremtett világgal s az ember hitvány báb marad a vak és kérlelhetetlen végzet kezében, addig a Tóra az egyéni gondviselést tanítja. Az anya elfelejtheti gyermekét, de az Örökkévaló nem feledkezhet meg az ő teremtményeiről. A tépelődő, ki elhagyott magányában tanácstalanul néz szembe az élet nagy kérdéseivel, Benne megnyugvásra talál.

וְהָיָה » Igazságot, igazságot kövess... » A legmagasabbrendű életeszmenyt állítja elének a Tóra: az igazság követését. Minden életpályán a legszebb emberi hivatás: fáradhatatlan, búgó keresése az igazságnak. Ha ősi ideálokért rajongsz és sárba tipornak érte, akkor is ebből a hitedből meríts erőt, zsidó testvérem, és lelkednek belső sugallatára egyedül az általa felismert igazságot kövess. Légy tudatában annak, hogy mi vagyunk a színáji kinyilatkoztatásnak, a világtörténelem sziklabavésett gránitigazságainak népe. Annyi igazságtalanság után egyszer az Igazság fog diadal-maskodni a világon.

וְהָיָה » Ami kijön ajkaidon, vigyázz, hogy megtegyed aszerint, amint fogadást tettél az Örökkévalónak, a te Istenednek önkényes ajánlással, amelyet kimondtál száddal. » Az etikai tudományok különbséget tesznek heteronómia és

autonómia, kívülről jövő és belülről fakadó erkölcsi törvények között. A Tóra itt az önkéntes fogadalom teljesítését, az adott szó szentségét köti lelkünkre, mint az Enből kivettített belső parancs tisztelhetlentartását. Aki külső parancsolatnak nem engedelmeskedik, bűnt követ el Istennel, a nemzettel, a társadalommal, a családdal szemben, ámde aki ellenszegül önmön törvényének, az önmaga ellen vétkezik, megaláztat az emberi méltóságot. Erkölcsi énünk benső megnyilatkozása legyen tükrre az isteni kinyilatkoztatásnak.

נִתְּנָה »Atkozott, ki elhajlítja a jövevénynek, árvának és özvegynek jogát.« A gyöngék védelmével először a mózesi törvényhozásban találkozunk. A babilóni Hamurabi törvénykönyve, amelynek felhasználásával elfoglalt tudósok a Tóra eredetiségét akarták elvitatni, a segítségre szorulóknak jogát egyetlen szóval sem védi. Az antik görög gondolkodók az öregekről és nyomorékokról, mint az állam felesleges terhéről beszélnek. Sok modern bölcselet is a gyöngék istápolását társadalomellenes bűnnek, az életerős faj érvényesülési akadályának tekinti. A római jog a rabszolgákat emberszámba sem vette, a hellén góg minden idegent barbárnak nevezett. Bennünket mindenütt jövevénynek tartanak, de az idegenszeretetnek, a gyöngédségnek törvényét a mi javunkra sohasem alkalmazzák. A támogatásra szorulóknak önmagukra utalva, egymást segítve mégis erősebbeknek bizonyulnak.

נִצְבִּיחֶיךָ »Mert ezen parancsolat, melyet neked ma parancsolok, nem elérhetetlen neked és nem távoleső.« A halandó ember elérhetetlen messzeségben látja maga fölött a Törvényt, holott a Tóra nem kíván tőlünk olyat, ami teljesíthetetlen. Nem örökhófedte, ködbevesző hegycsúcs, hanem az alacsony Szináj hegyén nyilatkozott meg Isten, az örökkévalóság törvényét közelebb akarta hozni az emberiséghez, a hegyek tanítását a völgyben táborozókhoz. Izráelnek nem kellett egeket ostromolni, hogy elnyerje a Tórát; a Tóra lendíti magasha Izráelt.

הָאֵינִי »Menj föl az Abárim e hegyére, a Nebó hegyre, mely Móáb országában van, mely Jerichó átellenében van és lásd Kanaán országát, melyet adok Izráel fiainak birtokul. És halj meg a hegyen, ahova fölmész és térj be népeidhez...« Lepereg előttünk Mózes pályafutása. Királyi udvarban nevelkedett, de szíve rabtestvéreihez vonzotta. Először mint népvezér áll elő: Izráel legyen olyan, mint a többi nép, független és szabad. Mihelyt terve valóráválnak, máris új célokat tűz maga elé. A szabadsághős törvényhozóvá magasztosul. A nagyszerű színáji jelenet után azon-

ban bűnös visszaesés következik. A pusztai vándorlás során Mózesen is beteljesedik az örök próféta sors, áldozata lesz a nép vétkének. A szelíd pásztor elveszti türelmét, a példaadó vezér rossz példával jár elől, a bizakodó próféta kishitű lesz, ki eddig csak engedelmességre oktatott, maga is engedetlenné válik. Pillanatnyi eltévelyedéséért mózesi mértékkel mérve is súlyosan bűnhődik. Nem érheti el álmainak végső célját, nem lehet tanúja vágyai és küzdelmei teljesülésének és diadalának, de tragikumában is fenséges marad s az ígért földjének határán gyönyörű szózattal búcsúzik néptől:

וַתֵּת ה' אֶת הַכְּהֹנֵן A mózesi áldás valósuljon meg Izráelen!

Devecser.

Dr. Deutsch Gábor.

Néhány szójáték magyarázata a Bibliából, a talmudikus és későbbi vallásos irodalomból.

Bevezetés.

Az 1926-ban kiadott „Jubileumi Emlékkönyv“-ben tanító-mesterem és atyai jóbarátom iránti tiszteletemnek és hódolatomnak jelül közlöttem Közmondások a Talmudban és a Midrásban című dolgozatomat, a héber részben, a Hazofeban pedig megjelent Hitviták című dolgozatomban; most pedig mindnyájunk fájdalmára be-következett halála után, ily módon kívánom kegyelemem adóját iránta leróni, hogy folytatom és kiegészítem előbbi dolgozatomat a szójátékok magyarázatával, melyeket a Bibliából, a Talmudból és a későbbi vallásos irodalom forrásaiból merítettem, amelyek formában és szellemben az előbbiekkal azonosak. A Megdicőült nemcsak életében buzdított és lelkesített bennünket a zsidó tudomány művelésére, hanem a Mester szelleme tovább is él és hat közöttünk. Valóra vált rajta a bölcse király által hirdetett igazság: „Az igaz ember emlékezetéből áldás fakad.“

I. rész.

Dr. Max Steif összeállította a Tóra ötkönyvének szójátékait a Monatsschriftenben.

J. D. Wynkoop Hóséa próféta volt az, aki kedvelte a költészetnek ezen műfaját és nagyon gyakran használta a maga könyvében. Különösen az אֲמָרִים névvel összefüggésben lévő szójátékok nagyon jellemzők és rendkívül szellemesek. Pl. Hós. 4, 10. מִי־אֵין; u. o. 8, 9. Különösen u. o. 12, 12. klasszikus példája a szójáték halmozásának: וְנָחַ מִבְּהֵמָהּ שֶׁלֹּא יִלְכֵּד נָלֵךְ נָלֵךְ. Az

éjjel-nappal buvárkodnak a szent tanban. Időt nem kímélve és fáradságot nem ismervé, saját érdeküket háttérbe szorítva, mintegy személyük és egyéniségük a Tóra tanulmányozásának nagyfontosságú feladatával szemben egészen semmivé válnak. U. is a Szeniírásban olvassuk (Jób 28, 12.) והחכמה מאין תמצא „a bölcseséget megtalálhatod a szerény embernél, aki önmagát semmibe veszi.”

4. sz. (b. Joma 75. b.) Ez a szó שליו irva és שי betűvel helyettesítve סליו-nak olvasható, melynek értelme: tüske. Ennél fogva a bölcsék úgy magyarázták a Biblia szöveget: a jámborok etiek a fűjekből és gondtalanul éltek pusztai vándorlásaik alatt: ellenben az istentelenek gyomrukban erős nyomást éreztek, mintha tövist vagy szöveget nyeltek volna.

5. sz. (b. Nidda 31. b.) זכר זה כר, נקבה נקיה באה Ez a szójáték azt jelenti, hogy a férfi magával hozza születésétől fogva kitűnő ajándékát, azaz a kereseti lehetőséget, az ügyességet és tehetséget. Az asszony azonban üresen, ezen képességektől menten jött a világra. Azért a mi bölcsseink reá alkalmazták szellemesen az írás ezen versét: נקבה שברך עלי ואחתה „Jelöld meg számomra a bérédet” (M. I. 30, 28.) Így szólt a férfi a nőhöz a Biblia korában, abban az ideális korban, amikor még a férfi adta az imádott nőért a hozományt.

6. sz. (b. Keth. 111. b. M. I. 49, 12.) הכללי עינים מין: כל חד Az, akinek vörös a szeme a borivástól, eképpen szól cimboráihoz: ti mind akik ebből a finom borból isztok, kérni fogtok; nekem is, nekem is adjatok belőle!

7. sz. (Horajoth 13. a.) יקרה הוא מפנינים שונכס לפני ולפנים Csak a főpap egyedül léphet be az engesztelés napján a Szentek szentjébe. Összehasonlítja a gyöngyszemmel, amely a csiga kagylójának belsejében szunnyad. (Pld. 3, 15.) Ott úgy magyarázzák a mi bölcsseink azt a szöveget, hogy a Tóra drágább és becsesebb a gyöngyöknél, hogy az írástudó férfiú elébbvaló, mint a tudatlan főpap. (V. ö. az idézett szöveghez való kommentárokat.)

8. sz. (b. Baba Bathra 12. b.) איש נבו ירבב (Jób 11, 12.) R. Abdima Cháifából, ebből a versből kiindulván, azt tanította: az füres gyomrú embernek kétféle a szíve, a véleménye. Az az ítéletben ingadozik. Ellenben a jóllakott embernek egy a szíve és biztos az ítélete. Mielőtt az ember éhségét és szomjúságát csillapította, szilárdnak érzi a talajt lábai alatt.

9. sz. (b. Pesz. 50. a. Zech. 14, 21.) מאי ולא יהיה כנעני „Eszentül nem lesz többé kalmár a seregek Urának szentélyében”. R. Jirmijah a „איש נבו” szónak azt a meglepő magyarázatát adta: איש נבו כי לא יהיה שם „nem lesz itt, ebben az országban található soha többé szegény. Mert a prófétai ígéből tulajdonképpen átok csendül ki, holott a prófétai ígért telje-

sülésétől kell, hogy áldás fakadjon Izrael számára. Ezt a nehézséget áthidalja a rabbi szellemes és ötletes szójátéka.

10. sz. (b. Roshasono 3. b.) כורש מלך כשר היה Cyrus (536. ante) perzsa uralkodó jó és derék király volt a maga korában. (V. ö. Blau: M. Zs. Szemle 1915. III. 239. 1.) Ez a szójáték betűátétel útján keletkezett.

11. sz. (b. Megilla 11. a.) אחשורוש שכל מי שזכרו הושח את ראשו Achásvéros, az ő átkozott neve; mert mind, aki nevét említeni hallotta, félelmében erős fejfajást kapott. Ellentéte az előbbi példának; rossz értelemben vett szójáték, célozván Achásvéros király gonosz rendeletére, aki elrendelte, hogy Izrael minden apraja nagyja kiirtassék birodalmában. (Eszter 3, 13.) A szójátékot: הושח את ראשו, a אחשורוש-ból, az álef betű elhagyásával faragta a a prédikátor.

12. sz. (b. Chullin 139. b., M. I. 30, 23. és M. V. 31, 18.) המן מן התורה מנין דכתיב המן העץ; אסתר מן התורה מנין דכתיב הסתר אסתר; מרדכי מן התורה מנין דכתיב מרדכי ומתרגמין מרי דכיא.

Az írástudók úgy magyarázták, hogy az írás idézte első versben előre meg van jósolva, hogy Izraelnek ez a hirhadt, ádáz és esküdt ellensége, Hámán, a bitófán fogja végezni, csúfosan, gonosz életét. Az idézett szöveg második verse azt jelenti, hogy a szépséges, erényben ékes és dicső királynő, Eszter, Isten védőszárnyai alatt védelmet és oltalmat fog találni. Eszter könyve harmadik hőségnek, Mordeháznak a nevét bölcsseink összefüggésbe hozzák a szentélyben használt tizenegy fűszerek egyikével, mely a bibliában a Morderor nevet viseli és a finom, szerteillanó myrrhát jelenti. [I. Blau Jubileum könyvében megjelent, Schlesinger S. magyarázatát: 1926. 3/5. 1.] *

13. sz. (b. Joma 76. b. Szanh. 70. a. M. I. 11, 14.) חירש Ez a szó: „tíros”: must, azonos hangzásánál fogva a „ros”-ra emlékeztet, melynek értelme: szegény. Övja a moralista prédikátor jámbor hiveit a must mértékelen élvezésétől, amely az iszákost okvetlenül a szegénységbe dönti,

14. sz. (Eráchin 15 b. M. III. 14, 2.) מצורע מוציא שם רע מצורע מוציא שם רע Ez a szó: „tíros”: must, azonos hangzásánál fogva a „ros”-ra emlékeztet, melynek értelme: szegény. Övja a moralista prédikátor jámbor hiveit a must mértékelen élvezésétől, amely az iszákost okvetlenül a szegénységbe dönti,

* Ide, a névmagyarázatokból keletkezett szójátékokhoz tartozik még a következő két példa: (Gen. r. II. fej.) הוה נחמה לו לחיות ומצורו כחיה „Ugatott, mint a kutya, felfuvalkodott, mint a tömlő s krárogott, mint a varjú, Nubukadnaszor, az első jeruzsálemi templom elpusztítója (586. i. sz. e.)

15. sz. (Baba Mecia 109. a. Jeb. 75. b.) משום דאיתו מילא Ezen szójáték értelme a következő: R. Papi szolt Abajé fiához, R. Bebaihoz, aki éppúgy mint, Rabba, Éli főpaptól származott: (Jeb. 105. a.) minekutána mindketten a fekete-fejűnek (Élinek) leszármazottjai vagytok, azért beszéltek össze-vissza olyan badar, izléstelen dolgokat. [L. Lewy Neuhebräisch chald. Wörterbuch III. 48. l.] Célzás történi egyúttal arra is, hogy Éli ivadékai mind férfikorukban, éltük virágában haltak meg (Sám. I. 2, 33) וכל כרמית בתוך ימותו אנשים

16. sz. (Sabb. 89. a.) מאי הר סני, הר שירדה שנאה לאומות העולם Miért nevezte a hegyet, ahol Isten kinyilatkoztatta a tíz parancsolatot, „Szináj”-nak, mert innen indult az Izrael népe elleni gyűlölködés. Vesd össze ezzel (Jer. Ber. 8. b.) הר המוריה, ר' חיה רבה ור' ינאי חד אמר שמם הוראה יצאה לעולם והורנה אמר שמם יראה יצאה Ezek nagyrészt a nevek magyarázatából keletkezett szójátékoknak iskolapéldái.*

17. sz. (Chullin 92. a.) ובנפן שלושה שרונים, אלו נ' שרי נאים „A szőlőtőn három venyige kivirult.” Itt céloz, bölcsseink magyarázata szerint, Izrael népének azon három kiváló vezérére, akik minden korban támadni fognak Izrael segítségére és megmentésére; még pedig felváltva: ketten fognak élni a Szentföldön és egy az egész föld kerekiségén. Máskor pedig ketten fognak működni a számkivetettségben és egy Erec Jisráélban. Gondolj azokra a jeles és lelkes férfiakra, akik teljes odaadással fáradoznak a közösségért és minden áldozatot készek meghozni Izrael népe javáért.

18. sz. (j. Megilla I. 72. a.) ד' בנים היו לקמהית וכולן שמשו בכהונה Kimchith, aki a papi ősök hosszú sorára hivatkozott, hét fiúnak adott életet, akik, mint főpapok, mind teljesítettek szent szolgálatot a jeruzsálemi templomban. Midőn megkérdezték, milyen érdemek fejében jutott ehhez a nagy megtiszteltetéshez, szerényen azt felelte, hogy kiváló ősei érdemeinek köszönheti. Azért azt mondták róla: mind a létező lisztnekem korpának számítanak Kimchith asszony lánglisztjéhez képest. (A szó héberül lisztet jelent.)

19. sz. [j. Szóta II. 18. a. Kóh. 12, 1. Pirké Ábóth III.] חָלוּם שְׁלוֹשָׁה דְּבָרִים דְּרֵשׁ עֲקִיבָה מִפְּסוּק אֶחָד וְזוֹכֵר אֵת בּוֹרָאֵר בְּאִיזֵר וְזוֹכֵר

* Ehhez a csoporthoz tartozik még ארן szó, melyet az ar gyökkel hoznak összefüggésbe, melynek értelme: világosság. [Lásd még b. Tánith 16. a. 11. és 12. szám alatt közölt példákat.]

tanulást következtetett Akábja mester egy rövid szentírási versből, a szavakkal játszván és azokat különbözőképen értelmezvén: Emlékezzél teremődről, gondolj a kútforrásodra, ahonnan származtál és el ne felejtöd a sírvermedet, amely egykoron eltakarni fog.

20. sz. (i. Szanhedrin X. 18. a. Koh. 12, 11.) דבר אחר כדרגנות Miként a labda a játszadozó leányok között kézről-kézre jár, amíg az egyiknek kezében ott marad, akként vette át Mózes a tant Szinairól, tovább adta Józsuának, Józsuának és ezek a prófétáknak, stb. Itt utalás történik a bibliai kánonra és a tradíciónak soha meg nem szakadó folytonosságára. (V. ö. m. Kelim 6, 4. 23, 1. 28, 1. és Leopold Löw: Die Lebensalter in der jüd. Literatur 283. l.)

21. sz. A pénznekem tréfs magyarázatának szójátékai. (Num. r. 22. f.) לכן נקרא שמם נכסים ונמלך לזה Azért nevezik a földi javakat „nechaszim”-nak, mert az egyik elől elbújva rejtőzködnek és a másik előtt feltáruznak. Levezeti a נכסים szót a gyökökből. ולמה נקרא שמם וזוין שוין מזה ונמלך לזה

Vajjon miért kapták a zúzim nevet? — mivelhogy az egyik-től elvétetnek és a másikhoz vándorolnak. Ugyan, minek számlálod a pénzt oly nagy gonddal?!

Végül: מעות מעות מעות Rövid huszonnégy óráig, estétől estéig tart az érteke. Mindezekből az következik, hogy a régi írástudók nem nagyon igyekeztek vagyont szerezni és a vagyont megtartani. Többre becsülték a Tóra birtokát a földi javak összes kincseinél, amint írva van: jobb nekem (többet ér) szád tana ezernyi-ezer ezüsthöz és aranyhoz. (Zs. 119, 72.)

22. sz. (Toszafoth Behoroth 5a.) מאי אלמנה על שם מנה עתודי Ezt a szót: álmono, özevgyasszony; egy perzsa tudós Bagdadból, aki véletlenül a Mana névre hallgatott, azonosítja a „máná” szóval, amely aram nyelven százat tesz, mert, úgy mond, a mi bölcsseink, a házassági szerződésben az özevgyasszony részére 100 dinár möringot biztosítottak. Valószínű, hogy a tudós hasonló hangzású neve vezette ehhez a magyarázathoz.

23. sz. (Rási magyarázata Baba Kama 11b.) אמותיקי אפא תהא A görög szó: ὑποθήκη hypothéké-t Rási biztosítéknak veszi, az ingatlanra való betéklázás által.

24. sz. (Blau M. Zsidó Szemle 1916. III. f. 153 l.) Ez az egy szó, חמשה háromféle jelentéssel bír: 1. számár, 2. bor és 3. gyapjú az aram nyelvben. (Hasonlítsd össze a 19. sz. példával.)

25. sz. (M. V. 14, 22. Sabb. 119 a., Táánith 9.): עשר תעשר Adj tizedet a szegénynek, hogy a szegénységből kiemelkedve meggazdagodjál te is. (V. ö. Maleáchi 3, 10.) Lásd Jer. 23, 33. és hozzá a Harry Torczyner szövegjavasolta emendatiót, aki a משה szót משה-nek olvasva, követelésnek veszi és a שוֹאֵל לֶחֶם וְנִשְׂאֵי szójáték segítségével ilyen értelemben magyarázza. (Monatsschrift 1932. Juli—August füzet 276. 1.)

Ugyanazon csoporthoz tartoznak még az „אל תקרא” név alatt ismeretes, közkeletű és rendkívül elmés szójátékok, amelyeket összegyűjtött és magyarázatokkal ellátott dr. Rosenzweig Adolf berlini rabbi.

Legyen az igaz ember emléke áldott!

Budapest.

Dr. Farkas József.

A Szentírásnak egy helyéhez.

A tíz csapásról szóló elbeszélésben olvassuk, hogy וַיְהִי דָם בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְנֵעִים וּבְחַבְנִים (Exod. 7, 19), vagyis a hagyományos fordítás szerint: „s legyen vér Egyiptom egész országában, mind a fa-, mind a köedényekben.” Így fordítja az וְנֵעִים וּבְחַבְנִים kifejezést a Targum (ובמי מעא ובמי חבנא) és utána más kommentátorok is; a Vulgata fordítása szerint is: tam in ligneis vasis quam in saxeis, Gesenius szótára szerint is az אֶבֶן jelentése ezen a helyen 'steinernes Gefäß', az וְנֵעִים וּבְחַבְנִים pedig „gew. (Gefäß aus) Holz u. Stein.”¹

Amikor a hagyomány ebben a kifejezésben a 'fa' és 'kő' pluralisát faedényeknek és köedényeknek fordítja, olyan analógiákra hivatkozhatik, mint pl. בָּד 'vászon': בָּדִים 'vászonruhák', 'érec': נְחֹשֶׁת 'érecbilincs' („Plural des Produkts”: l. Gesenius—Kautzsch: Hebr. Gramm.²⁶ 387. l.); itt tehát ugyanolyan jelenséggel állnánk szemben, mint pl. a latin *cera* 'viasz': *cerae* 'viaszszobrok', *marmor* 'márvány': *marmora* 'márványlapok' esetében.

Szentírásunk idézett mondatában tehát a hagyomány fokozást lát: nemcsak a folyókban, tavakban stb. vált a víz vérré, hanem ugyanaz történt a háznál már edényekbe töltött vízzel is.

¹ Philippson (Die isr. Bibel 1, 135) megjegyzi, hogy אֶבֶן und עֵצִים erklärt Rabe als hölzerne und steinerne Wasserbehälter in Gärten und Häusern.

Látszólag tehát kielégítő a fordítás, mégis, a szöveg behatóbb vizsgálata után, kétségek támadnak bennünk. A parancs t. i. így szól: „Vedd botodat és nyujtsd ki kezedet Egyiptom vizei fölé, folyóik, folyamaik, tavaik és minden víztartójuk (כָּל מָקוֹ מַיִמָּה) fölé, hogy vérré váljanak.” A mondat befejezéseül tehát azt várnók, hogy ennek a parancsnak a teljesítése után vérré válik Egyiptom valamennyi folyó- és állóvize. Ezt a gondolatot vagy a részletezés teljes ismételtesével fejeznék ki a Biblia, vagy pedig rövidebben úgy, hogy a) és vér legyen Egyiptom egész földjén, ahogyan a 21. versben valóban olvassuk is: וַיְהִי הָדָם בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם 'és volt a vér Egyiptom egész országában' vagy b) és vér(ré) legyen E. minden vize (vö. ugyane vers elején מִי מִצְרַיִם 'E. vizei fölé'; ugyanígy a következő fejezet 2. versében is), vagy pedig esetleg c) és vér legyen E. egész földén, még az edényekben is.

De nem is tarthatjuk valószínűnek, hogy a Szentírás azt akarta volna mondani, hogy az edényekben tartott víz is vérré vált. Hiszen ez a vérré változás már a folyók „mellékére” sem hatott ki; a 24. versben már azt olvassuk, hogy „ástak mind az egyiptomiak a folyam körül víz után, hogy ihassanak, mert nem tudtak inni a folyam vizéből.” Ime, már a folyóvíz mellékében is keresnek és nyilván találnak is iható vizet, amely nem válik vérré!

De ugyancsak ez a tény lehetetlenné teszi azt az értelmezést is, hogy az וְנֵעִים וּבְחַבְנִים kifejezés eredeti jelentésében veendő: 'fákon és köveken is', ahogyan a Septuaginta fordítja szószerint a szöveget (καὶ ἐγένετο αἷμα ἐν πάσῃ γῇ Αἰγύπτου, ἐν τε τοῖς ξύλοις καὶ ἐν τοῖς λίθοις); ugyanígy Eerdm. Altt. St. 3,23: Bäume u. Steine, l. Gesenius szótárában.¹

Aki az előbbieken kívül még figyelembe veszi, hogy feltűnő volna éppen csak a fa- és köedényeknek a kiemelése (vagyis e szerint a más anyagból készült edényeket nem érte volna ez a csapás), annak el kell ismernie, hogy az itt tárgyalt kifejezés hagyományos fordítása nem elégíthet ki bennünket.

¹ Eerdm. Altt. St. munkáját nem sikerült megszereznem. A מְדֻשׁ רָבָה is — erre Heller Bernát professzor úr volt szíves engem figyelmeztetni — fára, kőre vagy belőlük készült tárgyra gondol.

Nyilvánvaló, hogy ennek a szólásnak más az igazi jelentése. És valóban, a Talmudban gyakrabban találkozunk עם עצים szóval, még pedig olyan jelentésben, mely a Szentírás idézett szólásának megértéséhez közelebb visz. Elég lesz, ha csak a következő példákat idézzük:

A kémekről tudjuk a Szentírás elbeszéléséből, hogy „rossz híret terjesztették az országnak, melyet kikémleltek” (Num. 13, 32; 14, 37), mondván, hogy az „olyan föld, amely megemésztí az ő lakóit” (ארץ אכלת יושביה); ezzel kapcsolatban azután azt olvassuk (Eruchin 15a), hogy rosszat mondtak עם עצים ('a fákról és a kövekről'), ami itt természetesen az ארץ szóval egyértékű, vagyis rosszat mondtak az egész országról, az egész földről.

Jobam. 64a is szembeállítja az élő ivadékokat (ורק) az életelen természettel (על העצים ועל האבנים).

A Threni 4, 12 יצא אש בציון kifejezésével kapcsolatban azt olvassuk, hogy az Örökkévaló kiöntötte haragját האבנים ועל העצים על ישראל, 'a fákra és a kövekre (tehát az egész földre), de nem öntötte ki haragját Izraélre' (l. שירי. עש.נ, továbbá מדרש רבה).

Guttmann a Talmudnak erre a szólására több példát is idéz (Clavis Talmudis 1, 248—9) és ezek alapján megállapítja, hogy az עם עצים szólás az חיים ודבר שאין בו חיים, vagyis az érzéketlen világ (ásványok) és a holt természet kifejezésére szolgál.

A Szentírásban magában ez a kapcsolat rendszerint még eredeti jelentésében használatos. Így pl. Lev. 14, 45 הבית את אבניו ואת עצי ac ligna; και τα ξύλα αὐτῆς και τοὺς λίθους αὐτῆς; Zach. 5, 4 'és enyésztesse el azt, meg fái és köveit' (et consumet eam, et ligna ejus et lapides ejus; και συντελέσει αὐτὸν και τα ξύλα αὐτοῦ και τοὺς λίθους αὐτοῦ); Kir. 1, 5, 32 szerint: 'és készítették a fákat meg a köveket a ház építésére' (praeparaverunt ligna et lapides ad aedificandam domum; τοὺς λίθους και τα ξύλα).

De már közel áll a szólás talmudi használatához Habakuk 2, 11, ahol a próféta így jelképezi azt, hogy a bűnös ellen fog

fordulni a természet: מִקֵּד חֲבֵק וְכַפִּים מִן יַעֲנֶה 'mert kő a falból fog kiáltani és léc a fagerendázatból felel majd néki'.

És ugyancsak a világ, a természet rendjének felfordulását festi Ezra IV. könyve 5. fejezetének 5. verse a következő szavakkal: de ligno sanguis stillabit et lapis dabit vocem suam, „von Bäumen wird Blut träufeln, Steine werden schreien” (l. Kautzsch: Die Apokryphen und Pseudepigraphen des A. T. 2, 359; vö. Heller MGWJ. 80 : 51).

Az עם עצים tehát az „élettelen” természetnek, a növény- és állatvilágnak összefoglaló elnevezése, az élőlényekkel: az emberrel és állattal szemben.

Mielőtt azonban kifejezésünk magyarázatában egy lépéssel tovább mennénk, még rá kell mutatnunk arra, hogy egészen hasonló szólást, kapcsolatot más nyelvekben is találunk.

a) Így előfordul szólásunk az időszámításunk VIII. századából való ótörök feliratokban is. Ott ugyanis (Tonjukuk 4) azt olvassuk, (Thomsen fordításában, l. Turcica 92. l.) hogy „le peuple turc mourut, languit, périt; dans le pays du peuple turc-sir (?) il n'avait pas été laissé de corps (organisé), mais ceux d'entre eux qui restaient dispersés (sans organisation; textuellement: en arbre et en pierre) se réunirent et furent au nombre de sept cents”, vagy Brockelmann szerint (l. Keleti Szemle 17: 193): „aber diejenigen, die auf Baum und Stein (d. h. einzeln und zersprengt) übrig geblieben waren, vereinigten sich wieder...”. Az eredeti felirat yda tašda kifejezése („fában, köben”), melyet Radloff félreértett, Ramstedt pedig (Journ. de la Soc. Finno-Ougrienne 30, : 55) így fordított: '[die] in den Wald- und Gebirgsgegenden [Gebliebenen]', Thomsen meggyőző fejtegetése szerint csak ezt jelentheti: „sans faire partie d'aucune organisation”, „dispersés”, „dans l'isolement, l'obscurité”, vagyis „szét-szórta”.

Hogyan jutott ez a szólás „fában, köben”, amely oly élénken emlékeztet a Bibliának itt tárgyalt kifejezésére, ehhez a jelentéséhez?

Brockelmann kétségtelenül helyesen utalt (id. h.) ezzel a török kifejezéssel kapcsolatban a hasonló török taq-taş össze-tételre, amelynek jelentése szószerint 'hegy-kő', de Sâmy Bej értel-

mezése szerint: 'a látható föld teljessége'. (Kúnosnak egy adakálei népmeséjében — Türk. Volksmärchen aus Adakale 45. l. — pl. ezt találjuk: „Es ist eine berühmte Rede, dass dem Fertigen keine Berge und Steine [*taγ-taš*] widerstehen; indem das Geld ein Ende hatte, nahmen die Lumpen ihre Lasten, ein jeder zerstreute sich, der Knabe blieb aber ganz allein.“ Itt is tehát a „hegy-kő“ az egész világot, az egész földet, a mindenséget jelenti.) De ez a „hegy-kő“ összetétel ilyen jelentésével nem is áll egyedül a törökségben. Már Sâmy Bej is hivatkozik egy hasonló jelentésű másik összetételre: *dere-tepe* 'völgy-domb' ('hegy-völgy'). (Ugyancsak Kúnos idézett gyűjteményében pl. a 151. lapon: *dere-tepe demejüp* 'nichts sagend', a 107. l. *dere den tepeden muhabbet ederlerken* 'sie redeten von Hügel und Tal . . .', azaz 'mindenféléről, összeviszsa'; a Brockelmann idézte *taγ-taš demäjüp* kifejezést is így fordítja Tschudi: „dachte nicht an die ganze sichtbare Welt.“)

A *dere-tepe* ('hegy-völgy'; tkp. 'völgy-domb'), *taγ-taš* ('hegy-kő') tehát összefoglaló összetétel, melynek jelentése 'a mindenség, az egész föld'. Ezek tehát hendiadyoin-féle összefoglaló kapcsolatok, amelyek körülírásszerűen fejeznek ki egy új fogalmat, amelynek az összetétel tagjai a részei. Ilyen kapcsolatok gyakoriak a finn-ugor és a török nyelvekben. (Ilyen pl. a magy. *szántás-vetés* 'földművelés', *adás-vétel* 'kereskedés', vogul *mis-lu* 'lábás jószág' (tkp. *tehén-ló*), zürjén *čoja-voka* 'testvérek' (tkp. nőtestvér-fitestvér), finn *maa-ilma* 'világ' (tkp. föld-ég); ótörök *bäglär-budun* 'az egész nép' (tkp. 'urak-alattvalók, urak-nép'), *jir-sub* 'ország' (tkp. föld-víz), oszm. *alyš-veriš*, *alym-satym* 'adás-vétel; der Handel', jakut *kün-džyl* 'idő' (tkp. nap-év); ilyen a magy. *fű-ja* is: *fűnek-fának panaszkodik* = mindenkinek, mindenfelé panaszkodik; vö. Fokos: Magy. Figyelő 1935, 73 s. kk., Nyelvőr 62: 13, 32, 41, 75, 130.)

Ahogy mármost a 'hegy-völgy' és 'hegy-kő' kapcsolatok jelentése „a mindenség, az egész föld“, ugyanúgy kell értenünk az *y-taš* kapcsolatot is.¹ Az ótörök *yda-tašda* 'fában-kőben' tehát azt

¹ Vö. még ezt a török (teleut) mondatot: Die vom Mond beschienenen Bäume zählten sie, die von der Sonne beschienenen Steine zählten sie (Radloff, Proben der Volkslit. der türk. Stämme Süd-Sibiriens 1: 180).

jelenti, hogy 'a mindenségben, mindenfelé, mindenütt', a mondat értelme pedig ez: 'azok, akik *mindenfélé* szétszóródva megmaradtak.'

De meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak az ótör. *yda-tašda* felel meg pontosan — alakjában és jelentésében — az itt tárgyalt héber kapcsolatnak, hanem a 'hegy-kő' kapcsolatnak is megtaláljuk a mását a héberben. Gondoljunk Jeremiás szavaira, mikor (16, 16) azt hirdeti, hogy az Örökkévaló szavai szerint: *אשלח לריבים צידים וצידים מעל כל הר ומעל כל נהר ומקורי הטלעים* 'küldök sok vadászért, hogy vadásszák őket minden hegyről és minden dombról és a sziklák hasadékaiból'; ezeket a kifejezéseket is így kell értenünk: 'mindenünnen, ahová elszórádta, ahová elrejtőztek'.

b) De nemcsak a törökségben van meg a mi szólásunknak a mása. Már Thomsen hivatkozik az ótörök kifejezéssel kapcsolatban Homeros ismert sorára (Od. 19, 163): *οὐ γὰρ ἀπὸ θυρός ἐσσι παλαιφάτου, οὐδ' ἀπὸ πέτρης* 'mert nem az egyszeri tölgy, vagy a szikla hozott a világra' (Kempf ford.) azaz: vannak szüleid, van nemzetséged, 'téged sem a gólya költött', nem vagy a természetnek szülöttje, nem fából vagy kőből alkotott téged Zeus. A szólás Platónnál is megvan („mert, amint Homerosnak ez a verse mondja: 'én se születtem a tölgyfától vagy szikladarabtól“, hanem emberektől, így hát nekem is vannak rokonaim és gyermekeim“ Apologia 34 D; „vagy azt hiszed, hogy az államok valahonnan a tölgyfából és a sziklából nőnek, nem pedig az államban élők erkölceiből“ Politeia VIII, 544 D-E. — Simon J. S. fordítása).

Tekintet nélkül arra, hogy ez a szólás végső elemzésben arra a mithikus képzetre vezethető vissza, hogy az első emberek és általában élőlények fák-ból vagy kövekből eredtek¹, bizonyosnak tarthatjuk, hogy a kifejezés idővel csupán — az emberrel, állattal szemben — a növény- és ásványvilágot, a „holt“ természetet kívánta megjelölni; a fa és kő neve alatt összefoglalta az „életelen“ természet birodalmát.

A görög szólásra egyébként meglepően emlékeztet Jeremiás

¹ Vö. pl. Heller MGWJ. 80: 49–52 gazdag irodalommal, Csengeri: Jegyzetek Homeros Odyszeiájához 145. l. (itt hivatkozik Arany János „köszülötté“ kifejezésére is; l. T. Sz. III, 33; ehhez azonban vö. még *kösziklétől fajzott, falelkü* Lehr Toldi-magyarázat 241–2), Ameis–Hentze–Cauer: Homers Odyssee stb.

kifakadása azok ellen, akik megtagadják Istent és אֲמָרִים לֵעַן אֱלֹהִים „azt mondják a fának: atyám vagy, és a kőnek: te szültél bennünket“ (Jer. 2, 27).

c) Végül hivatkozhatunk finnugor nyelvek tanúságtételére is.

Egy lapp hősnékben (l. Halász Ignác: Svéd-lapp nyelvtan és olvasmányok 106. l.) azt olvassuk, hogy a megölt hősnek a fia kérdezi anyjától: „Hol az én atyám?“ Az anya feleletére: „Nincs neked, fiam, atyád“, a fiú megismétli kérdését: „A nyírfajdnak van hímje, a fajtduúnak van hímje... a medvének van hímje, a jávorszarvasnak van hímje, én sem lettem kövektől, fáktól (kedgist, muorist).“

És ugyancsak a „természet“ értelmezésre kell gondolnunk akkor is, ha azt halljuk, hogy a finn ráolvasás a betegséget „in Stein und Baumstumpf (kiveen, kanton)“ küldi (l. Brummer, Über die Bannungsorte der finnischen Zaubersprüche 22, 23, 36); Brummer egyszersmind utal a skandináv ráolvasások megfelelő „i stock och sten“ (‘in Stock und Stein’) kifejezésére. (Vö. ném. Über Stock und Stein, durch Wasser und Feuer laufen, l. Wander: Deutsches Sprichw.-Lexikon 4: 872.)

A természet nagyságára, nagy méreteire való utalástól várja a finn paraszt is répatermésének sikerét, mikor Rantasalo értesítése szerint (l. Der Ackerbau im Volksaberglauben 68. l.) „wenn man sich zur Rübenaussaat begibt, betrachtet man die Wipfel der Bäume und grosse Steine und ruft staunend aus: „sind das aber grosse Bäume, sind das aber grosse Steine!“, dann werden die Rüben gross.“

A finnugor, török és görög analógiák tehát igazolják azt, amit a talmudi szólással kapcsolatban mondtunk: A „fa és kő“ kapcsolat az élettelen természet összefoglaló neve. A Szentírás „וּבְעֵצִים וּבְכַבֵּשׁ“ kifejezése tehát ezt jelenti: „az egész természetben“, vagy mint most már világosabban látjuk: „mindenütt, mindenfelé“. A kifejezés tehát a megelőző „וּבְעֵצִים וּבְכַבֵּשׁ“ nyomatására szolgál. A mondat értelme ennél fogva ez: „és vér legyen Egyiptom egész földén mindenütt.“

Hogy okoskodásunk helyes, arra nézve hadd hivatkozzunk végül Grasowski szótárára — amelybe egyébként csak cikkem megírása után volt alkalmam betekinteni —; ott מִלֵּן הַשָּׂפָה הָעִבְרִית (8. l.) azt

találjuk, hogy kifejezésünk a) מִשָּׁל וּמִסַּל כְּהוֹרָאָה בְּכָל מָקוֹם (vagyis 'mindenütt'), b) מִלֵּן דְּרַבֵּר שֶׁאֵין בּוֹ רוּחַ חַיִּים ('éltelen dolog').

Még csak egy-két megjegyzéssel kell fejtegetéseinket kiegészítenünk.

A növény- és ásványvilág, a 'természet' összefoglaló elnevezését a héberben sem fogjuk feltűnőnek találni, ha arra gondolunk, hogy a héber is ismeri az ilyen hendiadyoinokat, amelyek egy fogalmat tartalma két jegyének felsorolásával jelölnek meg; ilyen pl. a שֶׁלֶשׁ הַיָּמִים (Exod. 5:7, 8) 'ezelött, ennekeltötte' (Károlyi), מִחֲמַל יֵרֵשָׁם (Vulgata), tkp. 'tegnap [és] tegnapelőtt' (Károlyi), 'prius' (Deut. 19, 4) 'azelött' (Károlyi, vagy לִפְנֵי וְלִבְנֵי לִצְחָה וְלִבְנֵי לִצְחָה (Deut. 31, 2) 'nem bírok többé kivonulni meg bevonulni' (Károlyi: 'nem járhatok többé ki és be'; non possum ultra egredi et ingredi; וְלֹא יִסְתַּחֲסֶמָה וְלֹא יִסְתַּחֲסֶמָה וְלֹא יִסְתַּחֲסֶמָה), éppígy imánkban: וְיִשְׁמְרֵנוּ צִבְיָתָנוּ וְיִשְׁמְרֵנוּ צִבְיָתָנוּ 'örizd meg jártunkat, keltünkét', azaz 'minden utunkat'.

Ami a kifejezés kezdő וְ-ját illeti (וּבְעֵצִים), ennek az a magyarázata, hogy a második tag előtt álló kapcsoló kötőszót (וְכַבֵּשׁ) az első tag előtt is ismételték, még pedig az összefoglalás, együtvértartozás nyomatékosabb kifejezése céljából. Ugyanolyan ismétlés ez, mint amilyennel a gör. kettős καί, -τε, a lat. páros et, -que stb. esetében van dolgunk (vö. Brugmann KVG. 654—5; Fokos Nyelvtud. Közlemények 49: 324, Nyelvőr 63: 16). A kapcsoló kötőszónak ez a nyomatékosító ismétlése a héberben sem ritka. Ilyen alkalmazást találunk pl. a következőkben: מִנְעִיחַ אֱלֹהִים יִנְחֵנוּ (Zsolt. 76, 7) 'dorgálásodtól, Jákob Istene, mélyen alszik mind a szekérhad, mind a ló'; l. pl. még Dán. 1, 3 (vö. még Gesenius-Kautzsch²⁵ 470, Brockelmann: Grundriss 2: 465). Ugyanílyen ismétlődést látunk a בְּ- kötőszónál is (pl. Gen. 24, 44, Deut. 32, 25; vö. Brockelmann id. h.); a hasonlító בְּ- esetében is, pl. וְהָיָה כְּרִשְׁעִי (Gen. 18, 25) 'és olyan legyen az igaz, mint a gonosz' (fiatque justus sicut impius, וְהָיָה כְּרִשְׁעִי וְכִשְׁרִי וְכִשְׁרִי וְכִשְׁרִי), וְהָיָה כְּכֹהֵן (Gen. 44, 18) 'mert olyan vagy, mint Fáraó', וְהָיָה כְּכֹהֵן (Jezs. 24, 2) 'és olyan lesz a nép mint a pap, a szolgálta mint az úr...' ('et erit sicut populus, sic sacerdos, et sicut servus, sic dominus ejus...'), וְהָיָה כְּכֹהֵן וְכִשְׁרִי וְכִשְׁרִי וְכִשְׁרִי (Gen. 44, 18); l. Gesen.—Kautzsch²⁵ 485, Brockelmann. Grundr. 2: 451.

A fejtegetéseink elején idézett bibliai mondatnak pontos fordítása tehát, amely tartalmaz még egyébként is igazolható, mint nyilvánvaló, a következő: „és legyen vér Egyiptom egész országában mindenütt.“

Budapest.

Fokos Dávid.

A tatatővárosi zsidóság története.

A tatái és tővárosi izraelita kerületi hitközség választóinak száma a választóbizottság 1938. február 20-án tartott ülésében megállapított névjegyzéke szerint összesen 167 volt. Ebben az özvegyasszonyok, a három hitközségi alkalmazott és az adót nem fizető szegények fel nem vétettek. Helységek szerint a következőképpen oszoltak meg: Tata 62, Tőváros 62, Bánhida 5, Mocsá 5, Vértesszőllős 5, Bokod 4, Kocs 4, Naszály 4, Császár 3, Dad 2, Oroszlány 2, Baj 1, Kistagyas 1, Környe 1, Gyermely 1, Neszmély 1, Szák 1, Szend 1, Tarján 1, Vértessomlyó 1. A rabbisági kerületekhez tartoznak még: Alsógalla 9, Felsőgalla 46 és Tabánnya 40, mely három helység zsidósága együttesen fiókhitközséget alkot. Zsinagógájukat 1927-ben építették és avattam fel.

Tata azok közé a kevés hazai községek közé tartozik, amelyekről hiteles adatok alapján tudjuk, hogy a zsidók már az Árpádok alatt, a XIII-ik században laktak és nincs kizárva, hogy már akkor itt hitközséget alapítottak. (Lásd: Ortva Tivadar: Pozsony története II. kötet, 2. rész 277-ik lap.) Sajátságos, általunk nem ismert körülmények kedvezhettek a zsidók letelepülésének, mert Tata nem volt püspöki székhely és az akkori törvények szerint csak ilyenben telepedhettek meg zsidók. Lehet azonban, hogy ezen törvényt az apátsági székhelyekre is kiterjesztették és mint ilyenre, Tatára is alkalmazták.

Feltételezhetjük, bár bizonyítékaink nincsenek reá, hogy sokáig zavartalanul lakhattak itt. A folytonosság első ízben 1360-ban szakadhatott meg, amikor Nagy Lajos király az egész ország területéről kiűzte a zsidókat. De az 1364-ben visszavont rendelet után bizonyára ide is visszaköltöztek. (Magyar Zsidó Lexikon 884-ik lap.)

Igazságos, emberszerető nagy uralkodónk, Mátyás király idejében, kinek Tatán fényes udvartartása volt (Wenczel Gusztáv: Tata fénykora), több — talán számos — lakhatott itt nyugodtan, zavartalanul. Vagyonra tehettek szert, házaik, szántóföldjeik, marháik voltak (res, bona, domos, omnibus terris, arabilibus et incultis ad easdem pertinentibus, Wenczel u. o. 9., Rohrbacher-Rédey Miklós: Tata története 85.).

Mátyás király halála után kezdődött el Magyarországon a zsidók legszomorúbb korszaka. Azokban a gyászos években, amelyek 1526-ig, a mohácsi vészig tartottak, az ország is a legreménytelenebb időket élte. Az állam, a királyság és a

törvény tekintélyének súlyedése, az oligarchia pártvillongása, a köznemesség zabolálansága, a nép nyomora és elégedetlensége mind hozzájárultak ahhoz, hogy ebben a kaotikus helyzetben a zsidóságon bosszúlja meg magát az általános kedvetlenség és felébredjenek a középkor szörnyű zsidóüldözéseinek rémjei. Mátyás király meg tudta fékezni a zabolátlankodókat, elhárította a fenyegető veszedelmet, de halála után felszabadultak ismét a szenvedélyek és legelső sorban a városok éreztették gyűlöletüket a zsidókkal. Beatrix, Mátyás özvegye és Corvin János, Mátyás törvénytelen fia, akik az új királyválasztásig közösen vezették az ország ügyeit, Mendel Jakab zsidó praefektus közbenjárására felléptek a zsidók érdekében a városokkal szemben, de rendelkezéseiket nem a zsidók iránt érzett igazságosság irányította, hanem a kincstár közvetlen érdeke, mert mindenekelőtt hangsúlyozták, hogy a zsidók a kincstár tulajdonába tartoznak. Ha ilyen kincstári érdekek nem állottak fenn, a különben nem rosszindulatú fiatal herceg keményen és türelmetlenül bánt el a zsidókkal, ahogy azt nem egy eset igazolja. Legjellemzőbb erre a zsidók tatái kiűzetése, mely 1490-ben történt. Tata városa ugyanis Mátyás halála után a zsidókat részben kiűzte, részben pedig olyan erőszakoskodásokat követett el velük szemben, hogy a zsidók kénytelenek voltak önként elhagyni a várost. Corvin János mindenben helyeselte a város eljárását, ő maga, mint Tatának birtokosa hagyta meg az ottani várnagyoknak, hogy ha még volnának Tatán zsidók, azokat is üzzék ki és minden ingó és ingatlan vagyonukat foglalják le. Rendeletét azzal indokolta meg, hogy a zsidók Krisztus ellenségei és így a szent törvényekkel ellenkezik, hogy a keresztséget velük együtt lakjanak. Végül pedig utalt a zsidók — állítólagos — nagymérvű uszoráskodására, mely a polgároknak, jobbágyoknak és a földesuraknak egyaránt jelentős károkat okozott. Corvin János a kiűzött zsidók házai közül Mózesét és Abrahámét (állítólag a mai tatái községháza helyén állt az utóbbi) Csicséri Orosz Mihálynak, az egyik várnagnak adományozta, amiről a tanács birtoklevelet állított ki és ez már egész nyíltan kijelenti, hogy nem annyira az uszoráskodásból származó károk miatt, mint inkább a lélekre nézve veszedelmes fertőzésre való tekintettel vált szükségessé ez az elközbás. A két házhoz tartozó szántóföldek és egyéb telkek is örök időkre Csicséri Orosz Mihály tulajdonába mentek át szolgálatának megjutalmazására. (Magyar Zsidó Lexikon 885. majdnem szó szerint leköszölve.) Az uszoráskodás vádjá csak leplezés szokott lenni a középkor-

ban (és részben ma is) minden zsidóellenes igazságtalanságokkal szemben. Es ezen vádaskodást mindig tudta valamely rosszindulatú ember saját önző, kapzsi céljaira felhasználni. Így volt ez Tatán is. A két érdekes okmányt szó szerint leközöljük.

Nos Johannes Corvinus Slavonie, Lyphonie et Oppanie etc. natus Serenissimi Principis condam domini Mathie Hungarie, Bohemie Regis Ducisque Austrie etc. felicitis reminiscencie, tenore presentium significamus quibus expedit universis, quod nos Judeos in civitate nostra Thatha residentes istinc reiicere statuimus ex eo, quoniam considerant sacris legibus contrarium esse, Judeos crucifixi Christi inimicos Christianis simul cohabitare, et cum eisdem conversari, nolentes nos sacrosanctis legibus in hoc offensus esse; preterea ex eo, quia Judei ipsi omnes fere opidanos nostros et reliquos jobagiones circum commorantes usurarum exactionibus eneruauerunt nobisque ex hoc et eliter plurima damna feneracionibus eorundem Judeorum emersa esse conspeximus. Propterea vobis Egregiis Michaeli Oroz de Chychyr, et Petro Borsway castellanis Castri nostri Thatha seriusus committimus, quatenus Judeos omnes in dicto opido nostro commorantes si qui adhuc istinc superessent, remoueatis et reiiciatis, resque et bona ec domos dictorum Judeorum in prefato opido nostro habitos pro vobis recipiatis, et illoquo malueritis ad usum et commodum vestrum retinentes vendedi et statuendi habeatis facultatem plenarium; harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum in Alba Regali altero die festi Exaltacionis Sancte Crucis anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo.

Johannes Corvinus
Dux manu propria.

Ezen okmányból — úgy látszik — az tűnik ki, hogy a Mátyás király halála utáni zavaros idöket Tata község arra használta fel, hogy a helységben lakó zsidók nagyobb részét elűzze. Azonban egyesek még tovább is itt maradtak, akiket azután besűgás folytán maga a herceg eltávolíttatni kívánt. Az okmány azonban úgy is értelmezhető, hogy nem a község maga volt a kezdeményező, hanem a hercegnek várnagya. Ugyanis még egy okmány maradt ezen ügyben az utókorra, amelyet Tata község előljárósága írt alá és amely a következően hangzik:

Blasius Kalmár Iudex, Petrus Wylhalm, Blasius Bartha, Emericus Zabo, Paulus Elye, Andreas Messzaros et Michael

Varga (nec non), Michael Farkas, Johannes Sywegh, Franciscus Zendi, Benedictus Boros, Blasius Thar, Gregorius Feweyen ciues opidi O-Thatha nuncupati, ad perpetuam rei memoriam. Presenciam insinuacione nonerint universi presentes litteras inspecturi. Quia Illustris Johannes Corvinus Lyphonie et Oppanie Dux, et Dominus noster videlicet Serenissime Principis condam domini Mathie Hungarie etc. Regis, sollicioni et vigilancioni cura, pia mentis intentione intendes non tantum damna rerum ex multiplici ac varia feneracione et usurarum exaccione, sed et animarum letales et corruptos atque pestiferos morbos, quibus ipsi jobaginos nostri oppidi predicti ex cohabitatione ludeorum, inimicorum videlicet Jesu Nazareni Christianorum omnium Regis granabuntur, vulnerabuntur et inficiabuntur; qua concideracione ductus ipsos Judeos e medio nostro eiecit et expulit, duasque domos, videlicet Moysi, maioris et Abrahe, Egregio Michaeli Oroz de Chychyr alias castellano castri de eadem Thatha, ob fidelium ipsius servicionum eidem Domino nostro fauoroso impensorum, tradidit, dedit et assignauit, cum omnibus terris, videlicet arabilibus et incultis ad easdem pertinentibus, jure sui patronatus habendas, inhabitandas et possidendas presentibus et futuris temporibus irrevocabiliter perpetuo.

Nos quoque ob ipsius Egregii Michaelis Oroz iam fati placidam fauorabilitatem, et benevolam pietatem ad nos et concines nostros ostensam, eundem in nostrum concivem recipimus, et hic in nostri medio in premissis domibus consensimus pari et unanimi consilio. Quod si maluerit, extunc eidem concedimus, ut easdem domos, quicumque voluerit apto se tempore offerenti venalem faceret, et venderet condigni precii estimacione pensata, perpetuo in filios filiorum habendas, inhabitandas et possidendas nullo unquam penitus contradicente. Pro cuius testimonii firmitate oppensione sigilli oppidi nostri, quo in talibus vsu sumus, duximus consignandum. Datum in iam dicto oppido O-Thatha feria sexta proxima post festum Beati Michaelis archangeli anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo.

Corvin János 1504 október 12-én meghalt. Mivel a törvénytelen származású hercegnek még életében sem volt igazi sikereket jelentő tekintélye, elhűnyta után minden intézkedését figyelmen kívül hagyták. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy 1518-ról hiteles adataink vannak arról, hogy Tatán újból laktak zsidók.

Az erről szóló okmány szövszerinti szövegben ekként hangzik.

Ladislaus Die et Apostolici Sedis gratia Episcopus vacientis Regius Cancellarius, Universis et singulis dominis prelatibus Baronibus Egregiis et Nobilibus comitibus castellanis Tricesimatoribus, Item comitatibus oppidis et villis Judicibus et villicis ac alterius cuius status hominibus ubilibet Existentibus praesentem visuri Statutem et paratum complacendi voluntatem. Noverint dominationes vestre, quod Serenissimus dominus dominus Ludovicus dei gratia, Rex Hungarie et Bohemie dominus noster gratiosissimus Nobis commisit ad supplicationem quorundam Iudeorum suorum Infrascriptorum, ut quidem Maiestati sue beneplaceret hos Judeos suos Mendel praefectum, Judeorum, Iosephum Nigrum, Iacobum generum praefati Mendel, Salamonem paruum, Zarvas et Iosephum de Thata in nostram protectionem unicum rebus et bonis suis omnibus et familiis eorumdem recipere et pro viribus nostris eosdem in eorum privilegiis et libertatibus, eidem ordinis Regibus, Maiestatis sue predecessoribus gracie concessis et per Maiestatem suam confirmatis, tutarum quatenus ipsi nos requireret. Nos itaque volentes mandare me Maiestatis satisfacere, praefatos Judeos, Intuitu primum regie Maiestatis deinde etiam nostre, velint habere commandatos, ac dum et quando iidem Judei Regie Maiestatis aut aliquis ex ipsis aut servitores vel ad ipsos pertinentes ad d. vestras vel ad dominia terras civitates oppida villa territoria officia tricesimas. Tributa vel Thelonea, vel in medium vestre pervenerint; eosdem benevole admittere, pacifice tractare et eosdem secundum vim privilegiorum suorum mittere ac in eisdem privilegiis, et libertatis eorum tam novis quam antiquis, eisdem Maiestate Regia et ab aliis d. nis Regibus concessis contra omnes violentos et oppressores protegere et defendere velitis. Subditis autem nostris omnibus, ubicunque sint et his litteris requiantur, ut premissa officiant et predictos Judeos tueantur, per presentes committimus; facient in his dominationes vestre Maiestati Regie imprimis, et hanc nobis rem valide gratam. Datum Bude, In festo Beati Mathie A. D. Millesimo quingentesimo decimo octavo. (Eredeti je a hécsi cs. és k. levéltárban. Wolf G. másolata, dr. Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon. 54. számú okmány.)

Úgy látszik, nyugodtan és csendesen lakhattak itt a zsidók. Magyar nevük volt, Fekete József (feltételezhető,

hogy a niger szó csak a magyar családnév okmányban latinizált fordítása); Kis Salamon és Szarvas, birtokuk és vagyonuk volt (rebus et bonis).

A legkatasztrófálisabb válságot azonban a mohácsi vész után élte át a tatái zsidóság. Ugyanis Tatán ölték meg, vagy vetették fogságba Szulimán szultánnak II. Lajos királyhoz küldött követét, amely miatt bosszúból megindult a török háború, mely 1526-ban a mohácsi vész eredményezte.

A mohácsi vésztől Budavár visszavételéig terjedő, hosszú, szomorú időszak (1526—1686) édes hazánkkal együtt a sír szélére hozta Tatát és — mondhatjuk Mohl Adolffal, Tata plébánia történetének írójával (39-ik lap) — a tatái zsidóságot is. Ezen 160 év alatt Tata és vidéke minduntalan gazdát cserélt; különösen a jelzett korszak első száz esztendejében. A cserével pedig rendszeren véres öldöklés, rémes pusztítás jártak karöltve.

Zápolyák kétszer vetették itt meg lábukat, 1526-ban és 1529-től 1540-ig. A törökök kilencszer, úgy mint 1526-ban, 1529-ben, 1532-ben, 1543-tól 1545-ig, 1558-tól 1566-ig, 1594-től 1597 május 22-ig, 1597 október 18-tól 1598 augusztus 2-ig, 1602-től 1603-ig, 1683 júniustól október 12-ig. Ezenfelül Bocskay István 1605-ben; Bethlen Gábor 1619-ben, mindannyiszor a jelzett idő után a királpártiak ragadták magukhoz a várat és a várost. (Rohrbacher-Rédey Miklós: Tata története 99. és következő lapok.)

A mohácsi vész hírére a lakosság szétrebbent. Köztük bizonyára elsősorban a zsidóság is, — mint megrezzent madársereg. A Vértes-hegység Maróthy szekeres táborába menekült nép, a hős Dobozi Pállal azonban vesztébe rohant. A mai Héreg falu mellett elterülő »Emberölő völgy« lett mindnyájuknak temetője. (Esztergomi főgimnázium 1907—1908-ik tanévi értesítője.)

A győzelmes törökök egész Tatáig raboltak és égettek. Mindazonáltal ezen könnyű fegyverzetű, száguldó csapatok magában a várban kárt nem tehettek és itt tartózkodásuk is csak rövid időre terjedt. Ezért a biztosabb helyre menekült lakosság — feltehető, hogy a zsidók is — a muló fergeg után ismét visszatért Tatára és itt maradt az 1526. évi Zápolya-párti és az 1527. évi Ferdinánd-párti békésebb természetű foglalások idején is.

De mikor a törökök 1529-ben és 1532-ben rengeteg seregekkel Bécs felé vonultak és az útjukba eső kisebb erősségeket megszállották, akkor már sokan — feltételezhető, hogy a még itt maradhatott zsidók valamennyien — vég-

legesen kiszorultak otthonukból. (Mohl idézett munka 40-ik lap.) Mindez elég volt arra, hogy a jobb módú polgárok Tatára többé vissza ne térjenek. A földhöz kötött nép, a jobbágyok ezt nem tehették. Inkább a vidék kiterjedt nádasaiban és mocsarai között, erdőkben és barlangokban húzták meg magukat. (Szaifl János: Tata mint volt és van. A tatai gimnázium 1855–1856. évi tudósítványaiban: Komárom vármegye és város monográfiája.)

Csak lopva szállingóztak vissza-vissza elhagyott otthonukba. (Mohl, i. m. 41. l.). Alighogy 1686-ban kiűzték a törököt Buda városából, tizenhét évre reá, 1703-ban kezdődött a nyolc éves kuruc-labanc háború, amely újból lehetlenné tette a békés tartózkodást. A zsidók Tatán alig tartózkodhattak ebben az időben. Hiszen volt idő, amidőn Tatán a folytonos háborúk következtében csak 40 ház maradt. (1930-ban 1062. Dornvay Béla: Tata és Tóváros 1848-ban 55.) Jelenleg nem találók a régi településről, sem zsinagógáról, sem zsidó temetőről, sem rituális fürdőről semmi nyomot szorgos kutatásaim ellenére sem.

Azonban a kuruc-labanc háborúkat lezáró 1711-iki szatmári béke után, úgy látszik, azonnal telepedtek le zsidók Tatán. Atvizgáltam ugyanis a tatai zsidó temetőt (Hacofe VII. 53–70) és ráakadtam egy sírkőre, amelyet 1740-ben emeltek. Az alatta nyugvó (különben ismeretlen) Jakob ben Jáélt igen dicsérei a felirat. Jótékony, nemes gondolkodású, szegény-barát ember volt. Háza tárva nyitva állott a bajbanlévők részére. Az 1740. és az 1806-iki év közötti időről 106 sírkő maradt a tatai temetőben. Ha feltételezzük, hogy nem minden elhunyt fölé állíthatott a rokoni kegyelet több mint egy évszázad viharával dacoló emléket, akkor megállapíthatjuk, hogy legalább 50 lélekszámú zsidóság tartózkodhatott Tatán és Tóvároson a XVIII-ik század derekán.

A letelepülők igen csekély száma Cseh- és Morvaországból származott. Így az 1743-ban elhunyt Cirl asszony Nikolsburgból valónak van jelezve, az 1747-ben elhunyt Muskata asszony Leipnikből, ugyanazon évben Sára Dobitschauból. Igen jelentékeny férfiú volt a szintén Leipnikből való József ben Sámuel Kohn, akinek nagyon fenkölt szellemű végrendeletét kiadtam a Hacófeben (VII. 71–74.). A hitéletben fontos szerepet játszott. Ő ajándékozta azon tórádszeket, amelyeket 1927-ben ismeretlen tettesek eltulajdonítottak a tatai téli templomból. (L. Egyenlőség 1927. április 15-iki szám.). Kiváló talmudtudós volt (L. Löw Lipót: Gesammelte Schriften II. kötet. 102. Anm. 1.), akinek már a leipniki hitéletben is vezető szerepe volt. Végrendeletéből kitűnik szent élete. Meghagyta gyermekeinek, hogy vallá-

sosak, egyenes úton járók legyenek, ne ámítsanak, gyakorolják magukat abban, hogy igenük igen, a nemjük nem legyen. Nem csoda, hogy az ilyen férfiú hitközsége legelső embere volt. E mellett tanuskodik azon körülmény, hogy 1749-ben az Esterházy-uradalomhoz beadott templomtatarozási kérvényt ő írta alá első helyen.

A tatai zsidó község levéltárából közölte: dr. Büchler Sándor. (Magyar Zsidó Szemle XI. 501.). Szó szerinti szövegben így hangzik:

Demnach wür schon Lange Jahren trachten und streben umb uns eine neue Sinagoy zu erbauen, niemahls aber leider Gott darzue gelangen können, dass mir aber nummhero Täglich in höchster Gefahr stehen, dass die alte Schull nicht Plutz übern hauffen fallen solle, umb destomehrers notwendiger weis zum bauen ein neue Sinagoy Veranlasset seyndt, und weilen unsere Cassa sehr arm sich befindet, dahero wür alle zu gleich uns beschlossen, dass gebreichliche weinn geldt (anstatt dass wür andere Zeithen von unseren eingenen Trunkh nur 12 kr. von Eimmer in die gemein cassa gegeben haben, von diss Jahr aber) zu verdoppeln, ob schon uns harth und schwer fallet, doch aber wollen wür unser Angst und Schweiss darzu opfern, und wollen von jeden Emmer wein der ins hauss Vor sein eignen Trunkh ausge-trunkhen wirdt 24 kr. in die gemein Cassa zu zahlen schuldig sein, damit dass von diessen weinn gefehl, über unsere ordinari und gebreichliche auss gaaben ein über Rest verbleiben solle, welches zu gemellen gebeyde ampioiret soll werden, und weillen Vor, heyer bei die Vill gewachsene weinn fast ein jeder deme nur möglich gewesen Vor sein eigenen Trunkh auf das gantze Jahr sich sich versehen hat, dahero von Beygaab niemandt anderst, alss der arme Mann zu trinkhen gezwungen, sein wirdt ratione dessen umb der arme Mann auch sein trunkh weinn in ein Preyss trinkhen solle können, so solle einen jeden das Leykauffen frey Stehen, und annoch der leykauff nich mehrers alss obgedachte 24 kr.: Von jeden Emmer weinn zu bezahlen schuldig sein sollen, diesses alles aber nur auf diesses Jahr alleinig vermeinet seye, zu mehrer bekräftigung und zur haltung diesses, theuen wür uns eigenhändig unterschreiben. Totliss den 12-ten November 1749. Joseph samuel morer Judt, Simon Joel, Marcus aberham, aron spilmon, Hertzelt Isac, Simon Singer, Jacob Aron, Hirschel Pauer, Koppel Jonas, Samuel Beer, Simon Hirschel, N. N. ayloff Persohnen Laut unsre policey in Krafft der Vollige Juden gemein.

Ezen okmányból megállapíthatjuk, hogy Tatán már jóval 1749 előtt volt zsinagóga. Valószínűleg a mai helyen, amely eredetileg gróf Esterházy hitbizományi területéhez tartozott. Ugyancsak kiviláglik ezen okmányból, hogy már 1749 előtt volt a tatai zsidóknak uradalmilag jóváhagyott szervezetük (polizei-ordnung*). A hitközség élén 11 férfi állott, valószínűleg mint előjáróság, vagy választmány, akik az összzsidóság megbízásából jártak el hivatalos ügyekben. A hitélet igen élénk volt ekkor. Erre következtethetünk egy szintén a Magyar Zsidó Szemlében (XI. 502–503) közreadott okmányból, amely szerint az előjáróság 1750-ben hirdetményt tesz közzé, amelyben panaszkolja, hogy ámbár néhányszor megtiltotta már, hogy szombati és ünnepi istentiszteletre (haskama) magánházakban a hívek ne gyülekezzenek, mindazonáltal ez még most is megtörténik. Ujból tiltakozik az előjáróság ez ellen és az ellenszegülőre büntetést tesz kilátásba (három aranyat az uradalmi és ugyanannyit a hitközségi pénztár javára). Így lassan megerősödött a hitközség. Azonban nincs bizonyítékunk arra, hogy a XVIII-ik század közepén már rabbija lett volna Tatának.

1770-ben már Tatán 310 zsidó lélek lakott, Tóvároson 70. Nem feltűnő tehát, hogy három évre reá már rabbif választottak a pozsonymegyei Stomfa helységben (1733-ban?) született Kempfner Áron személyében, ki majdnem 40 évig volt hivatalában. 1813 kis susanpurimkor bekövetkezett haláláig. Sírkőfelirata tudósnak, jámbornak, békeszeretőnek hirdeti érdemes egyéniségét (Goldberger, Hacófe VII. 67.). Utódjai voltak Kuttna József 1813–1829. Végredelete (Goldberger, Hacófe VII. 75–78.) nemeslelkűségéről, finom gondolkodásáról tesz tanúságot. Előzetesen Pápán volt alkalmazásban (mint rabbi ülnök?). Tudós férfiú hírében állott, Szófer Mózes (élettrajzát megírtam IMIT 1929-es Évkönyvben 201–216) levelezett (Chósen-Mispot 119, Eben-Haezer II. 41.). Fia, Kuttna Áron követte őt hivatalában (1829–1874). Szintén levelezésben állott Szóferrel (Chatham Szófer Chósen-Mispot 157, Eben-Haezer II. 169.). Kiadta apja munkáját 1834-ben Seérit József cím alatt. Viszont az ő művét unokája, későbbi utóda, Nobel József adta ki Mischat Aron cím alatt. (Paks, 1901). Sírfelirataik mindketőlüknek egyéni kiválóságát dicséri. (Goldberger, Hacófe VII. 67.). Eletrajzaik fentnevezett munkák előszo-

* A 9 évvel későbbi »polizei-ordnung«-ot közzétettem a Magyar Zsidó Szemlében (XLVIII. 392–400) »A tatai zsidók politikai szervezete 1758-ban« cím alatt.

vaiban találhatók (Magyar Zsidó Lexikon 519.). Kuttna Áron halála után hálás hitközsége unokáját, az akkori csongrádi rabbil, Nobel Józsefet választotta meg, ki Tatán működött 1874-től 1881-ig. Innen a németországi Halberstadtba távozott (u. o. 634.). Követte őt az akkori aszódi rabbi, Handler Márk (dr. Hevesi Simon pesti vezető fő-rabbi atyja) 1881-től 1910-ig (u. o. 343.). Az ő és a felesége sírkövét leköszölte a Hacófe. (VII. 69.). Egyéni kvalitásaira vonatkozólag lásd: Hevesi Simon: Jubiláris Emlékmű stb. (Lugos, 1904.), továbbá: »Hevesi Simon szüleiéről« című közleményemet (Magyar Zsidó Szemle LI. 107.). Utóda lett 1912-ben dr. Goldberger Izidor. (Lásd róla Révai Nagy Lexikona VII. kötet 605 és XX. kötet 304, Magyar Zsidó Szemle XLIV. 349, Magyar Zsidó Lexikon 318, Encyclopaedia Judaica, Berlin VII. 470.).

A tatai zsidóság számának egyes időkre vonatkozó megállapításai tekintetében egymásnak ellentmondó adataink vannak. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1918-as Évkönyvében (241. l.) a következőket konstatáltam: az Országos Levéltár Acta Iudeorum 142–143 szerint (Mandl Bernát hozzám intézett közlése) 1774-ben Tatán 53 zsidó család lakott, 1809-ben 92 családfő, 1838-ban 123. Lélekszám ke-reken 600 lenne, ami viszont ellentmond Mohl Adolf (Tata plébánia története 181. l.) azon adatának, hogy 1833-ban Tatán 1007 zsidó lélek lett volna. (Tóvároson 24.). Az ottani adat már azért is feltűnő, mert adatai szerint 1824-ben a két szomszédos községben 400 lélek volt, 9 év alatt 600-zal való gyarapodás nehezen képzelhető el, viszont 1851-ben ugyan-azon Vis. kan. győri püsp. levél. szerint Tatán és Tóvároson együttesen is csak 865.

Zavarossá teszi továbbá ezen adatokat Rédey Miklós Tata története című mű szerzőjének hozzám intézett levele, amely szerint Tatán 1770-ben 310 zsidó lélek lakott, Tóvároson 70; 1804-ben 316:80; 1806-ban 330:84; 1807-ben 382:79; 1843-ban 1092:62; 1845-ben 1080:74; 1847-ben 1102:72; 1848-ban 1211:72; 1851-ben azonban Tatán már csak 655 zsidó lakott, ellenben Tóvároson a zsidó lakosok száma 310-re szaporodott. Feltűnő, hogy a szabadságharc után Tata zsidósága hirtelen lecsökkent, Tóvárosé pedig nagyon felemelkedett. (Magyar Zsidó Lexikon 884.).

Mint legtöbb helységben hazánkban, az uradalom Tatán is, szerződési viszonyban volt a védelme alatt álló zsidósággal. A Magyar Zsidó Szemlében (XXXIII. 19–27) leköszö-tem azon szabályrendeletet, amelyet 1806-ban az uradalom a hitközséggel együtt megállapított. E szerint a zsidó hit-község a reájuk kiterjesztett védelem ellenében fizetett az

urasági pénztárba évenként 700 forintot, amelyben már benne foglaltatott a hitközség, valamint az egyes zsidó háztulajdonosok által a hitbizományi telkeken létező épületek után járó bérösszeg is. Azonkívül fenntartotta magának az uradalom azon jogát, hogy esetről-esetre hitközségi gyűlést hívhatott egybe, ahol praefekturája viselte az elnöki tisztséget és ahol kínálkozó alkalommal más uradalmi tisztviselők is megjelentek a hitközség tagjain kívül. Ugyancsak az uradalom kandidált három zsidót a zsidó bírói tisztségre, akit újév napján kellett megválasztani. Tisztsége a naptári évről szült. Az esküdteteket az uradalom nevezte ki, míg a nép képviselőit, amely 12 tagból állott, a hitközség tagjai szavazattöbbség útján választották meg, akik a bíróval egyetemben intézkedtek hitközségi ügyekben és bíraskodtak, amely ellenében azonban fellebbezésnek volt helye a földesúri törvényszékhez. A kezelésükben lévő pénzekről az uradalomnál benyújtandó okmányokkal hitelesítetten elszámolni tartoztak. Minden ügyben kötelesek voltak pártatlansággal intézkedni, a visszaéléseket az uradalom szigorúan megtorolni ígérte, sőt testi fenytést is kilátásba helyezett. A hitközségi jövedelmekhez tartozott a rituális bor kezelése már régóta, amelyre vonatkozólag ekkor (1806-ban) új szabályzat lépett életbe. Az árvaapének kezelési módja is szabályoztatott. A templomületeket eladták és ebből fizették az uradalomnak járó 1200 forintnyi régebbi tartozásukat. A zsinagógái székek árát négy részletben beszolgálván, a hívek a zsidó bírótól pecséttel ellátott nyugtát kaptak.

Közöltem egy 1838-ból való okiratot az IMIT 1918-as Évkönyvében »Esterházyak szerződése a tatai zsidó hitközséggel« cím alatt (228—242. lapok), amelyből megtudjuk, hogy a zsidók a tatai uradalom területére való felvételük legelső napjától kezdve fizettek minden házzal bíró család után az uradalmi pénztárba évenként védelmi díj (Schutzgeld) ellenében 12 forint és néhány (az egyik adat szerint 8, a másik szerint 6) krajcárt, a házzal nem bíró család ennek az összegnek felét. A Tatán és Tóvároson 1838-ban lakó 123 zsidó család közül csak minden hetediknek volt háza. Ipar és kereskedelem igen pangott ekkor, elannyira, hogy maga az uradalom kénytelen volt követeléséből 60%-ot engedni. A hitközség az előző években adósságba verte magát, aminek következtében a rituális bor után járó 130 forint helyében megelégszik az uradalom 80 forinttal. A zsinagóga fennállási engedélydíját is csökkenti. Megtudjuk, hogy a tatai zsidó eklézsiának a zsinagógán kívül még kórháza (Krankenhaus), két fürdőháza és két másik háza volt.

Az egyikben az előimádkozó, a másikban a sírásó lakott. (Paplakot csak háromnegyed évszázad letelte után szerzett a hitközség 1912-ben, amidőn ezen sorok írója állását elfoglalta, Erzsébet-tér 10 szám alatt.) Abban az időben mind egyik birtoka után egy aranyat fizetett, ötször annyi járt az uradalmi pénztárba évenként a szombati zsinor húzásáért való engedélyért, azonkívül két forint regáliát fizetett a mézárszékért. A fizetendő díjak összege 1838-ban 490 forint és 62 dénárt tett ki. Mindezt kétszeri, félévi, előre fizetendő részletben kellett beszolgáltatni akként, hogy a közösség felelős az egyesért, az egyén az összességért (solidarische haftung, alle für jeden, und jeder für alle). Hogy az összeg biztosan és pontosan beszolgáltatható legyen, a zsidó hitközség jogában állott a jobb módúakra többet és a szegényebbekre kevesebbet kivetni. Ha azonban urasági engedély nélkül telepedne le jövevény zsidó, akkor a bíró fizeti sajátjából a házzal rendelkezőnek védelmi díját, a hitközség szintén büntetésként annak a felét.

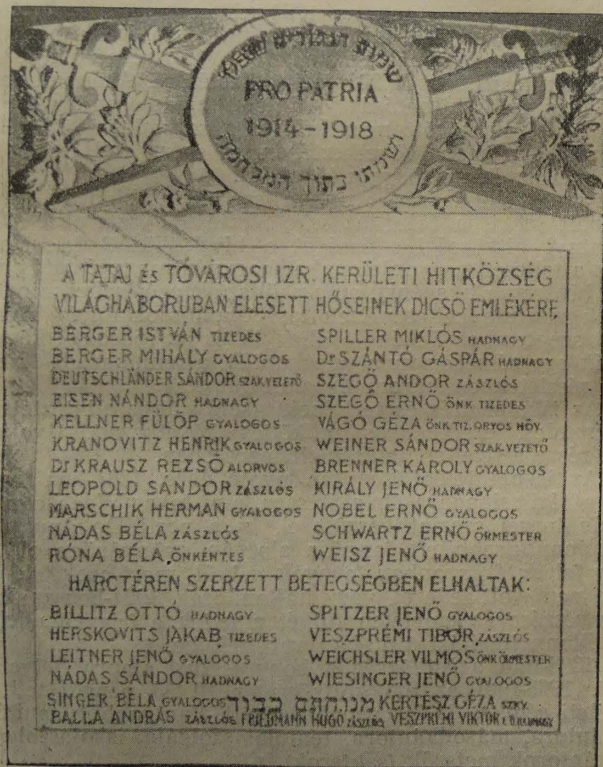
Minden év január havában urasági hivatalnok segítségével összeírandók az összes zsidó egyének. Akiről kiderült, hogy a már választott családi néven kívül más családi nevet is használ, az testi fenytékben részesül. Akik nem uradalmi házban lakva kereskednek, vagy nyitott üzlettel bírnak, külön megállapodást kötelesek kötni a fizetendő regália tekintetében az uradalommal, valamint az is fennáll minden zsidóra, akár uradalmi házban, akár másutt lakik, hogy az uradalmi törvényszék hatáskörébe tartozik.

A szőlőbirtokos zsidók meghagyatnak birtokaikban, rituális bort készíthetnek a maguk szükségletére és akója után négy krajcárt fizetnek az uradalmi pénztárba. Más honnan bor be nem hozható előzetes uradalmi engedély nélkül. Ha ezen szabályt ellen vét a zsidó, borát elkönfiskálják az uradalom javára. Aki nemzsidónak árúsít bort, az 12 forintot fizet büntetésül.

Rendőri szigorral ellenőriztek mindent. Sőt még az iskolaügylet is így óhajtották elintézni. A zúgiskolák beszüntetendők. Közös zsidó iskola (allgemeine Schule) állítandó fel. A tervezet minél előbb benyújtandó uradalmi jóváhagyás végett. Magántanítót zsidó ember csak uradalmi engedéllyel tarthat gyermekeinél, aki azonban más család gyermekeit nem taníthatja, aki ez ellen vét, megbüntetik. Sem az alkalmazott tanító, sem a hitközség alkalmazottja nem bír igénnyel a bennlakási jogra (Incolat) és így ők, mint gyermekeik, valamint minden zsidó ember zsidó szolgálja vagy segédje idegennek (Auswärtig) tekintetik.

tam, 1740-ből való, a Chevra Kadisára vonatkozólag az első adatom csak félszázadkial azutánról, 1791-ről szól. A Szent-Egylet vezetősége számadásait (chesbon) a még mai napig megmaradt törzskönyvébe kezdi bevezetni. Es ezt rendszeresen megtették nyolcvanöt éven keresztül 1876-ig. E tekintetben talán az országban ez a chevra-könyv egyedülálló számadásai hosszú korára nézve. Máskülönben is megérdemelné közreadását és csak fedezetlány tette ezt nekem eddig lehetetlenné. 1937-ben elnökletem alatt a Chevra választóbizottsága 152 tagot állapított meg.

A Nőegylet 1878 óta működik, a Poel Cedek 1893 óta.

Hősök emlékköve a templomban.

A világháborúban 22-en haltak meg hősi halállal. Tata és Tóvárosból: Berger István tizedes, Berger Mihály gyalogos, Deutschländer Sándor szakaszvezető, Eisen Nándor hadnagy, Kellner Fülöp gyalogos, Kranovitz Henrik gyalogos, dr. Krausz Rezső alorvos, Leopold Sándor zászlós, Marschik Herman gyalogos, Nádas Béla zászlós, Róna Béla önkéntes, Spiller Miklós hadnagy, dr. Szántó Gáspár hadnagy, Szegő Andor zászlós, Szegő Ernő önkéntes tizedes, Vágó Géza önkéntes tizedes, orvosnövendék, Weiner Sándor szakaszvezető. A kerületből: Brenner Károly gyalogos, Király Ernő hadnagy, Nobel Ernő gyalogos, Schwartz Ernő örmester, Weisz Jenő hadnagy.

A harctéren szerzett betegség következtében elhunytak: Balla András zászlós, Billitz Ottó hadnagy, Friedmann Hugó zászlós, Goldstein Mór gyalogos, Goldstein Samu gyalogos, Herskovits Jakab tizedes, Kertész Géza szakaszvezető, Leitner Jenő gyalogos, Nádas Sándor hadnagy, Singer Béla gyalogos, Spitzer Jenő gyalogos, Veszprémi Tibor zászlós, Veszprémi Viktor egészségügyi hadnagy, Weichsler Vilmos önkéntes örmester, Wiesinger Jenő gyalogos.

Az 1930-as népszámlálás szerint a tatai 6414 lélekszámából 315 a zsidó, a tóvárosi 5588 között 343.

»A tatai zsidó bíró választása« című közleményem keretében (Mult és Jövő IV. 423) megjelentek zsinagógánk és kegyeszeinek fényképei.

Tatatóváros.

Goldberger Izidor.

A pesti zsidóság második nemzedéke.

I.

II. József császárnak 1781. évi türelmi rendelete és az ezt követő 1783. évi »Sistematica gentis Judaicae regulatio«¹ szab. kir. Pest városának kapuit megnyitották a zsidók előtt. Az ország központjává indult városnak *első zsidó nemzedéke*, amely főleg a szomszédos Óbudáról telepedett meg,² már a kortársak felismerése szerint nagyban hozzájárult Pest város rohamos fejlődéséhez.³ A helytartóság engedélyével állandóan megtelepült, tolerált és a

¹ Magyar Zsidó Szemle XIII. évf. 323—4 és 367—374.

² Pester Alfotner, Egyenlőség, 1933. évf. szept. 21.

³ Schuster: Geschichte der Stadt Pest, 1806., 117 lap, — idézi Mandl, A pesti izr. hitk. fiúisk. monogr. 3 lap.

tartózkodási engedéllyel bíró, kommoráns zsidók, akiknek lélekszáma 1787-ben 114, majd 1799-ben már 1075 volt,⁴ nem hoztak magukkal vagyonokat, de legtöbbjük becsületes, szorgalmas ember volt, akik munkavégzésükkel termésszerűleg segítettek kiépíteni a befogadó városnak jövődő nagyságát.

A pesti zsidók második nemzedéke folytatta az elődök munkáját, gyarapodásával tágitotta a város határait, lendületet hozott a kereskedelembe, belekapcsolódott az iparba is és hitéletének ápolása mellett kivette részét a hazafias kötelességek teljesítéséből.⁵

A pesti zsidók ezen második nemzedékének rétegtképződését és a gazdasági életben való elhelyezkedését rajzoljuk itt meg az 1820. évben készült hivatalos népszámlálás, *konskripció* alapján, amelynek két vaskos kötetbe foglalt adatai a pesti hitközség levéltárában vannak megőrizve.

II.

Elsősorban pontosan megállapítjuk az ezidőben Pesten lakó zsidók teljes lélekszámát. 253 tolerált és 341 kommoráns, összesen 594 családfő van összeírva. Közülük 517 férfi volt nő, 16 özvegy, 3 elvált, 6 nőtlen és 7 férfinak nem itt lakott a családja. Volt továbbá 44 özvegyasszony családfő és 1 nő, akinek nem Pesten volt a családja.

A családokhoz tartozott 517 házastárs *feleség*, 767 fiú és 810 leány, vagyis 1577 *gyermek*, — egy családra átlag 3 gyermek jutott — továbbá 134 felmenő és oldal *rokon*, mégpedig 55 férfi és 79 nő. Ezek szerint az 594 összeírt családhoz 1371 férfi és 1451 nő, összesen 2822 személy tartozott. A családoknál albérletben lakott 50 férfi és 22 nő, összesen 72 egyén. Háztartási, kereskedelmi és ipari *alkalmazásban* 259 férfi és 212 nő, összesen 471 személy volt.⁶

⁴ Büchler: A zsidók története Budapesten 347 és 356 l. Nemcsak a zsidók, hanem az összlakosság száma is ily ugrásszerű növekedést mutat. Az utóbb egyesült főváros lélekszáma 1720-ban 12.200, 1810-ben már 60.259 és 1831-ben 102.702. — Lásd: *Illyefalvi*: Budapest Székesfőv. Statiszt. Zsebkönyve, 1934. 71.

⁵ Miller Jakab, a Nemzeti Múzeum igazgatója 1810. évi körlevelében hivatkozik a pesti zsidóknak hazafias áldozatkészségére és már azelőtt is mutatott kitűnő példaadására. — A pesti hitk. levéltára I. 56.

⁶ A zsidó családok számos keresztyén alkalmazottat is foglalkoztattak, akiknek száma azonban pontosan meg nem állapítható, mivel ezen »zsidó« összeírásban csak töredékesen vannak feltüntetve.

Igy tehát 1820. évben a Pesten lakó zsidók teljes létszáma 1680 férfi és 1685 nő, összesen 3365 lélek volt. A gyermekekénél és rokonoknál 67-tel több a nő, mint a férfi, de ezen különbséget teljesen kiegyenlítődik a férfi alkalmazottak nagyobb száma által.

III.

Erdekes eredményekhez jutunk annak vizsgálásánál, hogy *honnan származnak a Pesten letelepült zsidó családok*. Ezen második nemzedékhez tartozó 594 családfőnek számottevő része már Pesten született, de még mindig nagy az átköltözés a szomszédos Óbudáról. A letelepülők nagy része, többsége az ország északnyugati megyéiből és a nyugati külföldről, főleg Cseh-Morvaországból jött,⁷ kis számban vannak lengyel és balkán zsidók.

A következő csoportosított összeállítás mutatja a családok születési helyét:

Magyarország területén született, Pesten 75, Óbudán 85, Pozsonyban 44, Budán 5. A születési vármegyék, a letelepülés nagyságának sorrendjében: Nyitra 37, Pest 23 (Pest, Buda és Óbuda városok külön számítva), Fejér 12, Borsod 10, Nógrád 10, Pozsony 8 (Pozsony városa külön számítva), Győr 8, Sopron 6, Trencsén 6, Veszprém 0, Temes 4, Heves 3, Komárom 3, Moson 3, Zala 3, Arad 2, Bács 2, Csongrád 2, Szepes 2, Tolna 2, Abauj 1, Bihar 1, Gsanád 1, Esztergom 1, Liptó 1, Sáros 1, Zemplén 1, Horvátország 2. Ezek szerint magyarországi születésű volt összesen 370 családfő, vagyis a Pesten lakó családoknak háromötöd része.

Külföldön született: Cseh-Morvaországban 136, Németországban 38, Lengyel-Gácsországban 21, Török-Szerbországban 8, Ausztriában 5, Franciaországban 1. Összesen 209 családfő született külföldön. Ezenkívül 15 családfő születési helye részben nincs feltüntetve, részben nem azonosítható.

Százalékban kifejezve az 1820. évben Pesten lakott 594 zsidó családfő közül Magyarország területén született 62,28%, Cseh-Morvaországban 22,90%, Németországban 6,39%, Lengyel-Gácsországban 3,53%, a többi külföldön és ismeretlen helyen 4,90%.

⁷ Az egykori monarchia egyes országaiból való bevándorlás szabályozásáról lásd Herzog, Die Ein und Auswanderung. Judaica, 1936. év. 17—18.

Míg a családfők közül 73 volt pesti születésű, a család-
anyák közül 97 született Pesten s a gyermekek közül már
1348 volt pesti születésű, a többi 229 gyermek szülei
együtt került Pestre.

IV.

A középkorban — és ebből a nézőpontból a XIX. szá-
zad küszöbe még középkor — a zsidó mindenütt ki volt
zárva a földművelés és ipar üzéséből, a hivatalokból, az
egyetemi képesítettséghez kötött pályákról. Nem lelki adottsá-
gából, hanem kényszerűségből vetette magát a zsidó a ke-
reskedői pályára. Így volt ez hazánkban is, ahol a keres-
kedő egyet jelentett a zsidóval, aki elvitathatatlan nagy
szolgálatot tett a haza gazdasági életének, midőn a magyar
nyerstermékeket kivitte a külföldi piacra és ideirányította
a külföldi tőkét. Természetes, hogy nem minden zsidó ke-
reskedő volt nagytőkéjű exportőr, hanem legtöbbje szerény
közvetítő kereskedő, meg szegény kiskereskedő és még
szegényebb házaló.

*A pesti zsidók is tulnyomólag kereskedelemmel foglal-
koztak.* Vettek-adtak terményárút, lisztet, gyapjút, szőr-
mét, dohányt, bőrt, bort, pálinkát; árúsítottak kocsit, lovat,
vasat, ékszer, ruhát, vásznat, rőfösárút, élelmi cikkeket.
Nagykereskedő volt 50*, kiskereskedő 137, házaló keres-
kedő 94, ócskás 26, szatócs 3, kereskedelmi alkalmazott
pedig 37 családfő. Ezen 347 kereskedő munkájába belekap-
csolódott 28 alkusz (Sensal), 16 üzér (Speculant) és 3 pénz-
váltó, összesen tehát 354 családfő tartotta el családját ke-
reskedői munkájával.

A zsidó lakosság zöméből, a kereskedők sorából ke-
rültek ki a gyülekezetnek előkelő és vezető férfiai, kik
közül a legismertebbek voltak:

Adler Dávid belvárosi tolerált nagykereskedő, szül.
Pesten 1778-ban, Wienből nősült, 1 leánya volt, 3 zsidó és 2
keresztény alkalmazottja.

Baroch Gábor lipótvárosi tolerált terménykereskedő,
szül. Pozsonyban 1776-ban, ugyanonnan nősült, 4 fia és
6 leánya volt, csupa keresztény alkalmazottja.

Bauer Mór lipótvárosi tol. nagykeresk., utóbb hitk.

* Ezen »nagykereskedők« egy része tőkeszegény ember volt s csak
azért szerezte meg a nagykereskedési jogot, mivel a kicsinyben való keres-
kedés sokáig csupán zárt helyiségben volt megengedve. Büchler i. m. 361. l.

előljáró, szül. Pesten 1786-ban, Wienből nősült, 2 zsidó al-
kalmazottja volt.

Breisach Izák lipótvárosi tol. terménykereskedő, a
hitközség legrégibb előjárósági tagja, szül. Pozsonyban
1758-ban, Péterváradról nősült, volt 2 zsidó alkalmazottja,
gyermekai már önálló családfők.

Granichstädter József, lipótvárosi tol. nagyker. (Han-
delsmann alla Grosso), szül. Óbudán 1774, Pozsonyból
nősült, 3 fia volt, 3 zsidó és 1 ker. alkalm.

Kadisch Joáchim, belv. toler. nagyker., a hitközségnek
éveken át előjárója, szül. Wienben 1785. Pestről nősült,
3 fia és 2 leánya volt, 3 zsidó és 3 ker. alkalm.

Kanitzer Joáchim lipótvárosi toler. nagykeresk., szül.
Óbudán 1770-ben, Hunfaluról nősült, 2 fia és 1 leánya volt,
4 zsidó és 1 ker. alkalm.

Kohn Herman terézvárosi toler. terménykeresk., hit-
községi előjáró, szül. Óbudán 1780-ban, Győrből nősült,
1 zsidó alkalm.

Koppel Abrahám belvárosi toler. terménykeresk., szül.
Óbudán 1770-ben, Komáromból nősült, 6 zsidó és 1 ker.
alkalm.

Koppel Mór lipótvárosi toler. terménykeresk., hit-
községi előjáró, szül. Óbudán 1780-ban, Pozsonyból nő-
sült, 1 fia volt, 3 zsidó és 1 ker. alkalm.

Leitner Jakab belvárosi toler. nagykeresk., hitközségi
előjáró, szül. Németkeresztúron 1779-ben, Abonyból nő-
sült 6 fia és 3 leánya volt, 4 zsidó és 1 ker. alkalm.

Mandt Zélig terézvárosi kommoráns terménykeresk.,
utóbb hitközségi előjáró, szül. Aszódon 1775-ben, ugyan-
onnan nősült, 2 fia volt, 3 zsidó alkalm.

Mauthner Adám lipótvárosi toler. nagykeresk., a hit-
község egyik legrégibb előjárója, szül. Horschitzban 1775-
ben, Aszódra nősült, 1 fia és 3 leánya volt, 3 zsidó és
2 ker. alkalm.

Ponczén Abrahám lipótvárosi toler. nagykeresk., utóbb
hitközségi előjáró, szül. Nikolsburgban 1775-ben, Wien-
ből nősült, 2 fia volt, 6 zsidó alkalm.

Rosenfeld Lipót terézvárosi toler. gabonakeresk., hit-
községi előjáró, szül. Aradon 1775-ben, Pestről nősült,
2 fia és 1 leánya volt, 3 zsidó és 1 ker. alkalm.

Rosenfeld L. Mór belvárosi toler. nagykeresk., szül.
Budán 1790-ben, Wienből nősült, 3 fia és 2 leánya volt,
7 zsidó és 2 ker. alkalm.

Rosenthal Salamon lipótvárosi toler. nagykeresk.,
utóbb hitközségi előjáró, szül. Mórton 1769-ben, Pozsony-

ból nősült, házában lakott fia, menyé és unokája, 2 zsidó alkalm.

Schindler József terézvárosi toler. nagykeresk., szül. Prerau 1780-ban. Leipnikből nősült, 1 leánya volt, 4 zsidó és 2 ker. alkalm.

Schwarzenberg Juda terézvárosi toler. nagykeresk., szül. Keszthelyen 1770-ben, Paksról nősült, 2 fia és 2 leánya volt, 1 ker. alkalm.

Stern Emánuel lipótvárosi toler. bőrnagykereskedő, szül. Pesten 1786-ban, Pozsonyból nősült, 4 fia és 1 leánya volt, 3 zsidó és 1 ker. alkalm.

Tetlinger Lipót terézvárosi kommor. pálínakeresk., szül. Tétényben 1779-ben, Iglauból nősült, 4 fia és 1 leánya volt, 3 zsidó alkalm.

Ullmann Mózes lipótvárosi toler. nagykeresk., hitközségi előljáró, szül. Pozsonyban 1783-ban, a horvát Péterváradról nősült, 5 fia és 3 leánya volt, 5 zsidó alk.

Ullmann Sámuel lipótvárosi toler. terménykeresk., hitközségi előljáró, szül. Pozsonyban 1793-ban, a morva Trietschből nősült, 2 fia volt, 1 zsidó és 1 ker. alkalm.

Wodianer Rudolf belvárosi kommor. terménykeresk., az iskolaügy értékes pártfogója,⁹ szül. Szegeden, 1789-ben, Kalocsáról nősült, 1 fia és 4 leánya volt, 1 zsidó és 1 ker. alkalm.

Zappert Joáchim belvárosi toler. nagykeresk., szül. Pozsonyban 1786-ban, Obudáról nősült, 1 fia volt, 7 zsidó alkalm.

Az itt felsorolt kereskedők zsidó alkalmazottai közt volt házitartó, ipari, kereskedelmi, háztartási alkalmazott, szolga, szolgálólány és kocsis.

V.

A kereskedők nagy száma mellett szerényen húzódik meg az *iparosok* csekély száma. Zsidó iparos nevelése csak nehezen tudott kibontakozni, mert a keresztény mesterek sokáig vonakodtak zsidó tanoncokat alkalmazni, zsidó kézműves egyletek pedig csak a XIX. század harmincas és

⁹ Ullmann utóbb gyermekeivel együtt kitért a zsidó hitből, felesége azonban hűségesen kitartott zsidósága mellett. *Lőw*: Der jüd. Kongress 108 l.

¹⁰ *Mandl*: i. m. 28. l.

negyvenes éveiben alakultak Aradon, Nagykanizsán és Pesten.¹¹

1820-ban mégis található Pesten már 73 *iparos zsidó* családfő, még pedig szabó, cipész, tímár, ötvös, vésnők, pipa- és dohányvágó, papír és kártya készítő, mázoló, üveges, paszományos, lámpagyártó, mészáros, pálínkafőző, optikus és varrónő. Valamennyien *kisiparosok* voltak, akik túlnyomó részben egyedül, vagy legfőljebb 1—2 segéddel dolgoztak.

Kivételesen fellendült a zsidók között a *pipakészítő ipar*. Így *Deutsch Ábrahám* morva származású 30 éves terézvárosi kommoráns pipavágó 6 inassal dolgozott, a pápai születésű 40 éves *Hilf Dávid* terézvárosi kommor. pipakészítő 6 segéddel és 7 inassal, a várpalotai születésű 29 éves *Weisz Lőrinc* terézvárosi kommor. iparos 2 segéddel és 6 inassal dolgozott. A török területről jött frank zsidók közül pipakészítő volt a Belgrádból való 70 éves *Eliás Izsák*, az ugyanonnan való 56 éves *Kabai József*, valamint a Nisből származó 45 éves *Albachari Eliás*.

Különleges helyet foglalt el az iparban a Mórón 1758-ban született *Rosenthal Eliás héber könyvnyomdász*,¹² az egyetemi nyomda bizománya, a héber irodalom jeles ismerője. Fia, a Komáromban 1796-ban született *Rosenthal Sámuel* korrekтора volt a nyomdának.

Az idegenből jövő zsidó vásárosok tették szükségessé, hogy 17 zsidó *vendéglőiparos* is volt Pesten. Alkalmi munkás volt 21 zsidó családfő, akik mint *teherhordók* (Träger) keresték meg keserves kenyerüket.¹³

VI.

A pesti zsidó társadalomban, de azon túl is nagy tekintélyben állt az egyetlen *zsidó orvosdoktor*, az Obudán 1780-ban született *Jacobovits Fülöp*, a zsidó kórház első főorvosa, a zsidók magyarosodásának előharcosa,¹⁴ aki pesti

¹¹ *Groszmann*: A magy. zsidók V. Ferdinánd alatt, 17 l. — Egyébként a pesti hitközség előljárósága még egy évtized múlva is kénytelen a városi hatóságnál közbenjárni »wegen der jüdischen Professionisten, damit selbe ungestört ihre Profession betreiben können.« *Hitk.* 1829. febr. 18-ki jegyzőkönyve.

¹² *Büchler*: i. m. 397 l.

¹³ A teherhordó zsidók »Nauszé másszó« néven egyletet is létesítettek a vallásosság ápolására. Lásd: Egyenlőség 1934. évf. jan. 27. szám.

¹⁴ *Groszmann*: i. m. 14. l.

születésű feleségével, 1 fiával és 2 leányával a terézvárosi Gömöri-házban lakott. Háztartásához szakácsnő, szolgálólány, gyermekgondozónő és kocsis is tartozott, mert a tekintélyes »doktor« kocsin járt a betegekhez. Mind a 4 alkalmazottja keresztény volt.

A zsidó kórház második orvosa, *Hoffmann Albert* nem volt doktor, hanem »Chirurgiae Magister«, képezett sebész, született Oroszvároft 1786-ban, feleségével, 2 fiával és 1 zsidó szolgálóval a belvárosi Gyertyánfy-házban lakott.

A Terézvárosban lakott *Mülhoffer Sándor* chirurgus, háromtagú családjával és 1 zsidó szobalánnyal, — míg a csehországi *Schenk Jakab* 26 éves nőtlen sebész albérletben lakott egy terézvárosi kereskedőnél.

Holicsról származó három testvér folytatott *fogorvosi* gyakorlatot, még pedig az 55 éves *Löffler Sámuel* a Terézvárosban, a 44 éves *Löffler János* a Lipótvárosban és a 34 éves *Löffler Gottlieb* ismét a Terézvárosban.

VII.

A pesti zsidó gyermekek nevelésével 23 zsidó tanító foglalataskodott. Két »Normal-Lehrer« tanított a hitközség nyilvános iskolájában, még pedig a Csehországból származó 40 éves *Heller Bernát*, aki feleségével, 3 fiával, 3 leányával és 1 keresztény szolgálóval a Terézvárosban lakott; továbbá a miskolci születésű nőtlen *Kleinwald József*, aki egy terézvárosi kereskedőnél lakott albérletben.

Magántanítók voltak: a stájer Leibnitzből való 19 éves *Augenstein Jakab*; a lengyelországi 32 éves *Baumfeld Tóbiás*; a 23 éves óbudai *Braun Fülöp*; a pesti születésű 14 éves *Drach Ignác*, aki hat év múlva nyilvános tanító lett;¹⁵ a németországi 33 éves *Kunstädter Márkus* és ennek krakkói születésű 24 éves segédtanítója *Goldstein Bernát*, az óbudai 55 éves *Laszky Jakab*; a krakkói születésű 65 éves *Leitner Józsuá*, aki mellett 19 éves fia *Leitner Dávid* segéd-tanítókodott; a trencsényi 48 éves *Morgenstern Mózes*; a csehországi 44 éves *Parnilsovsky Mayer*; a frankfurti 58 éves *Pinsk Dávid*; a pozsonyi 48 éves *Pollák Efraim*; a 28 éves morva *Rosenbaum Jakab*; *Braun Fülöp* segédtanítója a 15 éves *Rotfeld József*; *Baumfeld Tóbiás* segédtanítója a prágai születésű 25 éves *Rotschild Vilmos*, utóbb nyilvános tanító;¹⁶ *Rosenbaum Jakab* segédtanítója a 17 éves morva *Spitzer Jakab*; a csehországi 43 éves *Tachauer Mayer Lőb*;

¹⁵ Mandl: i. m. 21 l.

az 52 éves németországi *Winden Mózes* és végül ennek segédtanítója a nagysurányi 27 éves *Neugert Simon*.

Volt egy tanítónő is, még pedig a Csehországból való *Perger Johanna* 30 éves özvegyasszony.

Látjuk tehát, hogy a tanítók egyrésze (7) már Magyarországon született, tekintélyes része (7) a művelt Cseh-Morvaországból jött és a többi külfölddel szemben (5) erősen van Lengyelország képviselve (4).

Az értelmiségi foglalkozásúak közé tartozott a Prossnitzból való 52 éves *Schack Dávid* »Schachspiel-Lehrer«, valamint a később kitért és híressé vált *Saphier Gottlieb Móric* író, aki Lovasberényben született 1795-ben és a kon-skripció idején mint »Teather-Zeitungs Schreiber« a lipótvárosi Eggenberger-házban lakott.

VIII.

A 3365 lelket számláló gyülekezet hitéletének közép-pontjában állottak a rabbik. Az óbudai születésű *Wahrmann Izrael* rabbi előbbi papi helyéről, Bodrogkeresztúrról való feleségével, 4 fiával, 2 leányával, 1 unokájával és 1 eltartott rokonával a terézvárosi Orczy-házban lakott, ahol a templom is volt. A tíztagú családra egy zsidó szolgálólány takarított. *Oppenheimer Simon* rabbisági ülnök (Kirchen-Inspector), aki a morva Kromaiban született, galgóczi származású feleségével, 1 fiával, 2 leányával és 2 háztartási alkalmazottal a terézvárosi Kolmann-házban lakott. A Sasvárról származó *Brill Azriel* rabbisági ülnök (Jurist) feleségével, 2 fiával és 4 leányával a terézvárosi Unger-házban lakott, háztartására 1 ker. szolgáló takarított.

A három rabbin kívül több hitközségi alkalmazott (Domestic) szolgálta a hitéletet. A stomfai születésű 35 éves *Peszt Kopel* kántor, »Vorbeter von der Gemeinde«, 5 tagú családjával az Orczy-házban lakott. Morvaországból jött 5 tagú családjával a 60 éves *Wolf József* előimádkozó, valamint a 32 éves gyermektelen *Schönfeld Izák* előimádkozó. A kántorok mellett 3 énekes segédkezett az istentiszteletnél, még pedig a galántai 54 éves *Singer Jakab* »Schulsänger«, a 38 éves lengyel *Lőwi Áron* »Bassist von der Gemeinde«, akit »Aron Bass« néven ismertek és az 58 éves breslaui *Grünfeld Abrahám*.

A szertartásos vágást, saktolást 5 metsző látta el: a mosonmegyei Boldogasszonyból való 59 éves *Reinhardt*, a pozsonyi 50 éves *Heller Mihály*, a pesti születésű 27 éves

Neuhauser Mayer, a Párisból való 40 éves *Pariser Mihály*, akinek Aszód volt előző állomáshelye és a morva származású 48 éves *Adler Aron* baromfimésző.

Jegyző, »Schreiber von der Gemeinde« volt a pozsonyi születésű 48 éves *Mandl Emanuel*, aki óbudai feleségével és 3 fiával a terézvárosi Nester-mayer-házban lakott. A hitközség nyugalmazott titkára, *Feuchtmann Simon*, aki Obudán született 1778-ban, feleségével és 8 gyermekével az Orczy-házban lakott. »Kirchendiener« szolgálatot négyen is végeztek, két morva, egy német és egy lengyel származású sámosz. Kisbíró (Kleinrichter) volt a 35 éves *Rizics Simon*; iskolaszolga és türelmi adó behajtó (Camarel Tax Einnehmer) volt a 40 éves *Kohn Jónás*; mindketten morva születésűek. A trencsényi 53 éves *Schreiber Jakab* tóráíró »Zehngebot-Schreiber« volt. Kórházi gondnok (Spitalsvater) volt a csehországi 48 éves *Adler Herz*, kilencen foglalkoztak betegápolással (4 férfi és 5 nő), halottasruhát készített a pozsonyi 47 éves *Glück Simon* »Leichenhemds-Schneider«, sírásók voltak a tatai 34 éves *Rosenberg Mózes* és a pesti születésű 30 éves *Haim Aron*.

IX.

Volt a pesti zsidók közt néhány különleges foglalkozást űző is. *Muzsikusok* voltak a pesti születésű *Leitner Nátán*, az óbudai 35 éves *Klück Fábán*, a sasvári 38 éves *vak Schossberger Herman*, kit 16 éves sógora vezetett. *Szépírók* voltak az óbudai 38 éves *Cesar Henrik*, a pozsonyi 30 éves *Löffler Mór* és a prágai 24 éves *Fischer József*. A trencsénybáni 23 éves *Pergamentarbeit Márkus* pergamentkészítő volt. A krakói születésű 40 éves *Isac Dávid* kősesterj kihordással tartotta el 7 tagú családját. Mint *obitos katona* (Beurlaubter) lakott Pesten a 25 éves *Beckmann Lipót József*,¹⁶ ennek sógora, a 22 éves *Lemberger József*, a 45 éves *Spiri Lőb*, a 26 éves *Schuster Löbl* és a 46 éves *Wiener József*, ez utóbbi mint invalidus, hádirokkant.

Az egyetlen zsidó *tyukszemvágónak*, a pesti születésű 46 éves *Wolf Izrael* terézvárosi tolerált lakosnak elég dolga akadhatott, mert szolgálva dolgozott és nemcsak 4 gyermekét tartotta el, hanem még 4 rokon is házában lakott és egy zsidó cselédet is tudott tartani.

¹⁶ 1815-ben vonult be katonának. Lásd: Egyenlőség 1918. márc. 23-ki számában: Pesti zsidó katonák 1818. előtt.

Foglalkozás nélküli *magánzó* volt 11 egyén, akik vagy megtakarított tőkájükből éltek, vagy családjuk tartotta el őket.

X.

A *dolgozó nő* fogalma nem volt ismeretlen a száz év előtti pesti zsidóság körében. Házalással foglalkozott 13 özvegy és 1 férjesasszony, kiskereskedő és ócskás volt 9 özvegy nő, 1 özvegy asszony speculáns volt. Varrással foglalkozott 4 özvegy és 2 hajadon; 1 özvegy kötőnő, 3 özvegyasszony vendéglős volt. Divatárú kereskedő (Marchand de Mode) 2 özvegy és 1 hajadon volt, 1 özvegy-asszony — amint már említettük — tanítóskodott.

Különlegesen női foglalkozást űzött 4 ápolónő és 3 szülésznő, 1 özvegy mint »Barchesbäckerin« és 2 asszony mint »Bratenbraterin« kereste bizonylyan nem zsíros kenyerét. Ezen kívül több mint 200 nő, leányok és asszonyok háztartási alkalmazásban állottak. Az egyik szakácsnőről fel van jegyezve, hogy 99 éves.

XI.

A zsidó szülő iparkodott gyermekének »jobb jövőt« biztosítani. Mind többen és többen *iskoláztatták* gyermekeiket, mert így remélték számukra a jobb jövő előkészítését. Középiskolai tanuló (Student) volt 35 fiú, bölcsészethallgató 3, orvosnövendék 2 és chyrurgusjelölt 1 fiatal ember, mindmegannyi pesti szülők gyermeke. Ezenkívül albérletben lakott a pesti zsidó családoknál 10 középiskolai tanuló, 2 orvosnövendék és 11 chyrurgusjelölt. Ezek szerint 1820-ban a pesti középiskolákba 45 zsidó tanuló járt, csak azt nem tudjuk megállapítani, hogy valamennyi nyilvános tanuló volt-e; az *egyetemekre* 19 zsidó hallgató volt *beírva* (3 bölcsész, 4 orvos, 12 sebész).

Férfiak és nők, ifjak és öregek dolgos tagjai voltak a növekedő gyülekezetnek és a gyarapodó városnak. Munkakerülő sópredék csak elenyésző számban akadt közöttük. A konskripciók könyv 6 férfiról és 6 nő koldust ír össze, akik közül egy 20 éves fiúról fel van jegyezve, hogy »Kranker Vagabund«, egy 19 éves leányról pedig, hogy teljesen elzülött, beteg kéregetőnő. A közel negyedfélezer összeírt zsidó személy közül csak 5 egyén neve mellett található a »verdächtig« megjegyzés.

XII.

A Pesten letelepült zsidók részben a városi tanács akaratából, de részben önként is túlnyomólag a Terézia elővárosban béreltek lakást.¹⁷ Az 594 család közül 479 lakott a Terézvárosnak 135 házában. Egyes házak valóságos zsidó szállók voltak. A 398. számú Hink-házban 11 család, az 1061. számú Horváth-házban 12 család, a 400. számú Staffenberger-házban és az 1015. számú Farkas-házban 14–14 család, az 1055. számú Rottenbiller-házban 15 család, az 1059. számú Gyertyánffy-házban 16 család, az 1050. számú Müller-házban 17 család, a 414. számú Orczy-házban 20 család¹⁸ és az 1053. számú Unger-házban 25 család lakott.

A Lipótvárosnak 38 házában 86 család lakott, itt is eléggé összeköltözve. Így például a 287. számú Festetich-házban 10, a 284. számú Urbán-házban 11 zsidó család lakott.

A Belvárosnak 14 házában 25 család lakott, még pedig szétszórva, bár a 621. számú Feszti-házban és a 648. számú Remold-házban 4–4 család lakott. A Józsefvárosban 1, a Ferencvárosban 2 és Rákoson 1 zsidó család telepedett le.

Egy terézvárosi vaskereskedő (Ruh Hers) és egy terézvárosi pálínkaőző (Schuller Jakab) csak üzemét tartotta fenn Pesten, lakásuk pedig Budán volt.

XIII.

A családfelek életkor szerint következőkép oszlottak meg:

	19 éves volt 1 családfele,	
20–29	» » 78	»
30–39	» » 185	»
40–49	» » 173	»
50–59	» » 104	»
60–69	» » 42	»
70–79	» » 10	»
85	» » 1	»

A családfelek zöme 30–60 év közti korban volt, viszonylag kicsiny az aggak száma. A legfiatalabb családfele egy óbudai születésű 19 éves házalónő volt, aki özvegy anyjával lakott együtt, míg férje nem tartózkodott Pesten. A férfiak közül többen egészen fiatalon nősültek. Egy házoló 21 éves

¹⁷ Büchler: i. m. 345–6 lap.

¹⁸ Azonkívül itt volt a templom, az iskola és községi iroda is.

korában már 2 gyermeknek volt az apja. Legidősebb családfő volt a Galgócra való 85 éves Waitzen Jakab magánzó.

XIV.

A zsidók családi nevei német hangzásúak voltak, egyrészt, mert főleg német nyelvű területekről származtak ide, de meg azért is, mert II. József császár 1787. évi rendelete német nevek viselésére kényszerítette a hazai zsidókat.¹⁹ Elvértve előfordulnak magyar nevek is, mint Lázár József, Temesvár Liebman, Temesváry Anna; héber és keleti nevek főleg a török területről jött szefard (frenk) zsidóknál, mint Haim Aron, Kadisch Joáchim, Schalltiél Rubin, Kabai József, Albachari Eliás; latinos nevek, mint Cesar Henrik, Caspar Gerzson, Dux Ádám, lengyel nevek, mint Laszky, Mositzky, Parnisovszky.

*

Igy rajzolódik le előttünk az 1820. évi konskripció²⁰ alapján a pesti zsidóság második nemzedéke, amely közgazdasági és hitéleti tevékenységével megszilárdította azon alapokat, melyeken tovább épült a következő nemzedék munkája.

Budapest.

Dr. Groszmann Zsigmond.

Párhuzamok Szt. Agoston műveiből a zsidó hagyomány Ádám-legendáihoz.

A pogány ókori felfogás szerint az istenek és félistenek beleilleszkednek a természet keretébe ép úgy mint az emberek. Ez a természeti keret bő lehet ugyan, de elvben nem jelent ellentétet a pantheizmus fogalmához. Az ősi pogányok az istenek gyermekei, nem pedig teremtményei. A Szentírás evvel ellentétben megalapozta Isten és a világ teljes különállását. Isten nem születik a világban, hanem alkotja a világot, az ember pedig nem átmeneti lény, akár felülről, akár alulról, hanem, mint az egész világ, Isten teremtményei. Az ember a teremtés műve: evvel adva van az első ember problémája, neve, egyénisége, helye a természet világában. A bibliai Ádám nem átmeneti lény Isten és ember közt (félisten), sem pedig ember és állat közt, hanem ember, a szó legszorosabb

¹⁹ Büchler: i. m. 346 l.

²⁰ A konskripció hatósági személyek által történt a hitközség költségén. — Hitk. 1829. febr. 23-ki jegyzők.

értelmében. Az Egyisten által teremtet világ és az egy embertől származó emberiség a zsidó Tan alapkövét képezi. Ezen kettős alapkövet átvette a kereszténység is.

A biblia szövegét kísérte és kiegészítette a szóbeli tan, mely az ókor utolsó századaiban bizonyos befejezettséghez jutott. A midrás és talmud hagyományköre, amely a Szentírást magyarázta, természetesen hatással volt az ókori keresztény teológusokra is. Emellett hatottak az ókereszténységre más, nemzsidó, források is, de szerepet játszottak, különösen az Ádám-kör feldolgozásánál, dogmatikai megfontolások is. Az egyházatyák közül e tekintetben különösen fontos Szt. Ágoston (Aug.) egyházatyája, aki a különböző forrásokból eredő négy évszázadon át felhalmozott keresztény hagyományos anyagot rendszeresítette. Következő sorainkban Szt. Ágoston műveiből azon Ádám-hagyományokat foglaljuk össze, melyek nem tisztán dogmatikai jellegűek, tehát bizonyos párhuzamot képeznek a zsidó Ádám-midrásokhoz.

Ádám neve.

Ádám héberül embert jelent, írja Aug. de a bibliai Ádám egy bizonyos emberre vonatkozik (Opus impf. contra Julianum, VI, 31). Ádámnak a számértéke a görög szerint 46, és annyi év alatt épült fel a szentély (Ján. II, 20. szerint): »... Jam videte istae litterae quem numerum habeant; et ibi invenietis quadraginta sex annis aedificatum templum. Habet enim Adam alpha α, quod est unum; habet delta δ, quod sunt quattuor: habes quinq̄ue; habet iterum alpha α, quod est unum: habes sex; habet my μ, quod est quadraginta: habes quadraginta sex.« (In Joannis evangelium, X, 12. v. ö. Sermo 39, de Pascha IX, 4). — A zsidó hagyományban Ádám neve אדם הקדמון, אדם קדמון (Sifra, Lev. 5, 17-hez, Num. Rabba 7, 2, Gen. R. 20, 11.). Az Ádám szó דם — »vér«-ből származik (Pir. R. El. 12.), vagy ארמה — földből (Gen. R. 17, 4). R. Jochanan szerint az Ádám-ban a héber betűk három szónak a kezdőbetűit képezik: A — אפר, B — בר, M — מרה (hamu, vér, epe) (Sota 5a). Ádám továbbá אדם עקין של בני אדם, az emberek őseredete (Num. R. 14, 12.). Egy másik, szintén görög értelmezése Ádám nevének: A — Ανατολή kelet, D — δύσις nyugat, A — (!) ἀρκτον észak, M — μεσηβρια dél (Enarratio in Psalmum 95, 15. és; In Joann. ev. tract. IX, 14.). A tempomra vonatkozó említett felfogás zsidó összefüggése tagadhatatlan, amennyiben a zsidó hagyomány említi, hogy Ádám pora a szentély oltárának porából vétetett (Jer. Nazir 87, R. Juda ben Pazi nevében és Pirke R. El. 12.). Más midrás szerint Ádám pora minden ország porából kevertetett, hogy a föld mindenütt

befogadja az embert (Sanh. 38. a—b, Tanch. Pek. 3. és; P. R. El. 11.). Ádám nevének a görög betűértelmezését a Sibyll. Jóslat is említi.

Teremtése Isten kezével.

Abot R. N, 1 végén említett hagyomány szerint Isten mindent szavával teremtet, de az embert kezével (v. ö. Rasi Gen. I. 27.). Ezt a felfogást több egyházatyája is magáévá tette. Aug. azonban ellene foglalt állást. Szerinte Isten őt is, mint a többi teremtményt igéjével alkotta. És az embert az állattól nem a teremtésnek a módja, hanem a felfelé törekvő szelleme különbözteti meg. Az ember teste jelképezi a magasra törő szellemet (De Gen. ad litt. VI, 12.).

Ádám lelke.

Ádám a teremtés elejét és végét jelentette (Gen. R. 8, 1.). Lelkének alkotása R. Eleazar szerint Gen. I, 24-ben van »Hozzon a föld elő élő lelket«, R. Simon ben Lakis szerint Gen. I, 2-ben »És Isten szelleme lebegett« (Gen. R. 8, 1). Aug. szerint Ádám lelke nem egységes fogalom: kétféle lélek létezik. Neki eredetileg csak életerejű lelke (állati lélek) volt: ha nem esett volna bűnbe, felsőbb szellemet kapott volna (De civitate Dei XIII, 23.). A léleknek bizonyos értelemben van életakarata, mert természetes módon kívánczik a testbe (De Gen. ad litt. VI, 27.). A lélek önálló létezését az is bizonyítja, hogy hiszen Isten megalkotta mielőtt belelehelte Ádámba: a lélek nem testies, szellemi, Isten által létező fogalom, és nem Isten része (U. ott VII, 28.). A lélek különben nem alkotottat később mint a test, hanem mindkettő egyszerre (U. ott VI, 7.).

De v. ö. u. ott VIII, 40. és köv., ahol Aug. maga beszél nehézségekről, ha feltesszük, hogy Ádám lelke nem előbb teremtetett volna, mint a teste. Itt dogmai nehézségeket láthatott Aug. a zsidó hagyomány követésében, mely Ádám lelkének teremtését a világteremtés kezdetére teszi. Érdekes különösen a maguk módja szerint magyaráztak és dogmailag lekötöttek.

Teremtés ideje.

Ádám teremtése, bűne és büntetése 12 órán belül zajlott le (Sanh. 38b, és P. R. El. 11.). Hasonlóan: Gen. R. 14, 4, Zsidó hagyomány szerint Ádám teremtése Roshasonokor volt (Lev. R. 29, 1.). A Jubileumok Könyve (3—4) szerint sokáig tartotta teremtése.

A zsidó hagyomány még megemlíti, hogy azért volt Ádám teremtese később mint a többi lényeké, hogy szerény legyen (Sanh. VII, 8, Tossef.). Ádám és Éva mint felnőtt emberek alkottattak (Num. R. 12, 10.). Aug. is foglalkozik avval a kérdéssel, hogy Ádám és Éva mint felnőttek vagy mint gyermekek jöttek-e a világra. Ez a kérdés Aug. szerint nyitva marad, de nem is fontos. Hiszen Isten előtt az idő nem játszik szerepet, mivelhogy az időt is Ő teremtette. De valószínű, hogy alkotásukkor már felnőttek voltak (De Gen. ad litt. VI, 13. és 18.). Egyébként Ádám a bibliai szöveg szószerinti értelmében a teremtés hatodik napján teremtett, és Éva szintén szószerint a bordájából (U. ott, VI, 1—6.). A teremtés körülbelül 6000 év előtt (Aug.-tól számítva) volt (De Civ. Dei XVIII, 40.).

Ádám teste.

A zsidó hagyomány szerint Ádám teste olyan hatalmas volt, hogy a világ egyik végétől a világ másik végéig ért (P. R. El. 11.). Egy felfogás szerint két arca volt (Erub. 18a.), vagy: farka is volt (Chag. 12a.). Egy másik felfogás szerint szépsége tökéletes volt (Pess. 101a. Lev. R. 20, 2, Tanch. Achre 2.). Hat ember hasonlított Ádámmal bizonyos tekintetben és elpusztultak miatta: Simson erőben, Saul természetben, Assa gyors futásban, Josia orra szépségében, Cidkija szeme szépségében, Absalom hajban (P. R. El. 53, és: Tanch. voeszchanan 1.). Aug. említi, hogy anyagi teste volt Ádámnak (De Gen. ad litt. VI, 19.). Ha némelyek mondják is, hogy teste előbb anyagi azután szellemi volt, úgy tévednek. Mert szellemi teste nem élvezhette volna a Gan Eden anyagi táplálékait (Civ. XIII, 20.). Ádám anyagi táplálékát különben a zsidó hagyomány is említi (Sanh. 59b.). Azonkívül az Evangélium is testi haláláról (Rom. VIII, 10, 11.) beszél (De Gen. ad litt. VI, 20—23.). Ádám különös testi kiválóságáról Aug. nem beszél, ellenben abból, hogy Ádám és Éva szemei felnyitlák a bűn után, azt következteti, hogy azelőtt vakok voltak (De nuptiis et concupiscentia, I, 6.). Aug. dogmatikai szempontjából, már t. i. amennyiben az »eredendő bűn« hősét nem akarja túlélnyöven feltüntetni, nem ad párhuzamokat a midras dicsérő túlzásaihoz. Ugyszintén azon kijelentéshez sem, amely szerint Ádám tökéletességéhez az is tartozott, hogy már körülmetélten jött a világra (Tanch. Noach 5, és: Ab. R. Nath. Var. 1.). A Talmud (B. Batra 58a) továbbá megjegyzi, hogy Ádám sarkának ragyogása felülmúlta a nap fényét. A világ legszebb asszonyai olyan csúnyák voltak Sárával szemben mint a majmok, ugyanilyen arányban felülmúlta Éva Sárát és Évát Ádám.

Ádám boldogsága.

A midrás röviden és dogmai kötöttség nélkül ír Ádám boldogságáról. Az nap, amelyen bűnt követett el, meg kellett halnia, de Isten napja nem olyan mint az ember napja, úgy hogy a zsoltár értelmében (Zs. 90, 4.) Ádám egy isteni napot, azaz ezer évet élt volna, azonban ebből hetvenet átadott gyermekeinek, azért mondta a zsoltárköltő, hogy hetven év az ember élete (Zs. 90, 10.), tehát Ádám halálában sem volt keserűség (Gen. R. 19.). Sőt a Gen. R. világosan kimondja, hogy a halál jó, mert megbünteti a gonoszokat és vizsgálja a jókat (Gen. R. 9.). Aug. szempontjából nagy szerepet játszik Ádám boldogságának kérdése. Pontosan leírja, hogyan képzei el Ádám helyzetét bukása előtt. Ádám a paradicsomban félelem és fájdalom nélkül élt, mentesen minden szenvedélytől (Civ. D. XIV, 10.). Hibátlanágához az is tartozott, hogy teste képes lett volna az örök életre: »Non ergo ad beatitudinem consequendam omnia fugienda sunt corpora; sed corruptibilia, molesta, gravia, moribunda; non qualia fecit primis hominibus bonitas Dei, sed qualia esse compulsi poena peccati« (Civ. D. XIII, 17.). Ádám boldogsága annyiban mégsem volt teljes, hogy nem tudta, meddig fog az tartani (U. ott XI, 12.). Ebben Ádám hátrányban volt az üdvözültekkal szemben: ezeknek az üdvössége korlátlan, míg Ádámé nevezett módon korlátozva volt (De correptione et gratia, 33, és: De dono perseverantiae 14.). Ádám teste tehát képes lett volna az örök életet élvezelni, abban különbözött a mai emberi testektől: Animale est enim et hoc corpus, sicut et primi hominis fuit, sed hoc jam in ipso animalis genero multo est deterius: habet enim necessitatem moriendi, quod illud non habuit. (De Genesi ad Litteram VI, 26.). Hasonlóan nyilatkozik Aug. máshol is (Opus impf. contra Julianum, VI, 16.), védi ezen felfogását Julianus ellen, aki azt állítja, hogy Ádám mindenképen, tehát bűne nélkül is, halandó lett volna (U. ott, III, 57, és IV, 43.). Ehhez hasonló nézettel találkozunk a zsidó irodalomban is (v. ö. Gen. R. 30, 8, és Koh. R. 3, 1.), különösen a misztikus művekben: l. Zohar Chadas, ed. Krakko 35a. — Figyelemreméltó, hogy a zsidó hagyományban nem tudta Ádám bűne azt a hatalmas jelentőséget elérni, amelyet a dogma az »eredendő bűn« néven neki tulajdonít. Amidőn Ádámnak a más-világon szemrehányást tesznek, hogy ő hozta a halált a világra, avval védezik, hogy ő csak egyszer vétkezett, a többi embert pedig mennyi sok bűn terheli: tehát mindenki maga felelős haláláért (Tanch. ed. Buber, Beresit 9. és 29, u. o. Chukat, 39.). Aug. végül azon egyházi következtetést vonja le, hogy Ádám az időbeli javak élvezésében boldogabb volt mint bármely mai

ember, de az üdvösség bizonyossága a legnyomorúságosabb mai embert is boldogabbá teszi Ádámnál (Civ. D. XI, 12.).

Élet fája.

Az élet fáját a zsidó hagyomány a vallási parancsolatok fogalmával hozza kapcsolatba. Hiszen, hogy Ádámnak parancsolatai voltak a paradicsomban, azt már abból következtetik, hogy ott volt a kertben, »hogyan azt megmunkálja és megőrizze« — »Löawda ulösamra«, azaz, hogy a hét 6 napján dolgozzék és hogy a hetedik nap megőrizze a szombatot. És Gen. II, 16-ba belemagyarázza a midras a Noachida törvényeket (Gen. R. 16.). Vita van arról, hogy mi volt az élet fája (Ber. 40a). Aug. ellenben nem a micva, hanem a dogma híve, és így a kert fáiba nem parancsolatokat, hanem dogmai meghatározásokat értelmez bele: az élet fája megőrizte Ádámot és Évát a haláltól. Ezt a hatását pedig pusztá létezésével érte el. Az első emberpárnak nem volt se betegsége, se bosszúsága. Volt mit ennie és innia és mindig egyenletes nyugalomban élt, »örült Istenben«: »Vivebat (Adam) fruens Deo, ... Cibus aderat, ne esuriret; potus, ne sitiret; lignum vitae, ne illum senecta dissolveret... gaudium verum perpetuabatur ex Deo« (Civ. D. XIV, 26.). A fa maga nem volt bűnös. A fa jó volt, csak a parancs megszegése volt rossz (De Gen. ad litt. VIII, 13.).

Ádám bölcsesége.

A zsidó hagyomány hangsúlyozza, hogy az emberiségnek egy őse van, ami mutatja az ember értékét (mert hiszen egy embertől ered az egész emberiség), ami továbbá mutatja az emberek egyenjogúságát, mert mindenkinek közös őse van (Misna Sanh. IV, 5.). Ádámban voltak angyali és állati tényezők: beszél, van megkülönböztető képessége, egyenes járása, szemek tekintete — mint angyali tényezők; eszik és iszik, tisztátalan sárt távolít el, gyermekeket szül, meghal — mint állati lények (Gen. R. 12, és 14.). Isten ész adott Ádámnak a szombat kimenetelénél, hogy két követ egymáshoz dörzsöljön és azáltal tüzet nyerjen (Pess. 54a). Ádám ismert minden mesterséget, és oktatta rájuk fiait (Gen. R. 24.). Az ő imájára jött eső, amely lehetővé tette, hogy a növények nőjenek a föld felszíne felett (Chul. 60 b). Ő határozta meg, hol lakjanak emberek (Ber. 31a). »Salamon bölcsesége« (10, 1.) is hangsúlyozza Ádám bölcsességét, mely által uralkodott. Ab. Z. 8a szerint Ádám ünnepeket is tartott, melyek később szerept játszottak. Ádám teremtése előtt némely angyal tiltakozott az ellen, hogy Isten az embert megteremtse: az Igazság és a Béke. Más

angyalok (Szeretet, Jótékonyág) szívesen látták az embert (Gen. R. 8.). Ádám bölcsőbb volt mint az angyalok: ők nem tudták a teremtmények neveit megadni, de Ádám sorra megnevezte az állatokat, az embert és Istent. Ádám mindjárt teremtésekor hivatva volt, az állatok felett uralkodni (Gen. R. 17.).

A névadásnak ezen problémája foglalkoztatja Aug.-t is. Felveti a kérdést, hogy miért vezette Isten az állatokat Ádámmal a név meghatározására? Talán Isten nem tudta volna megadni azokat? Ezt nem tételezhetjük fel. Hanem Isten valami csodálatos, előtünk rejtett célt követett, amidőn ezt tette. Ádám nyelve különben a Bábel előtti ősnyelv (héber) volt (De Gen. ad litt. IX, 12.). Egyébként az a tény, hogy Ádám a teremtményeknek neveket adott, bizonyítja magas intelligenciáját, mert Pythagoras szerint, (akitől a »Philosophia« szó ered) az a legbölcsőbb, aki a dolgoknak a neveit adta (Op. impf. c. Jul. V, 1.). Ádámmal azért vezette ő az állatokat, hogy vegye észre feljebbvalóságát (De Genesi contra Manichaeos, II, 16.).

Ádám próféta.

Ádám bölcsességéről már volt szó. De ő nem csak rendkívül bölcs, hanem próféta is volt. Látta a jövőndő nemzedékeket (Sanh. 38b; Ab. Zara 5a; Gen. R. 24, 2; Ab. R. N. XXI; Tanch. Ki tissa, 12.). Aug. is ír Ádám prófétaságáról. Mert — írja — hogyan beszélhetett volna hozzá Isten a hatodik napon, ha Ádám meg nem értette volna? Mint Isten ... Ábrahám utódaihoz még az ő életében, mint ahogy Jeremiást is megismerte még születése előtt, tehát misztikusan, prófétai módon (De Gen. ad litt. VI, 8.). Sőt, az ő prófétasága a lehető legmagasabb fokon állott, mert ő szemtől szemben beszélt Istennel (De Trinitate, II, 18.). Egy másik helyen hasonlóan nyilatkozik Aug.: Hogyan beszélt Isten Ádámmal? Bizonyára nem belső hang által, hanem látható megjelenés által, mint Ábráhámmal és Mózesrel is. »Talum quippe Scriptura narrat, ut potius credamus, sic esse Deum locutum homini in paradiso, sicut etiam postea locutus est Patribus, sicut Abrahæ, sicut Moysi, id est, in aliqua specie corporali« (De Gen. ad litt. VIII, 18.). Prófétai képességét továbbá az is bizonyítja, hogy az asszonyban felismerte bordáját (U. ott, IX, 19.).

Ádám parancsolatai.

A zsidó hagyomány szerint Ádámnak több parancsolatot kellett teljesítenie: A hét noachida törvény — némi változattal — neki is szólt (Sanh. 56; Mech. Jitro, 19, 7; és 34, 18.), úgy szintén a szombat törvénye (Socher Tob, Zsolt. 92, 6, hasonlóan:

P. R. El. 19. és 20.). A törát is meg kellett volna kapnia, de nem kapta meg, mert csekély számú parancsolatait sem tudta megtartani (Gen. R. 24. 5.). Ezra 4. könyve (3. 7.) szerint csak egy parancsolatot kapott, és ennél is elmélkedik, hogy mennyiben szolgált a parancsolat Évának is (De Gen. ad litt. VIII, 17.).

Ádám bűne.

Ádám bűnének okát a zsidó és a keresztény hagyomány teljesen eltérően magyarázza. Az agáda szerint a parancsolat helytelen kibővítése volt az ok: a kigyó a gyümölcsévés tilalmához hozzátette, hogy a fa érintése is halálos: Éva ezt elhitte. Erre a kigyó meglökte Évát, hogy ő megtántorodott és megértette a fát. Láttá, hogy a fa érintése nem hozott bajt, így tehát engedett a kigyó csábításának és a gyümölcsből is evett (Ab. R. Nath. I). Az agáda szerint Ádám egyéb bűnöket is elkövetett: eretnokséget, istentagadást, és circumcisio elleni vétket (Sanh. 38b, l. még: Gen. R. 19.).

Aug. a bűn okát nem a micva-fogalommal hozza összefüggésbe, hanem dogmai okot keres. Azt a kérdést veti fel: Isten műve jó; a bűn pedig rossz. Hogyan követhette el Isten műve, az ember, a bűnt? Ádám — így folytatja Aug. — rossz lett mielőtt elkövette volna a bűnt. De hogy lehetett rossz ő mint Isten műve? Fel lehet-e tételezni, hogy Isten műve tökéletlen volt? Aug. a következő elmélettel oldja meg ezt a nehézséget: Ádámot és a világot Isten a semmiből teremtette. Ádámnak tehát két része volt: 1. Isten tevékenysége, ami jó, és 2. »semmi«, ami rossz. Ádám összetett lény volt, és saját rosszabbik feléhez, a »semmihez« fordult. Ugyanis Isten fennhatósága helyett a saját fennhatósága alá akart kerülni, és így a »semmi« fennhatósága alá került. A »semmi« egyébként magában véve nem jelent valami pozitív rosszat, hanem negatív fogalom, és a jónak a hiányát jelenti: mint ahogy a sötétség sem más mint a világosságnak a hiánya (De Civ. D. XIV, 11, 13; In epistolam Joannis ad Parthos, tract. VIII, 6; In Joannis evangelium, tract. XXV, 17.). Bárhogy is parkodik Aug. logikus módon megmagyarázni a baj eredetét, ha feltételezi, hogy egyrészt Istentől nem eredhet baj és másrészt, hogy Istenen kívüli hatalmi forrás nem létezik, nem tudja ezt a két egymást kizáró fogalmat összhangba hozni. Az Aug.-magyarázók vitatkoznak a felett, hogy mi a »semmi«, ami Aug.-nál olyan hatalmas szerepet játszik, hogy t. i. azon »semmi« miatt bűnbe esett Ádám és vele az egész emberiség, de ezen probléma nem tartozik jelen téma keretébe. Mindenesetre ragaszkodik Aug. ahhoz a felfáshoz, hogy Isten ártatlan Ádám bűnében: »... homo fuit a semetipso malus, ... Ita nec Deo medico

animarum imputandum est, quod Adam cecidit, qui eum ante monendo, in aeternum vivere voluit.» (Sermo I de ligno dignoscantiae boni et mali, 6.).

Budapest.

Guttmann Henrik.

Hillel babilóniai tanulmányairól.

A nagy száműzetés után Babilóniában maradt zsidóság szellemi életéről a tudomány csak kevésbé emlékszik meg. Azt a néhány száz esztendő, ami Ezratól Rab és Samuel korszakáig eltelt, sokan a szellemi hanyatlás időszakának szeretik tekinteni. Pedig a tóra tanulmányozása e századokban sem halhatott ki a babilóniai zsidóság lelkéből. Hisz tudunk iskolákról,¹ hol tanítottak, ismerjük néhány írástudó nevét,² kik még Rab és Samuel visszatérése előtt nagy hírnévre tettek szert, sőt hallunk valamiféle »הרבה כנראה«³ is, amelyet R. Chija ismertetett meg Rabbal. Érdekes feladat és nem is értéktelen fáradság volna, ha a rendelkezésre álló adatok felhasználásával ujjonnan megvizsgálónk a babilóniai talmud előtti babilóniai zsidóság vallásos szellemi életét és bebizonyítanók, hogy már Rab előtt is foglalkoztak Babilóniában a Tan művelésével. Ehhez akarunk mi némi adalékot szolgáltatni akkor, amidőn rámutatunk arra, hogy maga Hillel is Babilóniában szerezte meg tudása alapját.

A források Hillel életéről keveset mondanak. A Szifre⁴ szerint negyven éves korában ment fel Palesztinába. Ott negyven évig tanult, majd negyven évig viselte méltóságát. Ez a hármas beosztás már az összeállításánál fogva is naivnak és mesterkéltnek látszik. Hillel életének megismeréséhez számbavehető értékes adatul nem szolgálhat. Különösen nem olyan értelemben, ahogyan mi e cikk keretében beszélni akarunk róla. Mert semmit sem árul el Hillel babilóniai tanulmányairól, de ugyanakkor, igaz azt sem állítja, hogy tudatlanul érkezett volna Palesztinába. Jóval többet mond a Talmud,⁵ a Toszifta⁶ és a Szifra.⁷ Valamennyi arról tanus-

¹ Nehardeában R. Sila az iskolafő (ר״ש סדרא), amikor Rab Babilóniába jön (Serira Gaon levelei III. rész 2 perek). Előtte kb. 25 évvel pedig Achi b. Josija még Juda Hanaszai életében. (Kiddusin 72b)

² R. Nathan és R. Chija Babilóniában szereztek meg tudásukat és csak később vándoroltak ki Palesztinába.

³ Genesis Rabba c 33.

⁴ Szifre 357 § שנה ושימש הכהנים בן מ' שנה וזמן את ישראל מ' שנה ...

⁵ Jerus. Peszachim VI. 1.

⁶ Neg. I. vége.

⁷ Szifra Thazria IX. 16.

codik, hogy Hillel három problémára akart feleletet kapni és ezért ment fel Palesztinába. Rendkívül figyelemreméltó a talmudi szöveg h iradása, mely úgy végződik ודרש וחסנים ועלה וקבל הלה, hogy ő is járatos volt már a tudományban, hogy ő is megalkotta már a törvényt a maga elgondolása szerint, csak nem tudja vajjon nem döntöttek-e már másképen ugyanazokban a kérdésekben. Eszerint Hillel Babilóniában szerezte volna meg tudása alapját. Geiger,⁸ Frankel,⁹ Weisz,¹⁰ hogy másokról ne is szóljunk, ezt határozottan tagadják és úgy vélik, hogy mindez Hillel második útja alkalmából történt.¹¹ Persze bizonyítani nem tudják. De nem is lehet. Szukka 20a is megcáfolja állításukat. Ott azt olvasuk,¹² hogy a Tan egészen elfelejtődött már, amikor Hillel felkerült Palesztinába és neki köszönhető, hogy tanulmányozása újból lendületet kapott. Ha már mostan igaz volna Geiger, Frankel és Weisz feltevése, ugyan kitől érdeklődhetett volna Hillel kérdései megfjtése felől? Hisz e talmudi feljegyzés szerint Hillel második útjának idején Palesztina többé már nem volt az a szellemi központ, ami Semaja és Abtalon életében? Látszik ez abból is, hogy amikor megválasztják nászinak, a különben szelid-lelkű ember megdorgálja őket, hogy keveset tanultak mestereiktől.¹³ De még ha nem is fogadnók el döntő bizonyítéknak a talmud eme h iradásait,¹⁴ Geiger, Frankel és Weisz gondolkozását megcáfol-

⁸ A. Geiger: Nachg. Schr. IV. 295. Idem Judenthum u. s. Geschichte. „Doch ist natürlich nicht die Rede davon, dass Hillel etwa die Lehre aus Bab. mitgebracht . . .“

⁹ Frankel: שתחלת דמורו היה בא"י ואח"כ חזר לבבל 37 pp. דרכי המשנה. ושם עשה לו שם גדול ושמועו הולך למרחוק עד כי בני ארץ ישראל קראו אותו דבוא אצלם ולהגיד ספקותיהם ואפשר שכבר השאיר לו שם בא"י כאשר הגדולים בשו"ס מלאים מודתו בכל.

¹⁰ Weisz: . . . כי בעת ההיא לא היה בבבל בתים. I. 156. דור דור ודורשיו.

¹¹ A 9. jegyzetben közölt Frankel idézetből az tűnik ki, hogy őt másod-izben már hívták Palesztinába és nem pedig azért ment fel, hogy kérdéseire feleletet kapjon. A naszi méltóságának elnyeréséről másképen nyilatkoznak a források. V. ö. 13. jegyzet.

¹² . . . חזרה ונשתכחה עלה הלל הבבלי ויסדה . . .

¹³ V. ö. Peszachim 66a, Jerus. Peszachim VI. 1. Toszifta Pesz. IV. 1.

¹⁴ Magam is e nézet felé hajlok és inkább úgy gondolom, hogy a talmud h iradása csak annyit jelent, hogy Hillelnek valami új kezdő lött el. Talán a Talmud arra utal, hogy ő volt az első, ki rendszert, terminológiát hozott (שבע מדות) és vele kezdődik meg a tannaita sor. Hasonlóképen értelmezem Rab Babilóniába való költözésének hangsúlyozását is. Elképzelhetetlen, hogy

hamá az az ismert legenda¹⁵ is, ami Hillelhez fűződik. Semaja és Abtalon ugyanis nem olyan mesterek voltak, akik kezdőket tanítottak volna. Ennélfogva Hillel is csak úgy hallgathatta őket, ha már előképzettséggel rendelkezett és ismereteket hozott magával Babilóniából.

Hillel babilóniai iskolázottsága mellett szól Edujtho I. perekének III. misnája is. Ott azt olvassuk: הלל אומר מלא הין מים שאובין פוסלין את המקוה אלא שהייב אדם לאמר בלשון רבו ושמואי אומר השעה קבם והנמים אומרים לא כדברי זה ולא כדברי זה אלא עד שבאו שני נדרים משאר האשפות שבירושלים והעירו משום שמעיה ואבטליון שלושה לונין מים שאובין פוסלין את המקוה וקיימם הנמים את דבריהם

E misnában három vélemény van arról, hogy mennyi merített víz teheti rituális szempontból használhatatlanná a mikvat. Hillel szerint 1 hin (= 3 kav = 12 lug), Sammaj szerint 9 kav, Semaja és Abtalon vélekedése alapján pedig 3 lugnyi úrtartalmu. A probléma a misnában abból adódik, hogy Hillel szavait בלשון רבו tanítómesteréhez fűzi. Mármint az a kérdés, hogy kit gondolhat rajta? Rasi¹⁶ és Rambam¹⁷ úgy hiszi, hogy ez csak Semaja és Abtalon lehet. De bizonyításuk nem meggyőzőek, sőt egyenesen kételkednünk is kell bennük, már azért is, mert ép az a misna idézi Semaja és Abtalon külön véleményét is. Ez pedig nagyon eltér Hillel döntésétől. Ha Hillel mögött tényleg Semaja és Abtalon állana, elképzelhetetlen, hogy a bölcsek vele szemben

előtte nem élt volna ott a tudomány. Serira Gaon felhasználva a talmudot, csak annyit írt a Rab korabeli babilóniai szellemi életéről ומשום הכי שבקיה רב לשמואל בנהרדעא דהוא דוכתיה והוא מקום תורה ואחרתה לדוכתיה דלא היה ביה תורה והוא סורא דהיא מתא מחסיא והוא ישראל נפישו חסם ואפילו איסור והיתר לא היה דעו ואמר רב איתב הכא כי הני דלהי תורה בריא דוכתא כי הניא מעשה דמפורש ב' כל הבשר (חילין קי). רב בקעה מצא וגדר בה גדר וכי איקלע Ebből lehetetlen úgy következtetni, hogy az egész Babilóniában ismeretlen volt a Tan, már azért sem, mert Nehardea régől fogva a tudomány egyik központja volt. L. ehhez Serira levelei III. részének 1. fejezetét is. Érdekes Thaanith 28b följegyzése is נאמר רב אקלע לבבל חזינו דקא קרו הלילא בריש ירחא סבר לא פסוקינו כיון דהוא דקא מרלגי דלוגי אמר שמע מנה מנה אבותיהם בדריהם. Tehát kellett, hogy elődeiktől a vallási szokásokat megtanulták legyen, nemcsak Nehardeában, hanem másutt is. Mindezekre való tekintettel azt hiszem, hogy Rab Babilóniába való költözése csak annyiban hangsúlyozandó, hogy vele kezdődik meg a tudományos módszerű tan művelése és ő nyitja meg az amorák sorát, mint Hillel a tannaitákét Palesztinában.

¹⁵ Joma 35b

¹⁶ Sabbath 15a

¹⁷ Edujtho 2a

a két takácsnak adtak volna igazat, akik nem úgy, mint Hillel, hanem, azaz 12 lugnyi ürtartalmú merített víz, hanem már 3 lugnyi merített víz jelenléte esetén is Semaja és Abtalon nevében használhatatlannak mondják a mikvát. Ennélfogva a névtelen tanító-mesterben nem kereshetjük Semaja és Abtalon személyét. És ha nem ők voltak azok, akikről Hillel e misnában megemlékezik, akkor csak Hillel egyik babilóniai tanítója rejtőzhet e névtelen megjelölés mögött.¹⁸ Ime egy újabb bizonyíték, hogy Hillel tudása alapját Babilóniában szerezte meg és hogy élt a tudomány Babilóniában már Rab előtt is. Erre mutat különben Jerus. Erubin¹⁹ is, ahonnan megtudjuk, hogy Hillel birtokában volt egy nagy-apjától rámaradt tefillin, amelyet imáinál felhasznált. Tehát nemzedékekkel előtte is gyakorolták már híven a vallási szokásokat Babilóniában.

Befejezésül mindehhez még ha megemlíjtük, hogy Babilóniában mily nagyon ügyeltek a genealógiai tisztaságra,²⁰ aminek jogi konzekvenciáit házasságkötési, vallási ügyekben feltétlenül ismerték és hogy Hillel sok cselekedetét a babilóniai praktikusság²¹ jellemzi, úgy minden más nézetrel szemben bizonyítottan kell elfogadnunk, hogy Hillel nemcsak születésére volt babilóniai, de babilóniai volt a szelleme is. Ott szerezte meg tudása alapját, hogy aztán később Palesztinában gyarapítsa ismereteit és a szárnyát bontogató zsidó tudománynak jelentős faktorává váljék.

Gyöngyös.

Dr. Jakab Jenő.

Az Aruch completum segítő emberei.

Körülbelül ötven évvel azután, hogy Szófer Mózes, a nagy pozsonyi rabbi meghalt (1763—1839), nemcsak maga lett történeti személy, hanem iratai is történeti kútforrással szolgáltak kora megismerésére. A példát rá nem kisebb ember mint Bacher Vilmos mutatta, nekem is szeretett mesterem, aki »Századunk első feléből« című jeles dolgozatában¹ összeállította, tisztán a »Chatam Szófer« terjedelmes Döntvénytárait használva, azokat a magyarországi vagy Magyarországból származó rabbiknak és tudósoknak névsorát, kik a nagy pozsonyi rabbival levelezésben állottak, persze tudományos, helyesebben rabbinikus szempontból. Igen

¹⁸ Ugyanígy vélekedik I. Halevy: דורות הראשונים III. pp 95

¹⁹ Jerus. Erubin X. 1.

²⁰ V. ö. Jebamoth 37a; Kiddusin 75a הלל שנה עשרה יוחסין עדו. הלל שנה עשרה יוחסין עדו még Jeb. 85a.

²¹ V. ö. Pes 66a; Baba Mecia 104a.

¹ M. Zs. Szemle IX. (1892) 630 kk., 698 kk.

nagy névsor ez, és bold. Bacher tanítványa, Richtmann Mózes, részben ugyanazt tette, midőn »Landau Ezekiel (Nóda' bi-Huda) prágai rabbi és a magyar zsidók«-ról értekezett. Ez különben a mi körünkben rég megszokott eljárás; a mi irodalmunk ugyanis szegény a direkt történeti feljegyzésekben, így tehát minden személy- vagy helynév, amely egy-egy szerzőnél előfordul, már is történeti támaszpontul szolgálhat.

Ötven év mult el azóta, hogy Kohut Sándor, a nagy magyar-zsidó tudós, hatalmas talmudi szótára, az Aruch completum, megjelent. Világraszóló munka ez, melyet nem lehet eléggé méltatni. Sokat írtak már Kohut Sándor személyéről és művéről, én magam is méltattam mindkettőt egy kis héber nyelvű füzetben² és kimerítően tette dr. Fischer Gyula pesti főrabbi is,³ de most, úgy vélem, elérkezett az idő, hogy Kohut S. 8, illetve 10 kötetes művéből kiemeljük azon emberek neveit, kik neki e mű megalkotásában valamely módon segítettek. Kohut megnevezi őket az egyes esetekben és lerója háláját irántuk. Ők mintegy az Aruch completum correspondensei, és nem kevésbé érdemlik meg figyelmünket, mint azok az egyének, kikhez a halachikus elmélet nagy tekintélye Választ (responsum) intéz és így elhelyezi őket az irodalomban. Csakhogy a mi esetünkben fordítva áll a dolog: Kohut a kérdező, és amazok adják a választ; legalább így van rendszeren. Kohutnak rendkívül sok segítségre és fölvilágosításra volt szüksége, hiszen majdnem minden szó, melyet tárgyal, egy-egy probléma, és a tudósok kapnak az alkalmon, hogy azt megfejtsék. Ily módon szép számmal sorakoznak művében korának tudósai, nem ugyan oly sokaságban, mint teszem a »Chatam Szófer« Döntvénytárban (ne felejtjük, hogy Szófer Mózes világszerte elismert halachikus tekintély volt), de mindenesetre annyian, hogy csak lajstrom útján lehet őket áttekinteni.

A lajstromot sok évi foglalkozásom, mondhatni: búvárkódásom alatt készítettem el, melyet az Aruch completummal végeztem, de még így sem vagyok biztos benne, hogy egyik vagy másik név tévedésből ki nem maradt. Maga a tudományos kutatás egy nagy műben nyert kifejezést, mely ez évben jelent meg;⁴ hivatva van ez arra, hogy az ötven éves Aruch completumot a jelen idő követelményei szerint javítsa és szerelje fel. A segítő vagy megkérdezett férfiak névsora e műben nem találhatott helyet: itt tehát

² Toldóth ba'al Aruch ha-Sálem (Wien, 1936).

³ Dr. Alexander Kohut, ein Lebensbild (SA Festschr. zum 50 jähr. Bestehen der... Landesrabbinerschule in Budapest, 1927).

⁴ Tósfóth he-Aruch ha-Sálem (rajtam kívül a munka részesei: Geiger B., Ginzberg L., Löw Immanuel, Murnelstein B.).

külön közlöm. Itt azért, mert nemcsak a dicső Kohut-féle munka az ő lelőhelyük, hanem azért is, mivel ők maguk is sok tekintetben Magyarországra tartóznak. Sajnos, legtöbbjük már elköltözött az élők honából (az egy Löw Immánuelen kívül — Isten éltesse sokáig — nem tudnék egyet sem, aki még életben van), és van talán olyan is köztük, akik a Kohut-féle említésen kívül nem szerepelnek az irodalomban. E tekintetből még jobban szükségessé vált a jelen lajstrom összeállítása. A legtöbbje azonban fényes nevű személyiség, és e szempontból örömmel regisztráljuk, hogy már a fiatal Kohutnak is, még pedig vidéki székhelyéről is, ahol őt találjuk, sikerült »a nagy világgal« az összeköttetést elérnie és fenntartania. Mellékelt monda — e tény vigasztalásul szolgálhat sok fiatal rabbitársnak, aki duzzogva megy a vidékre, attól félve, hogy ott tespedésre és szellemi izolálásra lesz kárhoztatva, és ime, lehet az másképp is! A nevezett tudósok közül egypárral magamnak is volt összeköttetésem vagy személyes ismeretségem, és e körülmény által úgy vélem, mintha magam is valahogy beleékelődtem a Kohut-féle világba...

Az Aruch completum héber nyelvű lévén, a megnevezett emberek is e nyelven szólalnak meg. Kohut kizárólag héberül közli neveiket; ez egy kicsit megnehezíti az identifikációt, de csak akkor, ha egy másképp ismeretlen emberről van szó, mint p. o. éppen annál az egynél, aki Kanizsáról való. A héber abécé sorrendje szerint ime a tisztes gárda, mely az Aruch completum köré sorakozott:

Eisler Lebus, Buber Salamon, Bettelheim A. S., Goldberg Dob Beer, Berliner A., Gottheil G., Goldziher Ignác, Güdemann M., Grünwald Jakab, Hochmuth A., Hoffmann M. D., Halberstam S. Ch., Harkavy A., Jellinek A., Kohn M. L., Levi József, Lewysohn L., Levias C., Löw Immánuel, Muneles A., Smolenski P., Fuchs R., Fanto A., Perles J., Kaufmann Dávid, Klein M., Steinhardt Jakab, Schiff J., Schechter S., Silberbusch J. (erről l. a 22. számot).

I. A szent életű ős.

E nevek felemlítése nem mindig tudományos célú; van köztük olyan is, aki »csak« anyagi segítyt nyújtott a nagy tudományos vállalkozáshoz. Korszakra nézve meg kell különböztetni két csoportot: az Európában és Amerikában szerzett barátokat és támogatókat; amazok közt kíválnak azok, akik Kohuttal együtt annak idején Boroszló kiváló intézetében tanultak volt és akikkel tehát Kohutunk vagy személyes vagy kartári viszonyt tartott fenn.

Van azonban Kohut nagy művében még egy név, melyet, úgygyszólván, a szentség nimbusza vesz körül: Rabbi Amram,

szent, a jámbor, az askéta! Ha szabad eddigi tónusunkban folytatni, úgy mondanók: mennybéli segítője! R. Amram alakja nem szabad, hogy hiányozzék Kohut Sándor életrajzából; nem is hiányzik sehol; megvan írva nálam és megvan írva Fischer Gy. művében is. Kohut Sándor apja, Izrael,⁵ búzidáni akarván serdülő fiát jámborságra és tóratanulásra, elébe tartja a családbeli nagy ősök ragyogó képeit. A jelenetet, tán többszöri jelenetet, szépen írja le Fischer Gy., persze csak képzeletből, mert erre nincs, nem is lehet forrás. Három nagy ősét emlegetik a mi Kohutunknak; itt vagyon Rabbi Izrael Palota,⁶ Amram »Gaon«, R. Chajjim Kittsee⁷ — követésre méltó, követést parancsoló ősök. De nekünk itten, az Aruch completum tekintetében, csak egyet kell említenünk: R. Amramot, mert csak ezt említi Kohut, a másik kettőt nem, talán nem ismerte a velők való összefüggést vagy nem ismerte el. Lehet, hogy csak az alkalom hiányzott neki a megemléstükre. R. Amram — oh az más! Mintegy kereste az alkalmat, hogy e nevet említse. Az Aruch »Zafed« cikkében (VII, 39),⁸ mely cikket tulajdonképpen ő, Kohut, toldotta hozzá, mert nincs is az eredeti Aruchban, nyilván szívbéli érzéssel jegyzi meg vonal alatt, hogy ott, Zafedben, lakott, élt és temettetett el R. Amram Gaon, »apám uralom nagybátyja«. Sajnos, dátum és közelebbi adat nélkül. Másod ízben akkor említi, mikor elmondja (a VIII. kötet függelékében), hogy az olasz szavak jegyzékét fia György,⁹ kinek héber neve »Amram, segítette elkészíteni, akinek javára érvényesüljön déd-nagybátyja, a szent Amram Gaon z'chuth-ja.

Ki volt ezen majdnem mythikus személy? Tény az, hogy a »Chatam Szófer«¹⁰ akinek egyik responsuma öhozza van intézve, igen nagy dicséretekkel halmozza el. Igaz, hogy a dicséreték áradatát a rabbinikus irodalomban nem igen kell mérlegelni, mégis, Amram esetében, sok valóság van a megszólítás nyelvezetében. Megpróbáljuk magyarra fordítani: a rimek, melyek nagyon ügyesek, persze a fordításban elvesznek.

⁵ Fent citált »Toldóth« művében tévesen Jakabnak írtam az apa nevét.

⁶ Vár-Palota község nem Fehér megyében van, mint Fischer Gy. írja (4. l.), hanem Veszprém megyében. Magam is megfordultam benne, és rabbiját, Singer Abrahámot és ennek fiát, Dr. Singer Leót, személyesen ismertem, ill. ismerem.

⁷ Magyar Rabbik 274. sz. Csodás dolgok felőle I. Eben ha-Meir 65. 1. kk.

⁸ Az Aruchot szokás ugyan címszók szerint idézni, de jelen célunkra jobbnak vélem, hogy a Kohut-féle művet kötet és lapszám szerint idézzem.

⁹ George Alexander Kohut, az ismert nevű maceenás (megh. dec. 31, 1933).

¹⁰ Bachernél i. h. 637 l., 26. jegyzet.

»Üdv és áldás a sorakozás (Seregek ura) Istene részéről az Igaz Ország lakói számára, főképen kedves barátomnak, szeretett rabbimnak, aki t. i. a Gaon rabbi, jámbor és askéta (chaszida u. p'risa), kiváló a Tórában, a pecsét tökélye — ilyenekkel nagyon nekem frigyem — és ha Egy miközülünk amoda (Palesztinába) megyen, az a rabbinusok szerint duplán számít, lakjanak jól (?) midőn látniok lehet (?) azt (Istent), aki a Szent Földre helyezte el neveiket, ez egyetlen nevű ember, a dicső szent névű mórenu ha-rab Amram — ragyogjon a világa — Isten fejedelme nemzetek fejedelmei közt; Isten velük, éljen!»

Hogy mi volt Amram kérdésének tárgya, nem tudjuk biztosan, csak a Chatam Szófer válaszából tűnik ki, hogy valahogy a Szent Földet megillető fölényről lehetett szó (l. alább). Nem állhatjuk meg, hogy a döntvény közepéről ide iktassunk néhány szót, amely jellemző mindkét tudósra nézve. »Tudom, valóban hallottam, hogy ez idő szerint megjavult a nemzedék. Távolról jönnek, keresni az Urat Zafed szent városában, lag be omer napján, R. Simon ben Jóchai ünnepélyén. Jó szándékkal teszik, tehát bizonyára nagy lesz a jutalmuk... De épen ezért én a tartózkodókhoz szegődnék... hogy ne kelljen ottan ülnöm és szemük láttára megmásítanom szokásukat, de ebben nem szövetkeznek velők... Ennélfogva nagyon csodálkoztam kedves barátom, R. Amram Gaon szavain, kiről pedig jól tudom, hogy jártas a Tóra rejtekeiben, de most az egyszer nem találta jól el azt, amit írt és amit jelzett; lásd (idézz egy responsum művet), hogy a jelen korban nincs különbség a székhely dolgában; ime a fent nevezett Gaon így írt Itáliából Jeruzsálembé Mhr. M. Alaskarnak, hogy nincs jussa őfelette uralkodni...»

A Chatam Szófertől R. Amramnak juttatott dicséret, majdnem az egész jellemzés, átment a szokásos encyklopaedikus művekbe,¹¹ és többet tulajdonképen nem is tudunk róla. Különösen azon vonás, hogy Amram jámbor és askéta volt, tehát szent életű ember, megragadta az emberek figyelmét, és mindig így jellemzik őt. Fischer Gy. úgy jellemzi, hogy Amram négyszer évente átbőjtölt egy-egy hetet (azaz szombattól szombatig), de e részletet nem találtam a forrásokban. Az ily túlhajtott bőjtölés különben nem volt ritkaság abban az időben, és főképen nem Palesztinában, ennek is Zafed városában, amely város akkortájt a kabbalisták és chaszidok főfészke volt. R. Amram jámborsága tehát valami másban mutatkozhatott, nem tudjuk miben.

Dr. Klein Sámuel, hírneves hazánkfia a jeruzsálemi egyete-

¹¹ SG = Sem Gedolim I. 63b. (már Bacher idézi). Sem ha-Gedolim, me-erec Hagar (Paks, 5674) nincs kezemben. Enc. Eskól (héber II. 245) Alberti-Irsa alatt.

men, nekem is jó barátom, cikket írt e címen: »Szentföldi és magyarországi vonatkozások 100 évvel ezelőtt«,¹² melyben a mi R. Amramunkról igen érdekesen emlékszik meg; de megvallom, nem tudom, honnan veszi Klein S. azt az adatot, hogy Amram Pozsonyból származott légyen, hacsak ezt úgy nem érti, hogy a pozsonyi jesivából való volt.¹³ Szerinte a dolog úgy történt, hogy Szófer Mózes kétszer-háromszor is intette e tanítványát, (nyilván kíváncsi volt rá), hogy csakis Jeruzsálemben lakjék, és miután mégis úgy történt, hogy Amram Zafedben telepedett meg, ottan kérte a mester tanácsát, vajjon átköltözzék-e Jeruzsálembé? A mester ezt immár nem kívánta, és e körülményre vonatkoznak haláchikus fejtegetései, hogy a jelen időben «nincs Jeruzsálemnek fölénye más szentföldi hely felett».

A hírneves tudós, Schechter S. szerint, kit már Bacher is idéz, e responsum, tartalmáról ítélvé, 1827 után íratott. Schechter cikkében¹⁴ szó van egy héber kéziratról (címe »Magen David« és a híres Messer David Leontól való), melybe egy későbbi tulajdonosa, David Meldola, ki a Szeferdok »haham«-ja volt Londonban (megh. 1853-ban), bejegyzi, hogy a Zafed »szent városából« kapta 5596-ban (1836). Egy másik bejegyzés arról értesít bennünket, hogy az »ajándékba küldött« könyv az »az egész földkerekségen hírneves« R. Amram Gaon könyvesházából származik; a jegyzet írója, a »fiatal« Móse Juda ben mhr Izrael (Isten éltesse, tehát az apa még életben volt), R. Amramban apósát tiszteli, az említett D. Meldoláról pedig úgy emlékszik meg, hogy az igaz barátja volt az ő, azaz a jegyzet írója, apjának. Az összefüggést könnyen ki lehet találni: a londoni »haham« nyilván támogatója volt Izraelnek, a zafedi lakónak. Itt mindenesetre megismerkedünk R. Amram egyik vejével, aki ott, Zafedben, vette nőül e gaon leányát; minthogy Amram, mint láttuk, 1827 körül költözött ki a Szentföldre, a kézirat bejegyzése pedig 1836-ból való, a két esemény közt valamelyest 10 év fekszik, és egy tízéves leánynak a férjhez menése még Palesztinában is túlkorai volna, ennél fogva azt lehet következtetni, hogy a szóban forgó nő még Magyarországi földjén született.

Amramnak egy másik vejét a következő körülménynél fogva ismerjük. Rechnitz (Rohonc) városában íratott a panasz, hogy a Jeruzsálembé küldött könyvirodalmányok körül igazságtalanságok fordulnak elő (a hirhedt chalukka rendszer!). Élt ugyanis egy a mi megyénkbeli (Sárvárból) származó családapa — neve Singer

¹² M. Zs. Szemle XLVIII. (1931) 352 kk.

¹³ Azok szerint, amiket Stein M. (Eben ha-Meir 26. sz.) fr, inkább Telekiről való (így kell írni, nem Telek), Győr vidékén. A falut jól ismerem.

¹⁴ Revue des Études Juives XXIV. (1892), 119. I.

Scheier — több éven át Jeruzsálemben, veje a híres R. Amramnak, aki mindazonáltal vagy elhanyagoltatott vagy megkárosítottat a pénzek kiosztásánál. Felszólalásait — nem követte semmi siker. Emiatt, úgy hangzik a panasz tovább, már kétszer is meglátogatta a mi megyénket (azaz pénzt kéregetett), és így az ezen vidék zsidósága számára nem maradt más hátra, mint az, hogy a Jeruzsálembé szánt pénzeket egyenest a károsultnak juttassa, vagy hogy kétszeresen adóztassa meg magát.

Az a R. Amram, aki a Chatam Szófer egy másik responsumában (II. 354. szám, 1813-ból) említették, Bacher szerint »talán azonos a megelőzővel«. Ennek kelte jó 14 évvel előbbre való mint az előző, tehát érthető, hogy a mester csak így titulálja: »Barátomnak, az ifjú (héberül: abrek) rabbinak... és a »jámbor meg askéta« jelző még nem jár neki, és persze arról sem esik szó, hogy a címzett a Szentföldön lakik. Sajnos, más helységnév sincs hozzátéve, és lehet, hogy Amram akkor még egyáltalán nem töltött be Magyarországon rabbiszéket. Ép azon tény, hogy semmi helységnév itt nem szerepel, nehezíti meg a személy azonosítását. Említésre méltó, hogy családnév sincs az »Amram« szó mellett, és ez nincs a másik responsumban sem, mely biztosan a mi Amramunkra vonatkozik. Még érthető, hogy egy Zafedben lakó szent életű ember meglegészik a »szentségbeli« Amram névvel, és Európa porával együtt lerázta magáról a »profan« családi nevet is. De Magyarországon akkortájt már minden embernek volt családi neve, és ez alól a mi Amram rabbink sem tehetett kivételt. Ámde Kohut S., mint láttuk, soha sem tartja érdemesnek a családi nevét is ez ősenek megemlíteni. Talán nem is tudták már a család körében. És igaz az is, hogy a zsidók körében, több mint száz évvel ezelőtt, a polgári kényszer dacára, nem sokat törődtek a »német« nevekkal. De szerencsére mégis ismerjük a hiányzó családi nevet. Ez Rosenbaumnak hangzik. E néven regisztrálja őt a megboldogult Stein Mayer Miksa, Nagyszombat tudós rabbija, a magyarországi rabbik kiváló ismerője (Magyar Rabbik, II. évfolyam, sorszám 77.).¹⁵ Atyja, Rabbi Móse Náchum Rosenbaum, előbb vázsonyi, majd vassvári rabbi volt.¹⁶ Ennek fia, tehát a híres R. Amramnak testvére, szintén rabbi volt, még pedig Brezován;¹⁷ neve Ábrahám Izrael Becal'el (röviden csak Becal'el)

¹⁵ Ezentúl csak a sorszámot fogom nevezni. Stein is csak annyit tud Amramról mint Bacher, kivéve azt, hogy megírja, hogy előbb Mádon működött.

¹⁶ Lásd Stein M. érdekes cikkét (Hagyomány, 1920. február 4).

¹⁷ Stein ugyanott. L. továbbá Eben ha-Meir 26. sz. Dr. Taglicht Izrael, pécsi főrabbi, aki jelenleg 75 éves, Brezován született és R. Becal'el még ismerte. (Szóbeli közlés).

Rosenbaum.¹⁸ Még egy testvérét ismerjük. Ujabban kiadták a híres Azriel Hildesheimer 14 levelét, melyeket 3 névszerint megnevezett magyarországi rabbihoz intézett.¹⁹ Nekünk itten csak a következő adatok kellene: C'bi Rosenbaum szintén Móse Náchum R. fia volt. Bicskén volt rabbi, és innen adta férjhez egyik leányát Akiba Fischer rabbihoz Téthen. E párnak egyik fia, Amram Fischer, épen híres nagybátyja után kapta nevét; ő Kismartonban (Eisenstadt) Azriel Hildesheimernek volt tanítványa, később Berlinben. Ilyen módon meglepően sokat tudunk a híres R. Amram közelebbi családjáról, és bizonyára még több adat is áll annak rendelkezésére, aki ez irányban tovább kutat.

R. Amram Gaon magyarországi működését kimeríthetjük egy pár szóban: Előbb Mádon volt rabbi; 1815-ben Alberti-Irsára került.²⁰ R. Chajjim Kittsee (l. fentebb) sógora volt neki; egy veszprémi dajjan, kit szintén gaonnak és charifnak titulálnak, de nevét kitenni elmulasztották, szintén sógora volt; az előbbi utódja is lett az irsai rabbiszéken.²¹ Nyomait Palesztinában tovább követve, tán felhozhatjuk a következő adatokat: Említették valami R. Chajjim Amram, »jeruzsálemi ember«, kinek kéziratot »drus« természetű Zsoltár-kommentárja megvan Oxfordban Opp. 4 jel alatt,²² fiának R. Nathan Amramnak másolatában. Sejtik, hogy e Chajjim Amram azonos azzal az Amram rabbival, akit egy műben mint zafedi rabbit idéznek és aki ugyanott »városi írnök« (szófer matha) minőségben neveztetik. Döntvények is vannak tőle, valamint approbatiók némely akkortájt és azon környéken megjelent művekről (Galil, ahol tudvalevően Zafed is fekszik), és épúgy adott approbatiókat fia R. Nathan Amram is 1833 és 1838-ban. Az évszám szükségképen a mi emberünk korára vezet. Nem tesz, hogy itt egyszerre a Chajjim névvel bővül a neve, mert ilyesmire igen szokásos hithű zsidó körökben (p. o. súlyos betegség idején sinnuj sem). De mégsem bizonyos, hogy a személy ugyanaz, és szól is ellene egyik vagy másik körülmény. De ha igaz az identificatio, akkor sokat nyerünk Amram életrajza részére; először

¹⁸ A háromszoros név kell, hogy megleljen bennünket, ennek megvan a magyarázata: vagy sinnuj sem (l. alább), vagy egy ős után, vagy több elhunyt családtag vagy akárcsak több jeles ember után.

¹⁹ Óczar ha-Chajjim XIII. (5697) 2. l.

²⁰ Mindenütt ki van mondva, hogy innen költözött a Szentföldre.

²¹ Erről igen érdekes részleteket lehet találni abban a levélben, melyet Chajjim Kittsee egyik unokája közöl (l. Eben ha-Meir 66. l.).

²² A. L. Frumkin, Toldóth Chachme Jerusalem ed. E. Rivlin, III. 126. A mi Amramunk többek közt a SG-ban is (l. fentebb) jeruzsálemi (nem zafedi) lakónak van feltüntetve. Láttuk, hogy Amram kezdetben tényleg Jeruzsálemben lakott volt.

is, hogy »városi írnok« volt, azaz ritualék írója, és ez képezhette keresetforrását; mellékesen mondvá: a fentebb említett könyvesház és kéziratok jutányos elhelyezése is quadral; másodsor, megismerjük egyik fiát is, miután fentebb már módunk volt felemlíteni két leányát, illetve két vejét.

II. A tudományos segítők és támogatók listája.

A most következő nevekkal sokkal rövidebben végezhetünk.

1. Eisler Lebus (valószínűleg = Juda). Biographiája megvan a Winger S.-féle nagy »nemzeti« lexikonban.²³ Kohuttal körülbelül egykorú volt; némi megjegyzéseket és helyreigazításokat írt az Aruchhoz (IV. 368). Ismertebb művei: Beiträge zur rabbinischen Sprach- und Altertumskunde (4. kötet) és »Dibre Jehudah haachronim« (héberül). Ez utóbbi műre nézve magam is írtam megjegyzéseket, melyeket ő hűségesen közölt »Pótlások« címen (Pozsony, 1903).

2. Buber Salamon, a modern zsidó tudomány egyik herosa, különösen sok midrás-mű kiadója. Utolsó Biographiáját l. Encyclopaedia Jud. IV. 1123. Az Aruch első füzeté láttára nagy lelkesedéssel ír Kohutnak, tartalmas megjegyzéseket fűz hozzá és tanácsokat ad neki. A levelet közli Kohut I. kötete előszava végén. Kohut egy ízben (IV. 155a) barátjának nevezi őt és közli a Tanchuma ms. egy olvasatát, abból a műből, melyet Buber csak ennek utána adott ki.

3. Bettelheim A. S., amerikai rabbi, Kohutnak apósa. Származásra nézve magyar; utolsó helyen l. amit én írtam róla Geschichte der jüdischen Aerzte (Wien, 1930.) című művem első részében. Kohut fájdalmasan emlékszik meg róla az Aruch VII. kötete előlapján. A halál akkor érte őt utol, midőn szülei sírját Galgóccon (Freistadt, nem Freistadt, ahogy K. írja) meglátogatván, Pesten is két testvérével találkozátn, és ugyancsak egy harmadikkal Bécsben, visszamenőben volt Amerika felé, midőn is a tengeren lehelte ki lelkét és a tengerben adtak neki sírhelyet. Az Aruchban többször találunk tőle megjegyzéseket (l. VII. 190b, VIII. 272a, a tragikus eset megható felemlítésével VII. 99a).

4. Goldberg Dób Beer, héberül, ismert mivoltánál fogva, csak a B. és G. (Bag) betűvel jelezve, a maga idejében igen becsült író és tudós, aki, Orosz-Lengyelországban születvén, Párisban fejezte be életét 1884-ben. Biographiáját l. többek között a fent nevezett nagy »nemzeti« lexikonban II. 439. Kohut azt jegyzi fel róla, hogy az ő szivességéből juthatott ahhoz, hogy betekint-

hessen az Aruch egyik őskiadásába; kölcsön adta neki ugyanis az Aruchot ed. Venezia, 5291. (IV. 289, 10. jegyzet). Megható részlet Kohut műhelyéből! Milyen hálás csak azért, hogy egy ritka, értékes könyvet adtak neki kölcsön.²⁴

5. Berliner Abraham, az ismert berlini tudós; berlini koromból magam is jól ismertem. Biographiáját l. utolsó helyen Enc. Jud. IV. 272 kk. Berliner főképen abban jeleskedett, hogy sok ország, különösen Itália könyvtárait böngészte át héber kéziratokért. E tekintetben vette Kohut az ő segítségét igénybe; Berliner másolt számára (III. 8, 1. jegyzet) és közölte vele a Vatikán egyik Aruchkéziratának olvasatát (IV. 287, 11. jegyzet).

6. Goldziher Ignác, a világhírré jutott nagy orientalista. Budapesti koromban arra méltatott, hogy sok szép órát tölthessek házában. Biographiáját megírta Heller Bernát (Páris, 1927. és Enc. Jud. VII. 498). Kohut V. 381b idézi: »a nagy nyelvész, G. barátom«; nehéz és korrumpált arabs passus magyarázatát közli tőle. Hogy Kohut a nagy arabista segélyét nem többször vette igénybe, arra vezethető vissza, hogy ő maga is kiválóan ismerte e nyelvet.

7. Gottheil Gustav (1827—1903.), Kohut idejében a new-yorki Emanu-El templom jeles és hírneves rabbija. Kohut igen melegen emlékszik meg róla a VI. kötet előszavában; ugyanis neki köszönhette, hogy Schiff Jakab (l. alább) érdeklődni kezdett az Aruch iránt és megjelenését financiozta. Gottheil G. fia: Richard G. (l. Enc. Jud. VII. 597), aki szintén már meghalt; az apával még levélben érintkeztem, a fiuval többször személyesen is találkoztam.

8. Güdemann M., hírneves bécsi rabbi (1835—1918), akit bécsi koromban persze magam is jól ismertem. Mint volt boroszlói növendék (1854—62 tanult ott, l. Brann M., Gesch. des jüd. theol. Seminars in Breslau, p. 165), Kohut bizonyára még onnan ismerte. Midőn K. Amerikába tette át székhelyét, az Aruchot azonban továbbra is Bécsben nyomatta, a nagy mű kéziratát Güdemann vette gondozásba, amiért neki Kohut nem bír eléggé hálálkodni (VI. kötet előszava).

9. Grünwald Jakab (II. 213a), aki Kohutot egy bizonyos mid-rasi passusra figyelmeztette. Kohut csak a szokásos »barátom, a tudós rabbi« szavakkal kíséri a nevét. Helynevet nem említ. Már most sok Grünwald Jakab van a világon, és nehéz meghatározni, melyik az, kire Kohut céloz. Mégis azt gondolom, hogy az ily nevű mohácsi rabbira céloz (l. Magyar Rabbik 331. szám), de itt még a tudós Stein M. is nagyon szüksézáú és közlése nagyon hiányos.

10. Hochmuth Ábrahám, az ismert veszprémi rabbi (meghalt 1889. l. Magyar Rabbik 51. szám), külön iratokban és cikkekben

²³ Grosse jüd. National-Biographie II, 132. Habár a morva Boskovitz-ban született és rabbi volt, hiányzik neve a »Mähren« című nagy műben.

²⁴ Lásd Kohut előszavát is LIII. 1.

is méltatták emlékét; I. különben Enc. Jud. VIII. 159). Mint az Országos Rabbiképző Intézet Vezérőlbizottságának tagja többször megjelent ez intézetben, ahol akárhányszor magam is láttam. Kohut I. 110. 1. jegyzet közli Hochmuth hozzá intézett héber leveleinek tartalmát, mely igen fontos rabbinikus témát igyekszik megvilágítani.

11. Hoffmann Mózes Dávid (II. 213a), egy citatumban, mely szorosan összefügg a Grünwald Jakab-féle consultióval. A tudóst szintén barátjának nevezi Kohut és idézi ennek »Széfer Sibbalim« című művét. E mű Bécsben jelent meg 5696-ban (1876), és a címlapon kiteszi a szerző, hogy Kronau-ból való, »aki Rabbi és Darsan voltam a magyarországi Rajecz községben, most pedig a morvaországi Ungarisch-Brod községben«. Ennélfogva e correspondens személyéről pompásan vagyunk informálva.

12. Halberstam S. Ch. (1832—1900; I. Enc. Jud. VII. 865), igen ismert tudós (utoljára Bielitz-ben élt), akinek kéziratokban és nyomtatványokban gazdag könyvtárából szerte áradt ki a tudás minden kartárs szolgálatára. E tekintetben tett Kohutnak is nagy szolgálatot; ősrégi kéziratot szótárt bocsájtott rendelkezésre (III. 68b), kincseiből másolt is egyet-mást számára (III. 284b), és egy ízben igen érdekesen nyilatkozik H. Rasinak az Aruchhoz való viszonyáról (VII. 307b).

13. Harkavy Abraham, ismét nagynevű tudós (1835—1919. I. Enc. Jud. VII. 1004), akinek tiszteletére 1908-ban ünnepi kötetet adtak ki, melyben én is résztvettem egy cikkel. Kohut, amennyire látom, csak egyszer kapott tőle egy megjegyzést (I. 342), de ezt is örömezt regisztrálja.

14. Jellinek Adolf (1820—1893, I. utolsó helyen Enc. Jud. VIII. 1071), az ismert bécsi rabbi. Abból, amit Kohut tőle közöl (I. 1b), nem tűnik ki, vajjon Jellinektől magától, vagy csak az ő nevében »hallotta« idézetét.

15. Kohen (Kohn) Mózes Leb, nikolsburgi rabbi, akitől Kohut pótlásképpen vesz át egy felvilágosítást (III. 524). A közlés módjából kitűnik, hogy vele Kohutnak nem volt közelebbi ismeretsége. Habár Nikolsburg egy rabbijáról van szó, meglep bennünket, hogy sehol ez emberről felvilágosítás nem nyerhető. Még abban a nagy Hugo Gold-féle műben is, mely a morva hitközségek múltjáról és jelenéről számol be (Brünn, 1929), hiába keressük e nevet. De ime az arcképét közlik (ugyanott, 438. l.)! A Nikolsburg cikkben »Rabbinats-Assessor Moses Löb Kohn« arcképét látjuk, és nyilván erre kell gondolnunk Kohut közlése nyomán. De látjuk, hogy »csak« dajjan volt, és Kohut valamikéket nagytitja értékét, midőn rabbinak írja.

16. Löwy József. E nevet csak kételkedve írhatom le. Kohut ugyanis egy jegyzetben (I. 97) így ír héberül: »Barátom, a Kanizsa-

városából való teljes tudomány rab mhr József Levi, arra figyelmeztetett, hogy fenti magyarázatom kiegészítése és beigazolása céljából I. Sabbat 30 (talmudi passus), és én odaszólok feléje: fokozódjék ereje a Tanban! Gondolom, hogy »Levi« mint családnév csak »Löwy« lehet, de vajjon ki lehet ez a Löwy József Kanizsáról? A »Magyar Rabbik« sorában 443. szám alatt található ugyan »József Lévi szécsényi rabbi« (több nem áll róla), de vajmi nehezen illik ez ide, Szerencsére »A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak Monografiája« I. 393. feljegyzi, hogy Fassel főrabbival egyetemben Löwy Józsefet és Ollopp Sámuel ajánlták Kanizsán iskolafelügyelőül 1857-ben. Tekintve, hogy e személy a főrabbi közelében említettik, nincs kizárva, hogy benne is rabbitudásu embert kell gyanítanunk. Valamivel korábban (1855) azt olvassuk (ugyanott 391 l.), hogy az akkor mértékadó osztrák kormány elrendelte, »hogy az iskola felelős felügyeletével helyi tanfelügyelő bizassék meg, mely tiszteletbeli állásra egyhangulag Löwy Józsefet választották meg«. Eszerint tekintélyes emberrel állunk szemben. Azt vélem, hogy tanítóféle ember lehetett, és a régi tanítói gárdában akadt akárhány, akinek tudása felért egy rabbinak tudásával. Csak a kor egy kicsit elűtő, mert a Kohut-féle I. kötet 1877-ben jelent meg, tehát 20 évvel későbbben, de nincs kizárva, hogy Löwy József akkor még élt és öreg korában is érdekelte őt oly mű, mint a Kohut-féle Aruch.

17. Lewysohn Lajos, stockholmi rabbi (1819—1901), a »Talmudi Zoológia« ismert szerzője. Amit Kohut tőle nyer, e tudományra tartozik; egyszer egy halnevet (VII. 165b) magyaráz meg neki, mászor (VIII. 117), a Tórabeli hasított háru által magyarázatában, valaki a brazilai tajassu nevű állat példáját hozza fel, és Kohut barátja, Lewysohn, jóváhagyja. Ily sokféle az a tárgy, amivel egy talmudi szótár írójának foglalkoznia kell!

18. Levis Gáspár, nemrég elhult amerikai tudós. A fent érintett »Tószfoth he-Aruch ha-Salem« című most megjelent művem érdekében sokat leveleztem vele és ugyancsak ott az előszóban méltatom nyelvészeti érdemeit. Kohut (VIII. 212, 1. j.) egy héber gyök megfejtését közli tőle.

19. Lauterbach Selig. Kohut (II. 113b) a következő módon mutatja be e tudóst: »Barátom, a teljes tudásu mhr Lauterbach Selig, akinek a tudományos világban már híre jár Z-H-L²⁵ néven, más magyarázatot írt nekem, és e jót nem tartom vissza a közönségtől« (közli szavait). Ez embert vajmi bajos volna identifikálni, ha véletlenül nem tudnók írni nevét (nom de guerre!). Csak egy

²⁵ Három héber betű: zajin, he, lamed. A héberben szokásos abbreviatura tulajdonnevek alkotására.

pár éve, hogy birjuk a héber pseudonymek szótárát (Saul Chajes, Thesaurus Pseudonymorum, héberül: Óczar b'dutje ha-Sem, Wien, 1933), és itt, 1870. szám alatt, megtaláljuk a Z-H-L siglumot: Z(elig) H(akohen) L(auterbach), a megfelelő utalással, hogy hol lehet életrajzi adatait megtalálni. Megtudjuk továbbá, hogy e tudós a »Ha-Sachar«-ba szokott irogatni, és erre céloz Kohut, midőn azt mondja, hogy Lauterbach S.-nek a tudományos világban már híre jár. A »Ha-Sachar« pedig P. Smolenski organuma volt, és e férfiúval Kohutnak a szokottnál is melegebb viszonya volt (l. alább). Érthető tehát, hogy Kohut tudta, ki rejtőzik e pseudonym alatt.

20. Löw Immánuel írásbeli közlését kétszer említi Kohut (IV. 158; V. 265, 11. j.). Löw majdnem magától érthető figyelemmel kísérte Kohut nagy vállalkozását, és habár szőfejtésével és tárgyi meghatározásaival nem mindig volt megelégedve, ahogy a Flóra c. nagy műben sokszor kifejezésre jut, mégis az Aruch completumot talán senki sem forgatta többet mint épen Löw. A fent jelzett »Tósfóth« műben Löw tevékenyen vett részt, mint 40 évvel ezelőtt »Lehnwörter«-em megalkotásában.

21. Muneles Ábrahám, prágai elhunyt tudós, ki sokat foglalkozott az Aruch-al, arra nézve két kéziratot hagyott hátra, melyeket Kohut pénzen vett meg a szerző vejétől (Bevezetés p. LIII). Egy ízben Prágában lévén, magam is láttam a Muneles-féle Aruch dolgozat kéziratát (a hitközség könyvtárában őrzik), melyről feltehető, hogy amazoknak vagy előmunkálata, vagy másolata, vagy folytatása. Kohut igen nagyra becsüli a Muneles-féle munkát hasznát és többször idéz belőle, részben a szövegben, részben a szöveg alatti jegyzetben (II. 5; 6; 23; III. 36a; 76). Aból a körülményből, hogy a további kötetben nem találtam nyomát a Muneles-féle kézirat felhasználásának, azt sejttem, hogy e kézirat nem fedte az egész Aruchot. De lehet valami mást is gyanítani. Kohutot — plágiummal vádolták! Ez odiosus dolog kifejezésre jut nyomtatásban is.²⁶ Nem kellene csodálnunk tehát, hogy Kohut megsokalta a dolgot és abbahagyta e kézirat további felhasználását. Láttuk, hogy Kohut becsületesen megnevezi e forrást; legfeljebb arról lehet szó, hogy itt-ott betekintett, anélkül hogy idézné. Bizonyos tekintetben a Muneles-ügy« nem is tartozunk e lista körébe, de épen ebből, minden más »ügyön« túl nyerünk betekintést egy oly tudós, mint Kohut, műhelyébe, ami egyik célja e dolgozatnak.

22. Smolenski(n) Perecz (1842—1883, az újabb héber iroda-

²⁶ Bródy Henrik a prágai Talmud Tóra 5. Jelelésében (Bericht, Prag, 1911, 12. 11.).

lom egyik hőse,²⁷ de mondhatni: az Aruch completumnak is hőse, abban az értelemben, hogy nála nélkül, aki abban az időben Bécs városában élt, Kohut első 4 kötete — nyomtatásuk Kohut magyarországi idejére esik — alig ment volna véghez, mert Smolenski volt az, aki a járatlan Kohutot túlszegítette sok akadályon, főképen a nyomdai nehézségeken, habár ő maga is, Smolenski, meglehetősen nyomorban élt Bécsben. Smolenski védte Kohutot irodalmi támadói ellen is. Kohut rendkívülien ragaszkodott hozzá, és ő talán az az ember, akitől Kohut a legtöbb megjegyzést vette fel,²⁸ mellékesen mondva: tulságos búzgóan és jóakarattal, mert igazában véve a Smolenski-féle »kitalálásokban« nincs sok köszönet. Smolenski, aki tüdőbajos volt, Meránban halt meg; sokszor merengve álltam sírköve mellett; midőn halála 40 éves fordultára Bécsben egy kis héber nyelvű emlékmű jelent meg (1925) tiszteletére, én is résztvettem benne és megírtam a Smolenski organuma, a Ha-Sachar (l. fent), történetét.

23. Fuchs Rudolf (szül. Beckón, Trencsén m., 1826, megh. Bécsben 1914), jeles pedagógiai író (az ő Chamasja és Sziddurja több kiadást ért el és mai napig is használatban van Wien város zsidó iskoláiban). A Talmud Tórán tanított sok éven át Bécsben, majd pedig a rabbinatus titkára lett.²⁹ Már megírtam, hogy midőn Kohut Amerikába költözött, az Aruch műve kéziratát, melyen egész lelkével csüngött, Gudemann rabbi kezébe tette őrizetbe. Már most ez összefüggésben (VI. k. Előszó) így ír Kohut e földije szerepéről: »Barátom, Fuchs Reuben, éber szemmel vigyázott az egyes laza ívekre, ő maga, senki más, vitte azokat hetenként a nyomdába, zár alá helyezvén a többi íveket, a kulccsal együtt, rá nem bízta valamely küldöttre. Az illetén tulságos vigyázat azonban felette szükséges, mert nincs belőle másolatom, és ha, Isten mentsen, egy magános ív hiányoznék — ez oly hiba volna, melyet jóvá tenni nem lehet. Azért hát többszörös hálával tartozom barátainknak, akik vigyázatot töltek vigyázathoz«.

24. Fanto A. a múlt század nyolcvanas éveiben ismert nyom-

²⁷ Lásd: Die hebr. Publizistik in Wien (1930) 74—87 l. ahol igen kimerítően írnak róla.

²⁸ Oly sok ez, hogy részletes felsorolását elengedem magamnak. Az imént jelzett »Publizistik« műben jó lett volna ezeket is felvenni.

²⁹ Fia, Fuchs József ír, örökölte tőle a titkári minőségét; neki köszönhetem ez adatokat. De ismertem az öreg Fuchs R. urat személyesen is. Itt említtem fel David Jezsajas Silberbuscht, akiről egy bécsi szakbeli journalist (Ha-Olam 5696, 10. szám, 160. l.) azt állítja, hogy midőn 1880-ban egy fél évre Bécsbe jött, Silberbusch korrigálta Kohut 4. kötetét és a Ha-Sachart, Silberbusch igen nevezetes író (l. Jüd. Lexikon V. 406), bécsi korából magam is jól ismertem.

datulajdonos volt Bécsben; nyomdatermékei még mindig forgalomban vannak e városban. Kohut az imént említett Előszóban ez úr»íránt is háládatos és dicséri búzgóságát az Aruch completum nyomása körül.

25. Perles József, tudvalevően magyar származású jeles tudós (szül. Baján, 1835, meghalt Münchenben 1894. márc. 4., alig 2—3 hónappal Kohut Sándor előtt). A boroszlói szemináriumban 1855—62. időzött (Brann i. h. 185), tehát Kohutnak iskolatársa volt. A két férfiú közt tudományos téren sok közösség volt, főképpen, mivel Perles is a perzsa nyelv segítségével igyekezett fényt deríteni a Talmud egyes kifejezéseire, és Kohutnak már módjában volt, Perlesre mint társukatra hivatkozni. Mindamellett, amennyire látom, csak egyszer nyert Kohut Perlestől egy igénytelen megjegyzést (IV. 368), és lehet, hogy a viszony köztük nem volt barátságos. Perlesről különben Bacher Vilmos igen meleg méltatást írt; az én első nyelvészeti próbálkozásaimat is figyelemmel kísérte az öreg Perles, később fia Félix is, a bécsi intézet egyik jeles növendéke, mindkettő ezzel is végig megőrizvén magyar sympathiájukat. A két Perles, apa és fiú, kiegészíti egymást és sok tekintetben a szerepük olyan, mint a két Kohuté: Sándoré és Györgyé.

26. Kaufmann Dávid. E névhez szükségtelen valamit hozzátennem.³⁰ Kaufmann, aki Boroszlóban 1867—77-ben tanult (Brann 171), sokkal fiatalabb mint Kohut. Amikor Kohut egy magyarázatot közöl tőle (II. 257a), még pedig nyilván szóbeli közlés alapján, már a rabbiképző tanárának nevezi őt, ami csak 1877 után volt lehetséges.

27. Klein Mór. Kohut (I. 315a) csak így vezeti be: »Ezt barátomtól, a pápai Klein tudós rabbittól hallottam«.³¹ amihez nyilván ki kell tenni: Mór, akkor pápai, később nagybecskereki rabbi, Kiss Arnold édesapja. Pápai idejéből, midőn én ott Breuer S. jesiváján tanultam, magam is ismertem.

28. Rosenthal Ferdinand (Kenesén szül. 1836, megh. Breslau 1921), ismert rabbi és tudós. Kohut hosszabb héber levelet közöl tőle (IV. 229, vonal alatt) oly témában, melyben R. külön jelskedett.

29. Steinhardt Jakab, aradi rabbi (sz. 1817, megh. 1885), a rabbiképző vezérő bizottságának tagja (Magyar Rabbik 326. sz.). Kohut több ízben közöl tőle magyarázatokat (II. 294. 2. j., 388, 389, a pótlékban), szeretettel fogadván őket.

30. Schiff Jacob Henry (1847—1920), az ismert nagy new-

³⁰ L. különben Krauss, David Kaufmann, eine Biographie (Berlin, 1901).

³¹ Sajnos, az egyéni név nincs kitéve.

yorki finansier és philanthrop, Kohutnak is pénzbeli támogatója, mint már említettem.

31. Schechter Salamon, ismert nagy tudós, aki utolsó éveit New-Yorkban töltötte, ahol meghalt 1915-ben. Kohutnak p. o. a Midras ha-Gadol felől adott írásbeli felvilágosítást (VII. 94b), melynek egyik kéziratát épen Sch. adta ki.

32. A felsoroltakon kívül még több jeles ember neve szerepel az Aruch completumban (l. p. o. a dedicatiokat), de azt véltem, hogy csak a tudományos érdekieket kell itt feltüntetnem.

Bécs.

Krausz Sámuel.

Micha József Lebensohn és a felvilágosodás kora.

A 18-ik század felvilágosító irodalma új hatásokat, új megmozdulásokat idézett elő a zsidóság életében. A művelt Európának szabadság, egyenlőség, testvériség érzéseitől megtelített levegője átsapott a zsidó gettók zeg-zúgos utcáiba és leolvasztotta azt a jégburkolatot, amely a szenvedésektől meggyötört lelkeket mélyen elborította. A zsidó tömegek egy része megérezte a nagy idők hívó szótát és ráeszméltek arra, hogy most van az a jelentőségelteljes történeti pillanat, amelynek megragadása alkalmas lehet a zsidó szabadság zászlajának kibontására és meg lehet teremteni azt a hidat, amelyen áthaladva, Európa többi népével egyenrangúvá lehetne tenni a zsidóságot. Az emberiség nagy álmodói, kik feltétlen szabadságról, a szellemnek minden befolyástól ment számnyalásáról daloltak, nem zárkozhattak el az elől, — így vélekedtek — hogy a zsidóság is együtt szállhasson velük égi magasságok felé és együtt kereshessék azokat az igazságokat, amelyek hivatva vannak boldogságot hozni az emberiségnek. Az emberiség nagy álmodóival együtt ábrándoztak a gettó álmodói is és úgy érezték, hogy az az évszázadokon át tartó bilincs, melyet egy történeti tévedésért, vagy Isten tudja, mi okból a zsidóság kezére hűztak az emberek, csak akkor fog lehullani, hogyha a zsidóság is, amely a szellemiség gettókorlátaival vette magát körül, feladja tarthatatlan álláspontját és együttaladva a kor kultúrájával, lelkileg és szellemileg asszimilálódik, beléolvad annak a népek kultúr- és érdekközösségébe, amelynek fennhatóságához tartozik. Így a környező népeket jobb belátásra fogja bírni ez a célkitűzés a zsidókat illetően, meggyőződnek arról, hogy minő lelki energiák rejtőznek a zsidóságban, amelyeknek értékét bekapcsolván az egyetemes kultúra vérkeringésébe, még nemesebb, még tisztább eredményeket nyernek majd a világ polgárainak törekvései. Gyönyörű gondolat volt ez és nagy hatásaiban, életrehívása annak az

ősi eszmetannak, amely az isteni kiválasztottság fényével övezte a zsidó népi gondolkodást és mélységes tartalmat, élethivatást adott egy oly nemzetnek, amely a világtörténelemben először vállalta magára egy eszmei kincsért a mártírság gyötrelmeit. Ideális lelkek voltak a gettónak álmodói, élükön egy Mendelssohn Mózesel, »a zsidó Szokrates«-szel, aki ragyogó szellemének mélyen járó tudományos és filozófiai képzettségével, örök időkre mintaképe lehet a művelt, modern kultúrán nevelkedett, hithű zsidó embernek. A konvencionális történetírás Mendelssohn nevéhez fűzi a zsidó felvilágosodás korszakát. Megállhat ez az állítás, de csak annyiban, hogy ő volt az, aki remek egyéniségével legjobban ki tudta fejezni korának törekvéseit és klasszikus formában tudta megfogalmazni mindazt, amelyet a zsidóság ekkor érzett. Nem Mendelssohn teremtetette meg a felvilágosodás korát, hanem fordítva, a felvilágosodásnak köszönhetjük Mendelssohnt, mivel úgy igaz, hogy sohasem a nagy emberek teremtik meg az egyes fejlődési korokat, hanem úgy szokott lenni, hogy a lelkek mélyén úszó és kibontásra váró gondolatokat egy-egy kiváló elme fejezi ki és esetleg irányt jelölhet a további haladás számára. Így volt ez Mendelssohnnal is. Az ő korában élt a vágyódás, hogy a zsidóság teljes jogú életet élhessen és bekapcsolódhassék ama szellemi és politikai törekvésekbe, amelyek a 18-ik és 19-ik századot jellemzik.

A berlini zsidók házkála törekvése, felvilágosító küzdelme nem volt elszigetelt jelenség. Hatása átcsapott Lengyelországba, a talmudizmusnak e klasszikus hazájába, ahol megtermékenyítve a lelkeket hatalmas szellemi javaknak lett a kincses háza. Lengyelországnak katexochén zsidó lelki érettsége messzire túlszárnyalta a németországi zsidóságit és sokkal mélyebben gyökerezett a zsidó lelkiségben, semminthogy oly szomorú és elriasztó eredményeket mutatott volna az aufklerista mozgalom, mint Németországban. A Berlint követő felvilágosodási mozgalom középpontja Lengyelországban Litvánia fővárosa: Vilna lett, amely ősi kulturális középpontja Európa talmudikus zsidóságának. Vilnának lakossága ma is jórészen zsidó, sok templommal, iskolával, nyomdával, úgyhogy a köztudatban a litván Jeruzsálem nevet viseli. Itt működött a híres gáon, Élia, aki éles talmudi kritikájával, tudományos képzettségével kérlelhetetlen harcot hirdetett a chászidizmus ellen, annak caddikjaival, csodarabbijaival egyetemben. Mint minden, úgy a chászidizmus is sokféle szempontból bírálható meg. Egyrészt történelmi szükségesség volt a lengyel zsidóság életében, amely a szörnyű korviszonyok rettenetes nyomása alatt menekült a szenvedéseket tartogató mindennapi reális élet gyötrelmei elől és egy titokzatos, misztikus világba került, hol az imádságnak extatikus lázalmában Istennek mosolya

várakozik reá és nem az embereknek öldöklő, gyilkos fegyvere, s ezáltal egy életvidám, optimista világfelfogásban, nemes etikai szellemnek lett megalkotója. Másrészt a chászidizmus nyomában felburjánzó babona és tudományiszony teljes ferde irányba hajlították a zsidóság életét és messzire eltérítették attól az úttól, amelyet, mint egyenes irányt, a zsidóság nagyjai kijelöltek számára. A különösen Galiciában felvirágozott chászid-törekvések ellen, a talmud éles pengéjével megerősített litván lucidus, kritikai szellem hamar felvette a küzdelmet, mivel megismerte a veszedelmet, amelyet a chászidizmus a zsidóság számára tartogat. Így azután, amikor a Németországban megcsillanó szellemi napsugár átvilágított Oroszlengyelországba is, már készen találta a maszkilokat, akik kibontott zászlóval rohantak a felvillanó fényözön után. A vilnai modern zsidó szellemiség egyik zászlóvivője: Ádám Hakóhén Lebensohn, akinek korán elhunyt fia: Micha József.

Micha József Lebensohn — röviden Michalnak is nevezték — a felvilágosodás korának orkesztrumában a szomorúság és fájdalom örökszép melódiáját szólaltatta meg.¹ József sorsa azonos sok nagy költő életével; rövid földi pályafutásán nagyot alkotott, de mielőtt kibonthatta volna teljes erejében erős szárnyait, már várakozott reá a Halálnak bús homálya és rettegő szemekkel nézhetett a melech balahoth, a rémület királya elé.

Michal élete tipikus művész-sors. Mintha őt is azért alkotta volna az Isten, hogy megmutassa azt a végtelen sugárzást, amely a szellemiség örök világában tündököl és felvillanó fényözönnel bizonyosságot tehessen arról a csodálatos életről, amely nagy emberek, hatalmas lángelmék benső egyéniségében nyer mérhetetlen kifejezést. 1828-ban született Vilnában és huszonnégy esztendődtől élt mindössze. Parányi idő ez, amikor az átlagifjú alighogy elindul az életnek útjára, ő már betakarította a létnek termését és néma fájdalommal készült a halálra. Ki ne tudná Leopardi, Musset, szomorú pályájáról, ki ne ismerné Chopin tragédiáját, kik mindannyian fiatalon, időnek előtte hajlottak a sírba és olyan volt a pályafutásuk, mint felvillanó üstökösé, amely megmutatja fényét, azután eltűnik, mint kérészéletű tiszavirág, mely boldogan kering a szöke habok felett s ha feljő az esthajnal, alélt, ellankadt, ájult tagokkal hull az enyészet örök hajlékába.

Michal fellépése arra az időre esik, amikor Nyugateurópában már bágyatagon, néma hallgatásra készült a héber költészet. A Mendelssohn köre által 1784-ben megindított Meássháf

¹ Versei, levelei az *Ajanoth* kiadásában Fichmann bevezetésével jelentek meg. Berlin, 1924.

gyűjtő folyóirat a felvilágosodás szolgálatában gyenge kis meleg-házi virágokat termett, hiányzott az a forró benső impulzus, amely széles gesztusokkal ismét visszahívta volna azokat a boldog időköt, amikor a szabadság szent légkörétől megittasult lelkek a halhatatlanság örök könyvébe írhatták neveiket. A rohamosan terjedő asszimiláció kimúlása, lassú hervadásra szánta a héber nyelvet, a környező népek nemzeti kultúrájában való felszívódás vágya, az egyenjogúsítás lázasan reszkető óhaja odadobta zsákmányul a zsidó multat, tradícióival, szépségeivel, nyelvével egyetemben. Ma, amidőn már megtisztult, objektív látással tekintünk vissza erre az időre, egy bizonyos szomorkás mosollyal pillantunk feléje. Megértjük őket, meg sajnáljuk is. Hogy az élni akarás, az emberre lenni akarás mennyire groteszk végletekbe hajszolja követőit!

Állapítsuk meg aényt: Nyugat-Európában az asszimilációs törekvések kifejlődésével beköszöntött a héber költészet alkonya, de nem úgy Kelet-Európában, ahol épen a felvilágosodás akaratának nyomán oly időket ért meg, aminket talán még soha.

Michal atya volt az első költő, ki Orosz-Lengyelországban megszólaltatta műzsájának hangját. A költészet atyjának nevezték őt, ki töprengő, filozofáló lélekkel igyekezett haladni Schiller költészetének nyomdokában. Fiát, a nagytehetségű Micha Józsefet már teljesen a felvilágosodás szellemében nevelte, vágyait hozzákötötte, s amikor az elköltözött az élet hazájából, egész hátralévő életét az emiatt való végtelen szomorúság hangja sötélti át.

Michalban gyorsan nyilatkoztak meg költői hajlamai. Végtelen szeretete a természet szépségei iránt, megható lelkesedése, amikor a mindenség látása könnyekre fakasztja, költővé predesztinálták őt. Maga beszéli legszebb verseinek egyikében, amelyet — el h a k k o c h a v i m — a csillagokhoz intézett.²

Alig valék hét éves — emlékezem —,
Alig tapodtam még az élet küszöbét, —
S már ott állt a gyermek a dombon, a hegyen,
S már felétek, csillagok, emelte szemét.

Tizenhét esztendősen korában írja versét a testvéri szeretetről, fivérének születésnapjára. Végtelen meleg lélekkel zeng arról az érzésről, amely csodálatosan finom szálakkal egybefűzi a testvéreket.

»Nézd csak a rózsát, amelynek szirmai közül, ha egyet kiszagatok, miként sápad el a többi, hogyan hervadoznak... ilyen a testvéri szeretet is.«

Tizenkilenc éves korában Schillernek Vergilius-fordítása nyomán átülteti héber nyelvre Trója pusztulását, annyi erővel, annyi

frissességgel, hogy korának leghíresebb zsidó tudósai: Zunz és Luzzatto dicsőretekkel halmozzák el őt és búzítják, hogy foglalkozzék héber témákkal. Ez már Berlinben történik, ahova 1848. nyarán utazott orvoslás végett, súlyos tüdőbaja miatt. Barátainak, jóakaróinak ösztökélése, a kor forradalmi hangulata hatalmas sugárzó költői hevületre gyújtja lelkét és egymásután írja életének legszebb alkotásait, amelyeket Siré bath Cijón («Cion leányának dala») néven rendeztetett sajtó alá röviddel halála előtt. Hogyan jellemezzük ezt a hat szép poémát, amelyekkel lirizmusnak csúcspontjára érkezett. Az első két poémát, Salamont és Koheletet, amelyeknek vágyódó soraiba, perzselő rímeibe fűzte fiatal lelkének legszebb álmait. A Szentföld, gyönyörű hazájába ragadja őt fantáziájának hevülete, hol minden kődarab, minden fűszál zene, költészet, hangulat, Istennek kezeirása. Ebben a gyönyörűségei környezetben merengve bolyong az ifjú Salamon király, mert a reménynek égi leánya font homloka köré díszes koszorút. Minden szép előtte: a halál kellemes álom, az élet, — Édenkertjének álmódús kertje s a nagy miért még nem gyötörte:

S a »miért« még nem csendült fel ajakán,
Mert hittel volt erősen felővezve;
A hit fénye ragyogott homlokán
És szemét ködfátyollal fedezte.

És az ifjú királyfi szerelemre gyúl. Megpillantja Sulamitot, a pásztorleányt, amint Libanon hegyén legelteti nyáját.

Bírodalmát, trónját, mily könnyen feledné,
Pásztorbotját kezébe, ó, ujjongva venné,
S Sulamittal együtt barangolna, menne
Távoli völgyekbe és messze hegyekbe.

És ez a csodálatos szerelem magával ragadja lelkét, megihleti őt és a lant idegeibe kapva, ama hangszerébe, melyet atyjától, Dávid királytól szerzett örökségül, dalolni kezd és megszületik a világirodalom legszebb éneke, a Sir hasirim. »E költeménybe öntöttem az egész lelkemet«, — írja magáról Michal.
És a kép változik. Egy ősz, megrokkant aggastyánt látunk palotájában, arcán tengernyi szenvedés.

Ki ez itt, e görnyedt, tördött aggastyán?
Oly nehéz már néki az élet, a pálya,
S mint árnyék imbolyog, erőtlenségre, sután...
Kohelet ő, Jeruzsálem királya.

² Az itt következő verses szemelvények Molnár Ernő fordításai.

Quae mutatio rerum! Ó, hogy megváltozott minden!
A boldog, ujjongó, tavaszos lelkű ifjú emberből, önmagával meg-
hasonlott aggastyán lett. És a költő fájdalommal szívvel szólaltatja
meg hervatag életének minden töprengő hangulatát, amelyet bele-
szótt poemájának soraiba. Fiatalos, elhamarkodott hévvel tudást,
bölcseiséget, értelmet kért az Istentől s most a megismerés kiüti
kezeiből az örömök gyöngyöző ezüstkelyhét.

Ó, jaj, tudás! Mint a halál, oly kemény, nagy!
Mily dicső a jöttöd! Ragyognak fényeid!
Am, ha közelebb érsz, mily félelmetes vagy!
Menekül, fut előled a remény és a hit!

»És mi az, ami megmarad? Csak keserű igazság és kegyet-
len kétkedés.«

Ez a kétkedés lett szenvedéseink forrása, bölcseége le-
győzi hitét és helyébe oson a tagadás: mi jó d'ea — a ki tudja,
kérdése. Ki tudja? Sulamit lángoló szemvillanása, amely ifjúkorá-
ban fellelkesíté, — csak az erek és idegek játéka. A virágok, a
természet? Örök hervadás. És a lélek? Ki tudja? hátha csak vér-
ből és velőből egybefont szerkezet.

Hátha örök korhadás mibennünk az élet! És ezek a gondo-
latok elvezetik őt a kétségből a lemondás, az élet értékeinek
tagadása felé, hákol hevel, minden csak hiúság és vihar haj-
szolása.

Olyan töprengő, ifjú lélek vergődése ez, aki érzi a közeli el-
mulást s szíve vágyakozik az élet örömei után. De mindezzel
nemcsak egyéni sorsát énekelte meg, hanem kifejezője lett mind-
annyiunk életének, amely az örök vágyódások és elmúlás gon-
dolatának, bánatos lemondásainak hangulatai között iramlik tova...
Michal költői nagysága az emberi lélekben ditirambikusan lük-
tető, hatalmas érzések ábrázolásában nyilatkozik meg s midőn
verseit olvassuk, úgy hisszük, mintha saját lelkünk szólalna meg.
Salamon és Kohelet, a naiv optimizmus és a marcangoló töpren-
gés poemája, a zsidó vallás igazságainak fenséges akkordjaival
fejeződik be:

A király szemei megvilágosodtak
És szólt: A dolgot végül pedig így értsétek,
Féltétek az Istent és parancsait őrizzétek,
Ti gyarló emberek! Mert ez a kötelességetek!

*

Kohelethnek Istennel megbékélő szavait nyomon követi Siré
bath Cion kötetében még négy hasonló szépségű poéma, ame-
lyekben — Izráel őstörténetéből merítvén tárgyait — Michel-
angelói grandiózitással önti remekbe hatalmas lelkiivódásban
gyöttrődő alakjait.

Ádám Hakóhén Lebensohn, fiának halála után ki-
adta annak még kéziratban lévő verseit és Kinor bath Cion
(Cion leányának hárfája) elnevezéssel örök emlékkövet állított
sírhantja fölé. A sírkövön pedig az a két motívum ragyog, amely
Michal egész életének alaphangulatát adta: a szeretet fen-
sége és az elmúlás gondolatának fájó rezdülése.

Befejezésül ide iktatjuk illusztrációképen e versek egyik leg-
szébbikének — a Tavasz ünnepének — utolsó két szakaszát,
amelynek gyönyörű fordítását Patai Józseftől kapjuk:

Ah, lángoló gyehennát gyújtja bennem,
Alig bimbózott ifjú életem,
Övé lett szívem, megmérgezte lelkem,
Óh, jaj, a kór, az átkos sírverem.

Mögötte a halál, halkan haladva, —
Óh, jaj, hogy késik, jaj, mily lassan lépked!
Nem hallgat hívó, esdeklő szavamra, —
Átkos a halál, átkozott az élet!

És a költőnek szava imába csuklik. Áldott légy imádság, szív-
nek égi lányla! Odakint tizenkettőt kondít a toronyóra és Michal-
nak lelke tovaszáll a halálnak misztikus szárnyain, mint a felhő,
amelyről senki sem tudja, honnan jő, hová mén...³

Michalnak egyik ismertetője így nyilatkozik róla: »Csodálatos
versei a szeretetről, a természetről és ifjúságról olyan volt a fel-
világosodás korának költészetében, mint zöldelő oázis a szomjas
sivatagban.«⁴ Lirájában új hangokat, fenkölt, dinamikus érzéseket
szóltaltatott meg és egyik alapvetője lett a modern értelemben vett
héber költészetnek.

Budapest.

Dr. Lányi György.

³ Leveleiből, amelyeket Jakob Fichmann fentjelzett kiadásában bírnak.

⁴ Lásd Fichmann bevezetését u. o.

MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

ÖTVENHARMADIK ÉVFOLYAM

1936. JULIUS—DECEMBER 7—12. SZÁM.

Dr. HEVESI SIMON

TÁMOGATÁSÁVAL SZERKESZTIK:

Dr. GUTTMANN MIHÁLY

Dr. LÖWINGER SÁMUEL

Dr. HEVESI FERENC

Dr. FRIEDMAN DÉNES

BUDAPEST 1936.

Kérjük a T. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni sziveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. Előfizetés egész évre 24 pengő. Rabbiknak, tanároknak, tanítóknak 10 pengő.

TARTALOM:

Társadalom

	Olda
Dr. Hevesi Simon: Blau Lajos	105
Wertheimer Adolf: Emlékezés dr. Blau Lajosra	107
Dr. Kiss Arnold: Blau Lajos emlékezete	109
Dr. Löw Immanuel: Blau Lajos	112
Dr. Kecskeméti Lipót: Blau Lajos és Sokolow Náhúm	113
Dr. Katona József: Blau Lajos, ahogy a tanítvány láthatta	114
Barát Endre: A rektor úr	120
Bakonyi József és Dr. Friedmann Dénes: Blau Lajos irodalmi munkássága élete utolsó éveiben (1926—1936)	122

Tudomány

Dr. Bakonyi László: A kongresszusi zsidó hitközségek statisztikája	139
Dr. Bernstein Béla: A zsidókérdés 1848 előtt	160
Dr. Csetényi Imre: A negyvenes évek liberális sajtója és a zsidókérdés	172
Dr. Deutsch Gábor: Igehirdetés	186
Dr. Farkas József: Néhány szójáték magyarázata	201
Dr. Fokos Dávid: A Szentírásnak egy helyéhez	208
Dr. Goldberger Izidor: A tatatvárosi zsidóság története	216
Dr. Groszmann Zsigmond: A pesti zsidóság második nemzedéke	231
Guttmann Henrik: Párhuzamok Szt. Ágoston műveiből a zsidó hagyomány Ádám legendáihoz	243
Dr. Jakab Jenő: Hillel babilóniai tanulmányairól	251
Dr. Krausz Sámuel: Az Aruch completum segítő emberei	254
Dr. Lányi György: Micha József Lebensohn és a felvilágosodás kora	269

A Magyar Zsidó Szemlélt illető minden küldemény „Dr. Guttmann Mihály és Dr. Löwinger Sámuel Budapest, VIII. Rökk Szilárd-utca 26” címzendő. Kéziratok, tudományos tartalmuakat kivéve, vissza nem küldetnek.